К 735/12

М. 402

СКУПЉЕНЕ

ПРИПОВЕТКЕ

ВЛАДАНА ЂОРЂЕВИЋА

IV.

Капетан Вељко — Хајдукова мајка — Ћир Таса — На броду „Софија“ — Кроз Швајцарску — Због.

ПАНЧЕВО 1879

НАКЛАДОМ КЊИЖАРЕ БРАЋЕ ЈОВАНОВИЋА.

Штампарија браће Јовановића у Панчеву.

КАПЕТАН ВЕЉКО

I

На црноме мору бије се жесток бој.

Све живо, што се часним крстом крсти, задрхта дивном надом: да ће тај бој раскинути ланце, којима Јевропа захвали оним народима, што су је својим животом спасли од једне страшне бујице.

Тај жесток бој бије цар хришћански, сам, против краљевина и царевина што у својим рукама свет држе.

Огњевита омладина српског, грчког и бугарског народа стиче се, са свију страна, под драговољачке заставе православнога цара, да покаје своје старе, па да умре славном смрћу за крст часни. Хришћански владаоци, што у том боју сатираху своју племениту страну помажући Турцима, и што пролише толико крви за славу пророкову, знаду како су се бориле те драговољачке чете...

И данас је жесток испад. Док се на мору противне стране топовима и лубардама поздрављају

на суху је нешто градске посаде излетило, да се с једном турском ордијом у коштац ухвати. Грдан је покољ.

У првим редовима драговољаца, што се онако јуначки боре, и данас је онај млади официр, што у потоњим бојевима почини онолика чуда јуначка. Његова сабља и данас просеца црне облаке праха као мућа, његов ударац руши и данас као гром. Његови бојни другови знали су добро, да је он јунак, али оно зверско беснило, којим се младић борио, где год би се посада потукла с Турцима, оно прелазаше сваку меру. Не, говораху они, овај човек мора бити да има за страшне ствари да се Турцима свети; оваку мрзост не изазива ма каква увреда.

И доиста, та је мрзост с њиме рођена, с њиме расла; мајка га је уљуљкивала песмом, у којој моли бога, да јој чедо до коња дорасте, да јој синак оружје понесе, како ће му моћи да преда најсветији аманет — да се освети Турцима за жртве и срамоту своје куће и својега народа. Он је Србин.

— Ово је за твоју душу, бабо! говораше млади Вељко, кад год би новога ког крвника тресну о земљу, потмулим гласом, од кога подилажаше грозна језа свакога, који би се уз њега десио.

— А теби, сејо, за.... ха!... Твоје згажено срце вреди више него хиљаду оваких живота!

И он се устреми право у срце једне јуришне колоне, где угледа везирско знамење на весу једнога команданта.

На један му пут испаде сабља из руке. Тане му размрска десницу. За тренут, и он витлаше бритку змију леваком, исто тако вешто, ако не и страшније, почем бол умножаваше беснило.

— Хо!... Ја ћу, мајко, позлатити копита што су прегазила твоје ломно слабо тело!

Сад се на један пут стропошта на земљу.

Топовско тане однесе му леву ногу.

За неколико тренутака претрпаше га лешине.

II

У пространим дворанама војничке болнице у Севастопољу поређано је много стотина постеља, и на њима лежи много стотина рањеника, превијајући се од болова, или пружени непомично у леденој несвести. Међу њима је и јуначки Српчић Вељко.

Брижљивој нудиљи, што га је чувала од оног часа, како су га онесвеснута с носила скинули и у дворану донели, види се у овај час особита пажљивост на лицу. На рањенику се опажаху знаци, што јављају повратак живота. Не потраја дуго,

а он подиже лагано леву руку — десна му је сва утегнута у дашчице — па збриса зној са свог лепог лица. Тежак уздах изви му се из болних прсију, па се претвори у једно име, што прошапуташе његове усне, али тако тихо да је нудиља једва чула.

Чије ли беше то име, што узорити младић изговара, борећи се с душом? Отац му је погинуо, мајку су му бесни хатови турски прегазили, сестра му је пресвиснула од јада и срама — он нема никога свога.

Можда је то име каквог умиљатог анђелка, кога жарко момче исто тако ватрено љуби, ка' што уме страсно да мрзи, па растајући се са светом љуби њено име, кад је тако далеко — тако далеко од завичаја?

Не. Србин је много страдао. Он вековима не могаше дићи главе, тако га је тешко јарам притискао. Роб не осећа довољно у себи достојанства, да љуби жену, он љуби само укопано оружје и по једног побратима.

И доиста речи, што прошапуташе рањеникове усне, беху: Милане!.... Брате мој!...

Милосрдна нудиља радосно му приђе, те га стаде лековима и понудама крепити, док не дође толико к себи, да је могао говорити; па приме-

тивши, да би желео да устане, поможе му да се мало придигне.

На један пут шкргутну рањеник зубима, и лепа глава клону му на меку руку нудиљину, а из јуначких огњевитих очију скотрљаше се две сузе.

Сад је тек приметио, да је — богаљ....

Милостива сестра теши га, како уме боље; али рањеник не чује ништа, он се бори с узрујаним мислима, па види, где се жућена обала све више удаљује, види како га издадоше силе, како га брзак обрће, да га силније у пропаст отисне.

— Нека.... кад није суђено.... Ја, Милане, одржах заклетву.

Па пошто се мало прибрао, подиже главу, завали се полако на узглавнике, па замоли своју нудиљу, да му раскопча мундир. Она му испуни вољу. Вељко скиде са врата малу троугаљну амајлйцу, што младић никад не одвајаше од својих прсију, од како му је мајка дала да га од зла брани, откину један крст, од читавог реда медаља и ордена, којима му је царев брат искитио прса за јунаштва, која је починио, па предавши обоје зачућеној нудиљи, извади јој и једно писмо из недара, па је преклињаше тихим гласом, али с неисказано пуно бола у њему.

— Ја имам једног.... пријатеља.... Тако ти свега, што ти је још мило на овоме свету.... пошљи му

то.... кад ја умрем.... Ту је написано његово.... име.... Ох Милане!...

И рањеник опет клону.

III

Прође по доста година од тога дана.

На Врачару, крајњем предграђу Београда, у једној улици, што је мало поузвишенија од осталих, има мала кућа при земљи, обрнута лицем западу сунчевом. Крај куће је леп врт, као што скоро свака врачарска кућа има, само што се на овоме види, да га негује човек, који има много више времена да се око њега бави. Та је кућа с вртом стан једног младог инвалида — руског капетана Вељка Ненадовића.

Важно вече другог Јунија 1862 спушта се над Београдом, тако исто спокојно, као да ће и данас уљуљкати га својим песмицама и мирисавим ветрићима, као да ће и вечерас музика у шетници бити последњи догађај. Ненадовић седи, под сеновитим асмалуцима своје баште, за једним малим столом, спустио штаку крај себе на клупу, здравом руком је подупрео своју карактеристичну лепу главу, па се загледао далеко уза сребрнкасту Саву, тамо, где се љубичасто плаветнило Цера планине одбија од зажареног неба. Музика, што се тако лепо из шетнице чује на овом брешчићу, нија му

душу на своме меком крилу, прича му неку безграничну сласт, сећа га оне среће, кад је био несташно детенце, кад није знао ни за будућност, што га вечним смишљањем и надањем згорева и сатире, ни за прошлост, која му својим грозовитим аветима и крвавим сликама трује сваку и најмању капљицу среће, па му место свију осећања у срце сади само једно страховито, — освету. Па како је то благ мелем за измучене прси рањеникове! Ветрић, што је ваздан блажио летњу жегу, и који је у вече само дивнији са својега мириса, час му донесе јаче, час слабије тонове, час величанствено самопрегоревање у безграничној тузи, а час опет саму усхићену срећу. Вељко је дуго прислушкивао тај прилив и одлив музичкога мора, и не приметивши, да крај њега стоји један младић, који га, с исто толико среће на лицу посматра, као што се на његовом лицу одбија блесак унутрашњег чаробног света.

— А! Милане! и пријатељи се срдачно руковаше. По сто ти пута хвала, што дође. Без тебе бих само пола срећан био. Ја не знам, да л' би, да си нешто ожењен, твоја љуба тако жељно бројала часове, кад си ти у служби, на дежурству, као што ја радим? Видиш, Милане, да тебе немам, мени овако невољноме, не би се ни мало милило живити.

УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛ... * БЕОГРАД

— Што говориш тако? Зар једна мисао, да можемо доживети Душанову царевину, или помисао на „гроб у Призрену дивном“ није вредна, да човек за њу живи? запита млади официр седнувши на клупу.

— Мој брате, да си се ти толико пута преварио у нади као ја, другаче би говорио! уздахну Вељко.

— Ма колико пута да смо се преварили, сад не ћемо. Ја бих се смео опкладити у мојега вранца, да не ће.... Ћут'!... Шта то би?

— Шта?

— Мени се чини пукоше две три пушке.

— Какве пушке! Та ти си жандарски официр, па знаш ваљда, да се не сме по вароши пуцати. Еле шта си хтео рећи? да не ће...

— Да неће проћи ни месец дана, па ћемо се побити с Турцима!

— Ти судиш по оним омањим непоредцима, што се ту скоро по чаршији догађаху, и што турска посада затвараше два пута Стамбол-капију?

— То су на сваки начин важни знаци, али и осим тога, у вароши је све страшно узрујано. Ерлије се на нешто велико спремају, ма чувају трагове као змија ноге. Кад ноћу пођем с људима на патролу, пуне су џамије, све нешто ноћу вечају, — ма ће, ако бог да.... Шта је то?

Оба пријатеља скочише. Од касарнске стране чујаше се место умиљате музике страшно громовити збор, с којим се мешаху трубе трештећи као да је страшни суд приспео. У вароши се чујаше потмула врева и жагор, који све више растијаше, а кроза њ пропуцаваше пушке и разлегаше се брзи кас коњски.

Милан и Вељко зауставише дах; још несу к себи дошли од чуда, долети пред врата један каваљерйски жандарм. Коњ му сав у води.

— Брже, господин потпоручик! У вароши је буна. Наши се побише са Ерлијама. На Чукур чесми уби Турчин једно наше дете. Наша се рота постројила.

Док је задувани војник то изговорио, побратими беху се већ опростили. Један поглед и један загрљај изказаше све.

Милан одјури као вихар.

Вељко само што викну: Здравко! Коње! па одскакута са штулом у собу, зграби сабљу и револвер, снабде се са вишецима, па излети опет на двор; али му је и момак хитар био, јер оба зауздана ветра већ беху спремна.

Здравко поможе својему господару да узјаше, па му онда узе штаку себи на коња, па ободе, да не изостане, јер Вељко беше већ далеко измакао.

IV

Метеж и врева постајаше у вароши све већа и већа.

Шта је то? Каква је то буна?

Београдска варош одељена је од предграђа грдним једним шанцем, који ју обухвата од Саве до Дунава. На томе шанцу биле су четири капије: Видин, Стамбол, Варош и Сава-капија, и у њима је било свагда посаде од турске редовне војске из града. У вароши, у томе простору што обухвата шанац, живело је неколико хиљада Турака са својим породицама, у својим кућама и својим дућанима, под својом сопственом управом и полицијом у својој средини — по коме праву, то ће други знати — живело је заједно са Србима. Памет је заповедала и једнима и другима, да с миром седе и да гутају своју страховиту мрзост, али на послетку, за тридесет година беше се накупило толико чемера, да се мораде прелити. Разуме се, да ће крвожедниja бити свака зверка, кад је најпре морала тако дуго да гладује.

Ерлијама помаже и турска војска, јер све су капије на шанцу позатваране, и посаде као и онај део низама у турској полицији, сипљу куршуме као кишу; а Србадији нема регуларне војске у помоћ. Она стоји постројена у колонама, а огра-

ћена лојалношћу, па чека заповест од заступника књажевог, јер, на несрећу, кнез не беше дома, но на путу.

Високи чиновник међу тим већа са конзулима шта да се ради. Преставници страних сила махом увиђају, да је на српској страни правица, и да Србима треба допустити да се бране, само један од господе беше другачег мњења.

— Србима треба туторства. Они нису за слободу. А што Турци онако раде, то морају; јер то је нечувено како Срби нечовечно поступају с тим Турцима....

V

Све гушћа и црња тама грли Београд. Ведро небо што се још при сунчевом заласку онако слатко смешило, поче се навлачити густим облацима.

Пред Коларчетовом кућом на Стамбол капији стекла се гомила народа, па се комеша и виче, али се ништа не разуме, ван ако је у кога бећара појачи глас па се зачује:

— Оружја, оружја ми хоћемо!

— У касарну, браћо! Тамо ће нам дати оружја и праха!

— Какву касарну? Нема ни помена. Ја се сад одонуд враћам.

УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА БЕОГРАД

— Шта оружје, какво оружје? Напред, стећићемо ми нама доста оружја, само да не дангубимо овде! Напред! Ура!

— Стој, куд ћете к'о муха без главе? На шанцу су наши жандарми, па не даду ни тици летнути у варош, а камо ли великој гомили народа.

— Шта има нама жандарм да заповеда? Они су наше слуге, јер их ми хлебом хранимо. Не ћемо ми да трпимо више. Ко је та полиција? Шта то значи везивати нам руке кад нас други коље и убија.

— Смрт свима кукавицама!

— Мир! мир! Ето једног официра! Да чујемо! Слушај!

Гомила се расклопи те прими Вељка у своју средину.

— Шта стојите ту, браћо? Где вам је оружје? запита за тим одмах, приметивши да једва у трећег има по која оклепана шоца или пиштољ.

Сви му на глас одговорише:

— Не пуштају у варош, не даду оружја! Наша браћа у шанцу гину, а ми не смемо ни прићи од наших рођених слугу!

— Ако ћете ме слушати, за мном! викну капетан, па јурну напред, а сва гомила за њим.

Они пођоше крај „Чарапића“, па поред кућа право на шанац.

— На зад, коме је живот мио, у варош не сме нико! зачу се жандармов глас, и на ономе месту, где стазица води преко шанца, заблиста се бајонет.

— Пушку к рамену; одговори му Вељко.

Жандарм приметивши да људе официр води, послуша команду.

— Лево кругом! На своје место!

Војник оде, а Ненадовић проведе своје људе па онда кроз узане сокачиће поздравише се с Турцима, на које су наилазили, с по неколико танади на пијацу. Пред српском полицијом стоје жандарми у колони, а пуцњава по вароши а особито на Дорћолу, све чешћа, врева све грднија.

Вељко заустави своју чету, која међу тим здраво нарасла беше, па навали на једног српског господина, што се разговараше с управитељем вароши.

— Оружја народу, господине, шта чекате? Где је регуларна војска? Зар њу народ храни само да прави паљбу пред црквом о празницима? Зар хоћете да нам и сад везујете руке?

— Та за бога, господине, јесте ли ви при себи? Ми треба најпре да знамо, да ли имамо

посла с ерлијама самим или и с градским пашом у једно. Стрпите се мало. Наша ће војска за час бити где јој надлежи! Ја сад чекам одговор, који ће наши парламентари донети.

У тај мах запуцаше пушке и на Калимегдану.

Вељко примири своје људе молећи их, да само још мало почекају, па онда приђе колони, те запита једно познатог официра:

— Зар Милан још није на своме месту?

— Он је послан у град с једним тумачем и с наших неколико жандарма. Отпратио га је један турски официр с неколико чауша.

У тај мах зачу се велика граја; мало за тим док ето неке грдне гомиле, где се журно упутила полицији, носећи у својој средини неколико мртвих и рањених.

Вељко побледи.

— Шта је то, за бога? Ко је погинуо?

Инвалид се прогура у средину до једног мртваца, подиже га здравом руком, па наслонивши му лабаву главу на колено, дрмаше га, отвараше му скопљене очи, пипаше му било, покида му дугмад на мундиру, увуче му руку у недра па притисну срце, да види, да ли се макар још миче.... али он извуче крваву руку. Међу тим грчило му се тело као у човека, који је много страшног отрова прогутао, само је његово тело

у тим мукама грозније изгледало, јер је и онако исакаћено.

— Међу тим причаше један рањенижандарм ономе великом чиновнику :

— Преварише пси.... На вери погибе.... аох, моја мајко ! Господин Милан.... и.... идемо, кад баш пред градском кап.... турски официр команд.... „атеш“, а они што су нас пратили опалише пушке на... нас.... ох.. ох овде шкрипну зубима од бола. — Господин.... потпоручик уби једног.... посљедња.... Освети ме Вељко !.... А ли га.... Оо, не бојте се.... Морам ја ма тројицу пре него што....

И он издахну.—

VI

Бој и клање је страшно. Нашој регуларној војсци послана је већ заповест, да похита у варош, а телеграф већ позива оближњих десет батаљона народне војске, да се одмах крећу у Београд.

Колико је страшна пуцњава пушака, помешана с ломљавом прозора, трештањем труба, трчањем каваљериста, што заповести разносе, вриштањем жена и деце, што на врат на нос бегају из својих кућа, толико ту бурну ноћ гром и муња умножаваху грозу, обасјавајући за који тренутак кр-

ваву калдрму и по њој разбацане нагрђене лешине, или бледе рањенике.

Две капије, што су слабије биле, Видин и Сава -капија, већ су пале у српске руке, које су их већ са земљом сравниле, пошто је посада то побијена то у град сатерана.

Још се држи Варош и Стамбол-капија, и Турци се силно одупиру из велике џамије, што је до јеванђеличке цркве.

Ту се много Србадије искупило, па је опколило џамију и с улице и са стране турског гробља, но заман, јер су се Турци добро затворили, па сипљу куршум из прозора и с минарета, да се покор чини. Али и српска зрна обарају једног по једног с минарета, па се барем и размрска кад на земљу падне.

На један пут се јави пред џамијом, међу нашима, Вељко с два каваљериста.

— Уставите паљбу, браћо, саслушајте ме!

Његове се речи поновише неколико пута, за тим престаде пуцањ са српске стране, а мало затим и из џамије.

— Пуштајте ме, браћо, да преговарам с Турцима! започе Вељко, пошто се толико умирило да га могаху чути: — да их приволим на предају. Овде ће нас изгинути много више него што вреде сто џамија, јер су се они добро утврдили, па уза-

ман опкољавати џамију и јуришати на њене зидове. Они су се давно спремали, они имају довољно хране и џебане. Они...

— Шта га слушате! Доле с кукавицом!

— Јуриш, браћо, да кујемо док је вруће гвожђе!

— Срушићемо је ноћас, ако бог да, па да је од челика сазидана!

— Јуриш! Ура!

— Још једну реч, браћо! загрми Вељко.

— Нека буде само потоња! одговори му повише гласова.

— У џамији има стотинама жена и деце!

Подигнуте руке спустише се. Страховита тишина настаде. У тај мах се зачу, како се у вароши нека позамашна грађевина стропошта, и с небеском грмљавином јекну и један гром од људских гласова, који се три пута захори: „Ура! Ура! Ура!“

И Варош-капија се сруши.

Али ова нова победа не занесе Србадију толико, да забораве да је грехота клати жене и децу.

Гомила се расклопи, а Вељко продревши до првих спољашњих врата од летава, расклопи их ногом па пође унутра.

Неколико пушака плану из џамије и зрна прозвиждаше поред његове главе, али га неповредише. Он викну:

— Предајте се, Турци, не гините лудо, а задајем вам српску тврду веру, не ће никога ни мали прст заболети!

На џамији се расклопише врата и Табак-Ибрахимовић изиђе с неколико Турака.

— Је ли тврда вера, јуначе?

— Јесте, Турчине, тврђа но ваша!

— Евала, теби ћемо се предати; ма да нам не узимаш оружја!

Вељко издаде неку заповест ономе што се први до њега десио, па онда рече:

— Ево да видите, да поштено с вама мислимо, не ћу вам дирати у оружје.

Радосни Турци умолише мириоца да се пољуби с њима, те да тиме освешта своју задану реч.

Вељко се изљуби са сваким парламентаром по три пут. Из далека се зачу како пуче гром.

Сад уђе Табак-Ибрахимовић у џамију назад, а изађе неколико стараца с белим брадама до појаса, те и они запиташе Вељка, да л' је вера, па се и они с њиме пољубише.

У то домашира пред џамију један српски пешачки вод с једним официром. Вељко построји шпалир од војника па у њега уведе све живо, што је у џамији нашао. Он сам уђе у средину спровода, па махну сабљом те се тако спровод

крену. С једне и друге стране ишли су грађани, гледајући сваки по једноме Турчину у зеницу, а међу тим и једним и другим био је палац на орозу. Вељко је тешио неубрађене буле, што се око њега са својом децом као црви увијаху, плакаху и његов скут љубљаху, а међу тим су му очи као муње прелетале густе редове својих сугрђана, пазећи да одмах гаси, како се где јавне пламен од притуљеног огња.

Кад дођоше до делијске чесме, Вељко место да удари управо на ниже, окрену лево, па к сокачићу између Мишине куће и апотеке.

С пијаце шипао је куршум из турске полиције, па Вељко чуваше Турке и од њихове браће.

Пред уласком у тесни сокачић Вељко викну својима :

— Живога вам бога, браћо, не заборавите, да сте Срби !

Прођоше и тај теснац и Вељко дахну лакше. Не пуче ни једна нушка.

После једног сахата отпрати српска чета и ову гомилу Турака у град. Никоме не би ни речма увреде.

Свану понедеоник. Око девет сахата предаде се и тврђавица Стамбол-капија, али њу не разрушише. Њу поседе српска војска.

По што и стамбол-капијска посада би отпра-

ћена с потоњим Турцима у град, изаће проклама-
ција у којој министар унутрашњих дела позива су-
граћане да оставе оружје, па да сваки гледа мирно
и безбрижно свој посао, јер с Турцима је углав-
љен мир, за које јамче заступници свију јевроп-
ских сила. Наравно да су гласници отправљени
на све стране, да оних десет батаљона врате
кућама.

*

Кад умре војнички какав часник, њега прати
она чета, којој је био заповедник, и пред њего-
вим сандуком плаче поносита војничка покај-
ница тако горко, да и најохолији човек обори
главу, кад је чује, па и нехотице мора поћи и
сам за пратњом.

У уторак пред подне пође из вароши једна
таква пратња. Напред иду мали ћаци певајући
„Свети боже“, с белим пешкирима и марамама,
које се вију на њиховим крстовима и рипидама.
За њима иде војничка музика с увијеним бубњем
и добошима у црну чоху. За музиком машира
полако један пешачки полубатаљон. За војском
иду свештеници, и за њима носе двоја црна но-
сила и на њима две нове жртве за један ве-
лики грех. . . .

За једним сандуком нариче млада удовица

с нејаком децом, а за другим клеца гологлав инвалид.

Спровод свршује небројено много народа, коме се са сваке стране придружују нове гомиле из свију улица куда пратња пролази. Све живо оставља свој посао; и мало и велико хита да баци грудву земље на та два гроба.

Кад пратња изађе из Стамбол-капије, на раскршћу спустише по обичају оба мртваца, те свештеници очиташе молитве, а за тим јекну величанствено: „вјечнаја памјат“ из много хиљада грла.

Носиоци подигоше мртваце и пратња пође пут Теразија; на један пут се захори један топовски пуцањ с града.

Једна мисао прожену двадесет хиљада срца у један пут.

А како да није! Та Јевропа јамчи!...

Али топови учесташе, ђулад обараше кровове и куће, а бомбе стадоше палити и прскати у сред згуснутих гомила народа.

Музика умуче; војска полети трчећим кораком назад у варош, борећи се са све новим и новијим таласима народа, који куљаху као из земље струјећи са свим противним правцем.

Али то море од људи, и жена, деца, кола и коња, што се заталаса Теразијама, обилажаше једно острово у сред широке улице.

То беше место, на коме лежаху мртваци, које у првом страху оставише и њихови најближи.

Крај једног седи на калдрми бледи богаљ, па подигнувши га с узглавника, притискиваше га на прси, љубљаше му очи, уста, чело, шапћући му непрестано:

Видиш, Милане.... Јесам ти рек'о, да се не надам много, брате мој?....

1865.

ХАЈДУКОВА МАЈКА

I

Беше недеља. Отац Перо одслужи вечерњу, и Звездановчани излажаху из црквице. По долама и дубравама око питомог засеока још се разлегаше потоње звоно, а из порте се зачуше милогласне двојнице и за тили часак играше велико коло у порти.

То није било давно; али онда је Боривоје изгледао много млађи, беше много живљи него данас; па ипак он се један од момчадије не ухвати онда у коло, већ похита столу под липе где се обично поставља кад црква слави, и где се после службе од неко доба, скупљаше по више његових сељака, и то махом зрелијих година. Одмах ћу вам казати за што је та дружина више привлачила младог Боривоја него најлепше коло девојака.

У хладу под липама, до ковача Милића сеђаше један црномањаст човек, омањег стаса, с препланулим лицем и густим већама и брцима. Сем лица беше на њему још и његово стајаће

руво занимљиво, које међу сељачким кошуљама веома падаше у очи, и по коме би свако познао изслуженог војника. Истина беше на мундиру и која закрпа, али од сличне крпе, па се није познавало, особито што је каплар Тривун — као што га зваху његови сељани — веома волео и пазио на чистоту. Тривун је у Београду, док је био у солдатима научио много лепих ствари, с којих га у селу веома поштоваху, а највише што је научио читати, па је, вратив се дома, пошто је изслужио, донео пуно књига, те им је сваке недеље по нешто читао. То је привлачило Боривоја.

Каплар Тривун баш се спремаше да чита, кад ето и Боривоја под липе. Он скиде вес и назва бога, и они му прихватише, ма Тривун опази да је момче нешто сетно те га запита.

— Што је теби, Боривоје, да нијеси болан?

— А да нијесам, већ онако ми је нешто данас чудно. Бијах се завјерио да не долазим више амо, и да не слушам више твојијех пјесама, па ето замән.... али — не питај ме, већ читај штогођ, молим ти се!.

Тривун га стаде мерити, пусти једно повелико „хм“ кроз нос, крену главом, па га онда опет стаде гледати, али у то повикаше са свију страна: „Читај, читај, Тривуне!“ и он стаде претурати по оној књизи народних песама, коју беше

данас донео. Случајно беше то она књига у којој је бурно живовање Стојана Јанковића и осталих котарских витезова, Мијата харамбаше и других небројених хајдука, што су за народ и за часни крст живели и погинули.

Ја красно ли читаше каплар Тривун! Његов пријатан и снажан глас беше час величанствен као главар о коме чита, на његову помамну коњицу што му прска белом пеном свилено и кадифено рухо; час нежан као питоме ружице, што су цвале по удбиљским дворима и које су силни бегови неговали као тице у кавезима, да их не преплане жарко сунце; час опет умиљат као срећан осмејак на чистом лицу девојачком. Почујте га само. Кад пева обичне ствари, његов глас ромори као поток, што кроз шљунак вечно мрмља једну те једну песму; а кад пева страховиту освету, како грми и руши као бујица што у планини преко небројено стена јури, као громови што се у извијуганим кланцима по сто пута разлежу....

Читач стаде, па погледа око себе. Његови слушаоци беху занети оним одушевљењем, што га само онако просте и онако срдачно изговорене речи могу посејати у чиста, непокварена срца.

После кратког разговора, отпоче Тривун другу једну песму да чита, песму, у којој се чисто види

одблесак онога јунаштва, које данас још само у песмама живи. Свима успламтеше образи неким особитим огњем, само Боривоја као да не грејаше тај жар. Он све мрачније и сетније погледаше читача што је више прочитавао о јуначком руху оружју, као да је он крив што је минуло то витешко доба. И нехотице помишљаше на очево рухо, које је он у боју — стари је Оцаковић био капетан под Кара-Ђорђем -- задобио од Турака. Стари војник читаше и даље исто тако снажним гласом. али Боривоју се чинило да га слуша и све веће и веће даљине, и на послетку не чујаше ништа од мисли, које га силно обузеле беху, и које са свим неопазно. са бабова оружја прећоше на њега самога и на његово живовање.... За што је он осуђен, тако млад и живахан, тако храбар и одважан, да цео живот проведе крај нанине кецеље, да сву своју мушку снагу потроши орући и копајући па да умре и незнан, он — син капетана Оцаковића!... За што да је свима коленима до његовог оца, па и њему самом било допуштено да покаже своје јунаштво, да заштити невољне и бедне и да на бојишту часно погине — а само њему да је остављено да живи и умре као какав црвак што у праху гмиже.

Момак се у неко доба трже, као год из каквог дубоког сна. Ко зна, какве је он ваздушне

куле поназидао за то време — и један тежак уздах збриса их све! Из оног заноса тргоше га гусле, наш једини пријатељ некадашњих тешких дана, каплар Тривун беше давно готов с песмом што Боривоја наведе на оне мисли, па удешаваше гусле да својим слушачима учини по вољи, те да им каже штогод о рајиним невољама и јадима што их трпи од Турака. Боривоје се живо примакну певачу, па не хотећи више да мисли на оно што га беше тако јако потресло, махну руком преко чела, као да угласди оне боре што му беху набрале поносито чело.

Тривун се спремаше да пева. Тихо је превлачио гудалом преко струна, а очи му укочено гледаху у далеке планинске ланце.... Домишљао се како да почне; јер ваља ми рећи да он није био само вешт гуслар, он је сам стварао песме па се за њега причало по целој нахији и старци што су слушали певање Филипа Вишњића, казиваху, да је само он умео тако певати. Често је почињао какву песму што ју је још дететом од оца научио, или коју је доцније по саборима од гуслара чуо, па мало по мало и заборављаше на њу, па певаше оно што би у онај мах у његовим прсима ускипело.

Он започе своју песму с једним лаганим „Ој“ што му се изви из прсију као какав тежак уздах....

Није Тривун певао какав нов догађај. Његови су сељани много пута чули за те исте нечовечне муке, на које Турци и данас ударају нашу браћу, много им је пута пропиштало срце у недрима; али Тривун је тако огњевитим речима причао, он је тако крваво писао ту стару слику, да у његових слушача место туге и уздаха плану жудња за осветом, стадоше се песнице стискивати, стадоше зуби шкргутати. А како ли беше плахом Боривоју слушајући ту песму? Његове очи сенуше, румене усне побледише, његове лепе и правилне црте на лицу посташе страшне, а целим је телом дрхтао, као да га је грозница ухватила.... Једноч му јурну рука за појас, али место пушке или јатагана истрже шарену свиралицу, па заборави да му беше мила, као сеја, те је тако јако лупи о неко камење што се на близу десило, да је прсла на хиљаду иверака.

Песма је текла даље, тиранство је расло, а с њиме и узбуђење Тривуново, и слушачима се учини као да својим очима гледају како гавази отимљу одојчад с мајчиних недара, да јој нежну кожу у каише секу; као да својим ушима слушају писку и вапај мученички где се меша с отровним, сотонским смехом бесних и пијаних бегова, којима се то за сехир чини....

Боривоје скочи.

— Тривуне! — стаде га молити скоро угушеним гласом — немој даље певати, имена ти божијег!

Али њега беше осећање силно занело, па не чу молбу, но певаше даље. На момку се видело како се са свом снагом упиње да се стиша, али заман. Толико пута хотијаше да јурне из порте, да не слуша више ту песму, јер је свака њена реч била кап уља у огањ, који је и онако силно буктио у њему, али он се не макну с места, као да је за оно место прикован.

На један пут — Боривоје се чудно промени у лицу. Он стаде мирније дисати, усправи се поносито као човек, који је замислио нешто велико, па осећа у себи снаге да и достигне своју мету, прекрсти своје снажне руке на прси, па је саслушао мирно све до краја. Кад се песма свршила захвали лепо Трифуну, рече свима „с богом“ па оде из порте.

Нико од оних што беху под липама не опази на Боривојеву гласу да се променио, никоме од њих не паде у очи како му десница беше грчевито стегнута. — — —

Међутим док се то под липама десило, играло је живахно коло на другом крају порте. У колу је била и Стајка, али она се све тако хватала како ће најбоље моћи гледати к липама,

да види хоће ли се једном свршити те клете песме, које Боривоја из кола маме. Кад се у неко доба он одвоји од својега друштва, она се весело пусти из кола, па му одскакута лако као пауница на сусрет, намештајући киту цвећа коју беше њему донела, и коју је с тешком муком од момчадије одбранила.

Боривоје ју је врло добро видео, али његово лице не сину од радости као обично, оно беше данас као од гвожђа сливено. Он прође поред своје Стајке па јој не назва ни бога, већ оде право на капију.

Девојче се трже од овог ненаданог понашања, па гледаше дуго за њим и виде како се место кући упутио у планину. Кад замаче са свим, онда тек дође Стајка себи. Јадно девојче чупкаше листак по листак мирисавог босиока из ките што је у руци држала, а њена лепа глава клону полако на прса.

— Шта ли сам учинила бати, те се тако на ме расрдио? — запита на послетку своје цвеће, али оно не зна шта је срећа што ли су јади; оно сада мирише исто онако као и мало час кад су га љубила њена медна усташца, и кад му је причала како ће данас играти у колу и како ће га Боривоју поклонити.

Две крупне сузе задрхташе на њеним дугим

трепавицама, па кануше низ оне пунахне, свеже обрашчиће....

II.

У исти час, кад се то у црквеној порти догодило, седеле су две старе прије пред Боривојевом кућом на клупи, па се разговараху. Једно је његова мајка, стара капетаница Нера, а друго је поп Перова сестра, која се још из младости тако сестрински пазила са његовом мајком да ју он није друкчије звао већ „тета Госпавом“, као што је и Стајка његову матер тетком звала. Њихове су куће биле прилично раздалеко, али оне су се опет сваки дан, кад год су биле доконе, долазиле једна другој у походе. да се виде, да се посаветују у својим домаћим пословима и да се проразговарају. Кад би дошао празник или недеља, као данас, несу се после подне никако ни растајале. Деца би обично отишла у коло отац Перо би се затрпао својим књигама а њих две остајале су саме па су се тако на тенани могле наразговарати.

Али данас мора бити да не разговарају о најмилијем, јер су лица у обе старице нешто необично тамна. Случајно је Госпава, док су били у згради, загледала се у рухо и оружје покојнога капетана Одаковића, па се беше зашодео разго-

вор о њему, и на послетку замоли она своју прију, да јој прича како је она одбегла за њега, јер толико је знала, да је ту некаква отмица била, и стара капетаница пусти на вољу своме јадном срцу, да излије у пријатељичина недра све горке и миле успомене, које су године у њему оставиле....

— Ти знадеш, моја прijо, да своје мајке ни запамтила нијесам нити да сам осјетила што је њёга материнска. Кад ми је била пета година рекоше ми, да ће ми бабо довести мајку, и ја сам јој се радовала ка' озеб'о сунцу, јер нијесам знала што је мајка што ли маћеха. Бабо доведе своју младу туђинку, и с њоме још једну ђевојчицу мојијех година, коју је моја маћеха довела од првога мужа, јер и она бјеше удовица. Ти сад и сама знадеш, а да ти и не причам, како је у кући ишло и коме је највише ваљало трпљети. Да се све оне сузе скупе, којима сам квасила кору хљеба, коју су ми као слушчету бацали, напунило би се грдно језеро. Једном сам, кад ми је већ шеснајест година било, сиђела крај извора, куда ме бјеху послали на воду па сам плакала, чудећи се и сама од куд још у мене суза. У то ће ударити друмом, који је баш уз извор, некакав коњаник па ми назва бога и замоли ме да му отворим вратнице од потеса да се он не

скида с коња. Ја устанем, и не гледајући у њ отворим вратнице; али он не ше проћерати коња на вратнице, већ сјаха, приђе мени, ухвати ме за руку, па ме запита за што плачем. Подигнем очи и угледам красног стаситог момка у лијепом руху и с оружјем, све у самој срми. Он ме је тако милосно гледао, његове ми ријечи толико разгријаше смрзнуто срце, да нијесам могла ни једне прословити, но покријем лице рукавом, па станем опет јецати, само што ми сад бјеше много лакше послије суза. Незнаноме се путнику ваљда сажали, па ме одведе извору, сједе крај мене, па ме је дотле ћешио, докле се не умирих и после му све испричам. Кад он чу шта је мајеха са мном радила, плану као жива ватра, и би они час јурнуо нашој кући, да га ја нијесам зауставила. Онда он мени исприча како је остао сам без игђе икога свога на свијету, како је богат, па му је кућа пуста те је с тога пошао по вилајету да себи љубу тражи, и на пошљетку како не ће ниђе боље среће наћи, но што га је данас сусрела, па ме опет ухвати за руке, погледа ми дубоко у очи, па ме упита: „Хоћеш поћи за мене, лијепа Неро? Ја никога немам, буди ми ти и отац и мајка, и љуба и сеја, а пазићу те као своју душу.“ На то му измуцам како се могло, да сам од њега чула прве благе ријеприп. в. ъ.

чи, да су ми његове ријечи биле први мелем за тешке ране, које су ми задавали од како сам за себе сазнала, и да ћу му за то бити ако хоће робиња цијелога живота. Још они дан дође мој вјереник нашој кући, и запроси ме у оца. Он из прва као да шћаше да ме даде, али кад зачу маћеха, не да ни споменути: „Не ће се та ђевојчура прије моје Росице удати, док сам ја жива“, рече она бабу, и он одби Миладина. Сад тек просу маћеха сав свој благослов на мене, и моје муке бјеху већ нечувене. С тога нијесам имала куд, но пристати на Миладиново наваљивање да одбјегнем с њиме. Једном око по ноћи, кад у цијелом селу не бјеше будне душе сем мене, зачух уговорено кликтање иза куће. То је био Миладин са своја два добра друга, сви на коњима, и сви наоружани до зуба. Тек што мене Миладин подиже за се на коња, опазисмо луч у кући. Бјеху нас опазили, с тога опучисмо како су само коњи могли носити, и срећно одбјегнем и ако ми је очинска кућа неколико танади из пушака за нама послала, ваљда мјесто благослова.... Сутра дан стигнем Миладиновој кући, вјенчамо се и ја сад бијах готово срећна. Једно што ми је срећу тровало бјеше то, што ми непрестано у ушима фијукаше оне пушке, које је мој рођени отац за мном избацио.... Можда је

то мађеха моја била, јер ја нијесам у оном страху ништа виђела, ма Миладин није дао прословити: „Ја сам добро спазио нечовјека, и с тога не ћу више да чујем ни рјечце о њему. Ти нијеси његова шћи, нити је он вриједан да таку шћер има као што си ти", и од то доба није се у нашој кући ни име мојега оца споменуло. Кад би година дана када се узесмо, поклони нам бог синчића, и кад сам виђела како нам је мали Бориво је здрав и напредан, помислих у себи: милостиви је бог опростио што одбјегох од оца, и што се удомих без његова благослова. Али моја срећа не потраја дуго. Једно ми јутро допадоше црни гласи. Мој бабо бјеше на самрти, а немађаше никога свога да га у болетици његује, јер мађеха ми се бјеше од једа пропила, па од пића и умрла а лијепа Роса није ни главе осврtала за јадним болесником, који је све своје имање дао да само ћу што боље удоми.... Живо ми је срце пуцало у недрима, па опет не смједох ни поменути Миладину; ма кад ми дође покојна баба Санда из нашега села, па ми донесе поздрав од оца да похитам што боље могу, не бих ли га још у животу застала и да донесем дијете, јер хоће да благослови и мене и своје унуче, онда паднем Миладину пред ноге, па му плачући казах шта је и како је, но нека се смилује па не-

ка ме пусти да склопим очи јадноме оцу. Његово се чело намршти, он ме подиже, па ми рече тихо али тако оштро, као да му је свака рјечца нож била: „Ти немаш баба, љубо моја, он је умрьо има више од године дана. Ев' овим се танетом убио," и Миладин извади из кесе један куршум па ми га показа. Ја нијесам сиротица ни знала да је он ишао у наше село, те извадио један бабов куршум, који је баш поред моје главе пројурио ону кобну ноћ, те ударио у један велики раст пред нама. Сестро, не дао бог ни мом најцрњем душманину да сазна за оне муке, које су мене онда растрзале. Ако сам шћела бабов опроштај и благослов, ваљало ми га је купити новим гријехом, ваљало је погазити свету заклетву, којом се на јеванђељу завјерих моме војну да ћу га слушати до гроба. Пиштала сам као гуја у процијепу, али ријечи не смједох рећи, нити сам ногом из куће крочила. Мој бабо издахну проклињући мене и дјецу моју .... Хо .... о .... о...! — и стара капетаница згрози се као да јој се крв у жилама следила, па клону на прси својој прији.

Госпава је с тешком муком устезала срце своје, да и она не бризне у плач, али опет је мало по мало толико утишала своју стару пријатељицу, да је могла наставити своју причу.

— Брзо ме је стигла бабова клетва — тресијаше старица својом лепом седом главом — јер не прође ни три мјесеца, а у Шумадији се одмјетнуше у хајдуке сви главнији људи и јунаци, па послаше на све стране абер да се диже на оружје, све што оружје носити може. У нашој нахији прво Миладин ускочи у планину, а за њиме се диже све листом, прођераше све Турке из чаршије па их онда гонише докле је једног у нахији трајало, те се тако саставише с осталом слободном браћом, али се почне грдна крајина и Миладин је морао са својим људма час на Дрину час на Мораву, сад Биограду, па одмах послије тога Ужицу, и кад сам га у години мјесец два дана код куће виђела, то је за ме срећна година била. Али и ту ми је срећу одузела тешка самртна клетва бабова. Кад сам се једноч жудно надала војну, донијеше ми његово — крваво рухо и оружје.... Сад остадох сама на свијету, сама без игђе икога, без игђе ичега, јер дуга крајина однесе све што смо имали, и ја сам одхранила мојега Боривоја преслицом и надницом.... —

Дуго су ћутале старе прије. Најпосле ће рећи Госпава:

— Моја Неро, тешке си ти дане претурила преко главе. Љуто те је правда божија наказала

за твоје гријехе; али клетва је намирена, и теби ето се јавља сунце иза густих облака. Твоји ће пошљедњи дани тако сретни бити, да ћеш заборавити на оно што си претрпљела, па ћеш слатко и мирно заспати!

— Да хоће дати бог, — уздахну старица тешко — али мене црна слутња непрестано мучи, да се још није довршила страховита клетва. Сестро, — и јадница се плашљиво приљуби уз своју пријатељицу, па чисто шапућући рече — он је и мојег јединца проклео.... —

— Ти си својијем патњама и страдањем скинула клетву с њега. Ено погледај вамо!

Нера погледа за пријином руком, и с њеног лица неста и потоње сенке од туге, па засја самом срећом и радошћу. Она је угледала Стајку где се право њима упутила.

— Ох, јесте — прихвати Нера топло и притисну руку својој пријн — то је ђевојче моје сунце што ће ми обасјати потоње дане, што ће ми залијечити све ране које ми је живот задао, то је мој анђелак и ја ћу на његовом крилу слатко заспати!

III.

— Јеси ли ти говорила штогођ с ђететом? — питаше Нера полако своју прију јер девојче беше већ врло близу.

— Нијесам ништа, одговори Госпава тако исто — можемо саде.... У то и Стајка приђе па се маши Нериној руци.

— Жива била, чедо моје, — миловаше је старица — жива била и велика порасла! и њене очи осташе на стаситом девојчету.

— А шта је то, ћерко, зар се коло тако рано разишло? Ваљда сте опет наљутили Шћепана, па не ће да вам више свира? -- питаше је мајка пошто је и њу у руку пољубила.

— Није, нано, — одговори Стајка чупкајући ресице на својој кецељи, а глас јој дрхташе — коло још игра у порти, но мени се не игра више... па.... сам.... от.... — и овде се девојче покри рукавом, да јој мајка и тета Нера не виде сузе па се окрену од њих; ал' оне видеше да се дете гуши од плача.

— Нуто јако! — кораше је мајка — није те ни срамота, велика ђевојка па плаче као мала беба! Шта је било? Ваљда си се с којом другарицом свадила?

Стајка одрицаше вртећи главом, али је у залуд заустила два три пута да нешто каже.... Реч јој се гушила у јецању. Сад устаде Нера па јој приђе.

— Немој плакати, моје лијепо дијете, већ ми кажи ко те је тако љуто расцвијелио! — и она

загрли Стајку, спусту њену лепу главу на своја прса, па јој утираше сузе својим рупцем, али је није више питала, но је пусти да се исплаче, и да се мало по мало стиша. Кад се мало умирила онда је стаде Нера опет испитивати.

— Дед сад лијепо и по реду да ми причаш шта је било?

И Стајка исприча како је Боривоје био под липама, како је после прошао поред ње па јој се није хтео ни јавити, наравно да је она то причала као највећу какву несрећу. Међу тим је Нера више пута погледала крадом своју прију, па се обе насмехнуше.

— Душице моја — прихвати Нера, пошто је девојче испричало своје јаде — ти имаш право; чекај се, соколе, док само кући дођеш, питаћу те како си ми могао моју Стајчицу тако уцвијелити. Али видиш, срце моје, и ти треба да му опростиш. Њему је глава пуна тако тешких брига, да те доиста није познао, и ако ти је у очи погледао.

— Бриге? — запита девојче дигнувши жустро главу — а што ли то тако тешко брине бата Боривоје? — и по гласу, којим је то запитала видело се да му је опростила данашњу увреду.

— Е па зар не знаш? — прихвати стара капетаница. — Ово дана ћемо да прстенујемо ђе-

војку за њ, па му ваља хиљаду ствари набавити и уредити. С тога је он тако брижан.

Сад су обе прије пажљиво упрле очи девојчету у лице. Стајка побледи малко, па погледа збуњено час у своју мајку час у Боривојеву.

— Ти нешто чудно погледаш, чедо моје. Зар ти није мило што се Боривоје жени?

— Како се ја не бих радовала.... Зар не видите како се ја слатко смејем?... Ха!.. ха!... ха!... Ала ће то да буде красна свадба!.... — али тај усиљени смех беше налик више на јецање, него на смејање, и кад Стајка виде да не може срце толико да устгене да не пусти сузу, покри лице шакама — видите да и плачем од радости.

— Е сад баш видим да си права посестрима мом Боривоју, кад се тако његовој срећи радујеш. А знаш ли ко ће ми бити мила сняха?

-- Не.... не знам.... тета Неро.

— Најлепше, најпаметније и најчеститије ђевојче у цијеломе нашем селу!

Стајка се замисли мало.

— То је онда кум Икина Смиља!

— Није него поп Перова Стајка!... — исказа Нера, не могући се више уздржати па рашири руке.

Девојче се чисто укочило. Испрва не вероваше,

па стаде гледати у матер и у тета Неру, па кад виде како им се истинска срећа сија на лицу, сакри лице под Нерин зубун, и сад јој не могоше ни по што сагледати очију, макар да ју је Нера силом извлачила из тог скровишта, јер она је свагда окретала зажарено лице на страну, или је зажмурила па јој никако не могаху очију угледати.

Нера јој ижљуби небројено пута вреле обрашчиће, па онда стаде преговарати.

— Е па лијепо, не ћу силом да ти видим очи. Пустићу те да опет сакријеш лице под мој зубун, ако пристајеш да одговориш на све што ћу те упитати?

Стајка климну главом да хоће, па брже боље загњури главу у Нерина недра, и она јој сакри лице својим зубуном.

— Саде да ми право кажеш, моја слатка снашице, — Стајчина се глава још дубље загњури — милујеш ли ти од срца мога Боривоја?

Лепа глава климну.

— Ма ја знадем, ви се пазите још из малена, тек ја бих рада била да знам волиш ли ти њега и друкчије, него што сеја брата воли?

— Ја не знам! — зачу се испод зубуна, али тако лагано да се једва чуло.

Прије се слатко насмејаше.

— Нијесам те ја добро запитала. Мислиш ли ти често на њ кад се за дуго не видите?

Глава климну.

— Је ли ти жао кад се он у колу не ухвати до тебе, него до друге ђевојке?

— О, тета Неро — и лепа глава искочи испод зубуна — да знаш како је ономад.... — Нера јој не даде да доврши што је тако жустро започела.

— Лакше, лакше! Главу у буџак! Тако! Дакле то ти је жао. Добро. А осјећаш ли да нешто овђе на лијевој страни здраво куца, кад угледаш Боривоја ђе се теби упутио, или кад на воду идеш, па поред наше куће прођеш!

Глава климну више пута. Јадно девојче није могло да се начуди откуд тета Нера све то знаде.

— Е сад ми још кажи хоћеш поћи за мога Боривоја? Хоћеш да ми будеш спајчица?

Глава се не мицаше.

— Ама зар ни онда не ћеш ако благослови отац Перо, и ако те мајка даде?

Лепа глава испод зубуна климну, али тако страшљиво да се једва опазило.

Госпава се на глас смејала, а суза јој се за сузом ронила низ образе. Кад се испит свршио, метну прст на уста, да покаже прија Нери да пази, па онда рече гласно:

— А гле Боривоја! Баш добро, ходи ближе!

Још није Госпава те речи добро ни изговорила, а Стајка се истрже из Нериног загрљаја, па побеже као поплашена срна, и за час је мајке изгубише из вида....

IV.

Госпава такође није још дуго остала. Она се пољуби с пријом, па оде за својом поплашеном ћерком, а Нера оде у кућу, те упали кандиоце пред иконом св. Николе, па онда му се дуго мољаше и захваљиваше за срећу, која ју је данас обасјала....

Тек што она сврши молитву, а на двору се зачу како зашкрипаше вратнице; она погледну кроз прозорчић, па се насмехну видевши Боривоја. Јадна старица! Тај би се осмех смрзнуо да је погледала у лице својему јединцу.

Она изађе из куће па дочека Боривоја с прекором.

— А је ли, соколе, ђе си ти до сад? Имамо пуно да се разговарамо. Шта ти је радила Стајчица, да је онако љуто уцвијелиш?

Ове речи потресоше момка. Он данас није имао каде ни за тренутак да се сети своје Стајке, коју је миловао као своју душу, и на коју је пре мислио у сваком послу, и на сваком месту. Али брзо прође та слабост. Он приђе мајци па јој

проговори тихо ма одрешито и некако свечаним гласом.

— Нано, мени ваља далеко путовати. Молим ти се, дај ми твој благослов, да уза ме буде, да ме од зла чува.

Старица жустро диже главу на ове речи, па се престрави кад виде како јој је син чудан стао.

— Шта је теби, Боривоје, да нијеси болан? Бог с тобом, дијете, какав си у лицу! — и мајка се приљуби своме сину, те га целива у чело. Момку чисто би мало лакше.

— Нијесам болан, мајко; али ако не одлакнем своме срцу, распући ће се, издахнућу. Данас угледах божијег анђела осветника, па ме је љуто карао што сједим те благујем, као да на свијету никога више нема, не бринући се ни за кога. Па послије, нано, — послије ми се на небу показала једна икона, исписана самом људском крвљу, и на њој сам видео како проклетници једној мајци отима.... али не могу ти причати какве су страхоте биле на икони, јер си ти милостива срца, па би те дубоко заболело..... Ја сам се у души страшно заклео, да ни часа почасити не ћу, већ да ћу одмах похитати у помоћ оној браћи, што сам их на икони видио, што су још'те злосрећна раја турска.

Мати га је гледала ћутећи и кршећи своје

сухе коштуњаве руке; али оно што чу беше јој тако страшно, данас, после онолико среће, да није могла да верује но се насмехну, па ма да јој се сузе стадоше сустизати на лицу, проговори:

— Иди, биједо — како можеш тако да се шалиш са својом мајком кад знаш да ми таке ријечи пролазе кроз срце као врела зрна из пушака. Немој други пут тако гријешити душе!....

Али глас Боривојев, којим јој је одговорио одмах јој отрже и ту сламчицу, за коју се јадница беше прихватила.

— Још данас ми ваља поћи, нано, ако не ћу да ме моја тешка заклетва не свали у постељу, ако не ћу да ме црна земља прогута, ако не ћу да ми громовник Илија кров над кућом запали!

Нера је дрхтала. Боривоје је из свега срца љубио и поштовао своју мајку, он је слушао све њене савете, она је била у кући газдарица и располагала је свим имањем — али где год дође да се реши што важније — ту мора да ћути Српкиња, јер је слаба женска страна, јер је син глава кући.... С тога је Нера могла само још да моли....

— Немој, чедо моје, остављати ме овако саму самохрану. Ко ће мени заклопити уморене очи,

ко ће бацити грудву земље на мој гроб? Ти си цигло добро моје, немој да и тебе изгубим!.... —

Јадна је старица молила бујицу да се заустави, приклињала је гром да у сред његова хуктања стане. У срцу човечијем може кад што једна мисао, или једно осећање тако да се осили, да се њему све жртвује, па ако му се испречи и срце материно — згазиће га....

Боривоје придржа своју стару мајку да не падне под тешком несрећом, што је тако изненада задеси, па јој стаде љубити руку што га је одхранила и однеговала, и тешити је како је могао. Казивао јој је како има доста жита у амбарима, како је година лепо понела, па се нема ни за што бојати, како је у целом селу љубе и поштују, како јој нико ништа не сме учинити на жао, јер овде закон суди — а тамо куд је намислио тога ничега нема. Шта зна он што је срце материно! Зар је он знао да би она дала све — све, чим је он њу тешио, само да јој он један остане....

— А.... тебе.... дијете моје.... ко ће тебе неговати?... Ко ће ти рубље опрати?... А у болести, чедо моје.... Ко ће ти чашу воде донијети?....

Нера је заборавила да је Боривоје снажан и крепак момак, кога до сад ни глава заболела

није, па се бринула ко ће га у болести неговати а не помишљаше ко ће се њој — што је већ једном ногом у гробу — наћи, кад је болетица свали у постељу, с које се у њене године не диже лако.

— Не брини се, нано! И нада мном ће бити бог, који се за свакога брине.... А кад допаднем рана?.... Има у хајдука доста лековитих трава! — и његове се очи засијаше чудним огњем.

Руке старичине клонуше низ њено тело, које и онако беше погнуто од старости и од претрпљених јада, а сад се још више преви к црној земљи — па оде у кућу, да јединцу своме спреми рухо и оружје, и да му умеси путне брашненице — можда последњи пут....

Боривоје изнесе из своје зграде шареницу, коју је прву дочепао и један узглавник па простре себи на трави да отпочине мало, па да после може целу ноћ путовати; јер богме ово не беше лак пут. Ово не беше отићи до које цркве на сабор, ово је био тежак и далеки пут — пут к слави.... Али такве главе као што је у Боривоја, не заспе тако лако пред што ће на тај мучни пут да пођу.... Удови су лежали мирно, али мозак је и сувише радио, па је изгонио хладан — мученички зној на његово чело.... Једва у неко доба уморише се и огромне беско-

начне мисли, које га растрзаху смејући му се што мисли да ће поред њих заспати, па га пустише да неколико тренутака заспи....

* * *

Кад се Боривоје пробудио беше се већ смркло. Он брзо скочи, спреми све што му је требало понети, и опрости се с мајком. Што му је најчудније било при праштању, Нера не пусти ни једну једину сузу, шта више смешила се и испратила га чак до сеоског потеса. Ту он њу пољуби још један пут у руку, а она њега у чело, па се растану. Мајка му се врати у село, а он удари преко планине где је сваку стазицу знао. Путем је мислио на коју ће страну. Био је чуо за некаквог харамбашу Баја-Иљу, што четује у Старој Планини и тамани Турке на буљуке где их год стигне, ама не знађаше на коју му страну ваља ударити да до те чете дође. На послетку смисли да ће најбоље бити ако оде своме доброме знанцу Мићу, што је буљубаша на граници у караули Потошници. Док је он то смислио већ и свану. То се Боривоју учини врло чудно, а особито кад грану сунце и он угледа на пушкомет пред собом караулу Потошницу. Још никад му се пут из његова села до границе није учинио тако кратак. У то стигне пред кућицу, и застане све пандуре

на броју и свога Мића, где седи па подмазује своје пушке. Кад га буљубаша угледа скочи радосно, те се пољубише и за здравље упиташе. Мучи Боривоје као стена, не помиње ама баш ни словцетом што им је дошао. Тек пошто се разиђоше момци да обилазе границу, па он оста на само с Мићом, каже му шта је и како је, но вели да гледа да га пребаци како преко границе, и да га упути како ће најбрже стићи у Баја-Иљину чету. Обрадова се томе гласу буљубаша, па му каза да се ништа не брине, да ће он све уредити како ваља само нека се он чини невешт пред момцима, јер онда би теже било. После му каза како он то не би кришом радио кад би знао да је баш истина што се ономад поговарало у чаршији кад оно стигоше из Крагујевца топови с цебаном, токорсе за „учениje.“ Али и то ће скоро изаћи на видело, а он би се могао у свог ђогата опкладити, да ће за који дан стићи и редовна војска из Крагујевца, и да ће се скоро ове карауле померити. У то стадоше момци долазити те им прекидоше разговор. Кад се смрче, и повечераше, пола момака оде на стражу, да обилазе плот до по ноћи, а остали што ће их од по ноћи заменити легоше спати. Сад скочи Мићо са својим пријатељем те изађу полако из колибе, прескоче плот што цепа српску земљу, па му онда показа — како беше

месечина и ведро, да се видело као у по дана — све чуке и пресла, поред којих му ваља ударити, ако хоће да се брзо прихвати Старе Планине, и показа му на којој се страни Иља понајвише бави. Уз то напуни буљубаша своме младом пријану пуна недра најбољих вишека што је нашао у караули, па се онда опростише и расташе. Боривоје се све држао оног пута, који му је Мићо показао, па се није кајао, јер онуде не беше ни једног села куда је он пролазио, и пре зоре се прихватио Балкана. У планини наиђе, пошто се свануло, на некакве бачије, и ту застане неколико чобана од стоке. Упита их да ли би му знали што казати, где ће наћи Баја-Иљину чету. Деца се чисто згрануше од радости. Чисто су се отимали ко ће га харамбаши одвести. После једно два добра сахата уђу у тако густу и стару планину, какву Боривоје никад видео није. Да га ту оставише сама не би умео нигде маћи, тако беше то место затворено. Та нигде није могао да спази ни парченце неба. Учини му се као да је ушао у некакву грдну зелену пећину. Али момчад што га доведоше, стадоше звиждати и на скоро се зачу из планине одговор. Не потраја много, а иза сваког дрвета чисто, помоли се један оружан човек. Није друкчије но баш као да из земље изницаху. Сви се лепо с њиме поздра-

више, и обрадоваше кад су чули да је из Србије, и да хоће у њихову дружину да стане, већ да га одведу Баја-Иљи. У то дође харамбаша. Боривоју закуца живље младо срце у недрима, кад угледа тога човека коме се јунаштво тако далеко чуло. Ал и био је грдан, јад га задесио! Кад га Боривоје угледа учини му се да је пред самим Краљевићем Марком. Кад год је каплар Тривун певао Краљевића. па и пре, давно, док је он још мали био, па му је бабо причао за јунаштва Краљевића Марка, цупкајући га на колену, још онда је он себи тога јунака тако замишљао. као што сада Баја-Иља пред њим стајаше. Он се каза харамбаши чији је и откуд је, и Баја-Иља га од срца прими у своју чету, па му још стаде причати како је он знао и његова оца, капетана Одаковића, како се уз њега десио баш у оној битци где је Боривојев бабо погинуо, па се не могаше доста да нахвали његова јунаштва. Тај дан је видео Боривоје у најмању руку двеста хајдука, све сама жива ватра, око харамбаше; али чета је сваки дан расла, тако да не прође Боривоју ни недеља дана у Старој Планини, а чета толико нарасте да се Баја-Иља реши да удари на главну касабу целе околине, па да и оданде истера Турке, као што је већ сва села од њих очистио, Боривоје сад стајаше као на

угљевљу од нестрпљења, с којим је чекао час кад ће се кренути. На послетку куцну и он, и харамбаша удари у по дана на касабу, кад су Турци спавали да преспавају своју глад, јер им беше рамазан. За по сахата беше им цела касаба у рукама, јер сви хришћани приставше уз Баја-Иљину чету да се опросте својих крвопија. Буновни се Турци прилично држаше, али међу њима не беше никаква реда, па се разбегоше куд који, што је утекло испод осветничког јатагана. Баја-Иља задоби овом победом грдну џебану, и толико оружја да намири силну војску. Али то је било и једино што је харамбаша поделио међу своје соколове, јер није пустио да плачкају нити да дарну престављене буле, које осташе без игде икакве одбране у харемима. Он се држао оног хајдучког закона, што вели да је жена хајдучка куга. С тога их је све опремио у Видин, испративши их донекле са својим људима. У овој битци код касабе беше Боривоје први пут у ватри где куршуми звижде око ушију, и где се час по час, десно и лево стропоштаваше по гдекоји честит знанац и пријатељ.... Испрва задрхта мало срчано момче, али како се мало привикао на овај прасак од пушака што цепаше уши, разигра му се јуначко срце, плануше му здрави образи, а цело му тело

обузе тако грозничав жар, као да му се сва крв запалила, па јурну где је највећа опасност била. Он није више ништа знао за себе, колико га тај огањ занео беше, но је само секао где је турбан угледати могао. Тек пошто пушке стадоше све ређе и ређе пуцати, пошто непријатеља са свим растераше, осети момче да му нешто вруће истиче из левог рукава.... То беше прва рана.... С каквим је чудним погледом мерио ту јуначку белегу! Чисто му би криво кад му другови опазише да је рањен, па притрчаше те му рану засуше пушчаним прахом, и увезаше! Кад се у касаби све утишало, онда хајдуци опојаше својих неколико друга што беху у том боју пали за слободу и веру хришћанску, па их укопаше. Турске лешеве стрпаше све у једну грдну јаму па затрпаше да не куже ваздух. Сад се Баја-Иља сместио у касаби, разредивши своје људе по пустим турским кућама, где су сваку згоду и потребу нашли. Сем тога и ослобођени касабљани стараху се за све што је хајдуцима требало, као што се браћи пристоји. Глас о овој победи Баја-Иљиној пуче по целој турској царевини као гром. На све стране стадоше се дизати низамски алаји, те се примицаше Видину, јер ова касаба беше у видинском пашалуку, и таман ако је прошло толико дана колико да се хајдуци прилич-

но одморе, и за већу битку спреме, а Баја-Иљи донесоше глас да се видински паша кренуо на њ с грдним низамом и дванајест топова. Момци чисто уставише дах очекујући да виде шта ће харамбаша на то рећи, а кад његово лице на ту новину сину од радости, и он скиде своју шубару те се прекрсти и захвали Богу, што се и тај жуђени час примакнуо, онда се захори цела касаба од јуначког кликтања. Сад се све журно спремало. Харамбаша састави приличну коњицу од имућнијих касабљана, који имађаху својих коња, и од својих момака, који се понајбоље држаху у последњем окршају, те им беше поклонио турске хатове и рахтове. Тој коњици мету харамбаша на чело Боривоја Оцаковића, јер га беху већ сви заволели због његовог поштења и јунаштва, па га слушаху ка' и њега самог. Баја-Иља се дуго разговарао с Боривојем међу четири ока, па се онда расташе. Млади коњички вођ скочи на свога хата, па одлете са својом четом — нико не знађаше куда. Сад харамбаша стаде пребрајати и уређивати своју пешадију. Беше ту пет стотина све по избор јунака. Па и ако је сваки знао да би то било лудо да се они овде у касаби одупру оноликој сили пашиној, опет нико не почаси, да се ваља пред касабом с видинске стране опшанчити, но одмах прионуше сви да копају ша-

нац. Док се у пољу указало прво оделење турских низама, хајдуци се беху већ и добро укопали. Баја-Иља им не даде да се одмарају но стаде чаркати и задевати како се указаше, и дотле им је жуч узмутио, докле онако уморни не јурнуше на шанац, а то је харамбаша баш и молио бога. Бришу пусти хајдучки плотуни као исти срп што класје обара! Ово још грђе очемери низаме, па у зору покварише сваки војнички ред па јурнуше онако као без главе. То их је упропастило. Док се другом турском одељену заблиста оружје у дну равни, прво беше као тучом побијено, и лешине његове покриваху на далеко поље пред хајдучким шанцем. Сваки се хајдук могаше похвалити да је своје осветио с по две с по три турске главе. Али то није био сав добитак. Турци кад угледаше шта се почини од њихових другова побеснише осветом па и они јурнуше одмах. и мало затим се зачу и грмљавина од топова. Баја-Иља се држао још мало у шанцу, па кад је видео да се сва страшна гомила турске војске према њему кренула, заповеди својим људима да се повлаче к Старој Планини, али све пуцајући. То намами Турке јер помислише да Баја-Иља бежи. па колико жељни беху да се сваки може похвалити том победом. не видеше да би и пола њихове силе сувише било да сатре пет стотина

хајдука, но јурнуше сви за њима, па чак и топови се не зауставише у касаби, одгрмеше за осталом ордијом као да ће рушити Стару Планину.... Силна ордија видинскога паше беше толико занета осветом и победом, која им беше очевидна да и не опазише куд их заведоше хајдучки бегунци, и тек пошто се сва турска пешадија беше углавила у једно планинско ждрело, па хајдуци прснуше куд који уза стене као поплашено стадо коза, па стадоше са стена пуцати у згуснуту ордију, тек онда опазише Турци куд су загазили.... Напред не беше изласка, десно беше грдна провалија у коју је страхота и погледати, а лево се подизаше стена у само небо, одсечена као какво градско платно. Трубе затрубише да се војска враћа, али јека од пушака што се у кланцу небројено пута разлегала заглушаваше, па се није никаква заповест чула ни слушала но је сваки гледао да сачува своју главу како је боље знао. У којих беше још срца јурнуше уза стене за хајдуцима, али тиме упропастише и себе и оне што се доле комешају, јер хајдучка зрна добро погађаху, па им се лешеви котрљаху с грдним каменицама низа стене, те обараху и мртве и живе у амбиз. Они који беху још близу капије ждрелске јурнуше безобзирце назад, али сад као да се и стење и амбиз беху

заклели против Турака, па на један пут изниче из њих нова хајдучка снага. Боривојева коњица, која међу тим беше отцепила топове од главне војске и освојила их, изниче на један пут пред ждрелом да дочека бегунце са свежом снагом и још врелијом ватром. Сад Турцима не оста ништа друго до или у небо или у амбиз.... И њима беше милија тамна хладовина у амбизу..., Све их је прогутала црна тама.... Само се још лепршала бела перјаница на зеленом турбану паше видинског, али и глава му је стајала високо над свом хајдучком коњицом, на јатагану њеног младог вође.... Тако прође и та одсудна битка, и сад Баја-Иља не беше више харамбаша једне хајдучке чете, нити Боривоје оста вођ Баја-Иљине коњице. но то сад беху вођи двема великим војскама, које се за неколико дана стекоше под њихове барјаке. Још док Турци по већим градовима и не сазнаше како је прошао видински паша, још док му се надаху с таламбасима да га дочекају као јунака што је на свагда сатрьо хајдучко гнездо на Балкану, у један исти дан освану пред Видином бугарска а пред Нишем српска војска. Бугаре је водио Баја-Иља, а пред Србима је био Боривоје Оцаковић. То беше гром из ведра неба за та два чврста града, за та два алема у султановој чалми. Турци ни у сну нису помишљали

да ће се она балканска четица икада толико оснажити да се усуди Нишу и Видину под бедеме. У ономе страху опалише из топова, али у ветар, јер војске им беху већ отеле прве шанчеве. Још се не беху Турци од чуда повратили, а с највиших кула попадаше зелене заставе с полумесецом и звездом, те уступише златном крсту, који се блистао на златним тробојкама.... Два важна града са силним џебанама и топовима беху у народним рукама. Сад наста крајина, дивна крајина, која је осветила Косово, која је осветила муке и трпљења за пуних четири стотине година, крајина, која је задобила слободу свима хришћанским народима, који донде пиштаху под тешким јармом турским.... Тек што народ освоји ова два града, и његови га вођи поведоше даље, а стаде помоћ са свију страна притицати. Из Србије стиже силна војска са сваком опремом, кроз Босну и Херцеговину продреше јуначни Црногорци, дижући свуда браћу своју на оружје, па се онда сви саставше с Боривојем пред некадашњом столицом царева српских, пред Призреном.... Али Боривоје није хтео да стоји сва сила на једном месту, но изабра десет хиљада најбољих коњаника, па док остала браћа освојише Призрен и Приштину, он је већ био пред Солуном. Мудра глава беше хи-

да ће се она балканска четица икада толико оснажити да се усуди Нишу и Видину под бедеме. У ономе страху опалише из топова, али у ветар, јер војске им беху већ отеле прве шанчеве. Још се не беху Турци од чуда повратили, а с највиших кула попадаше зелене заставе с полумесецом и звездом, те уступише златном крсту, који се блистао на златним тробојкама.... Два важна града са силним џебанама и топовима беху у народним рукама. Сад наста крајина, дивна крајина, која је осветила Косово, која је осветила муке и трпљења за пуних четири стотине година, крајина, која је задобила слободу свима хришћанским народима, који донде пиштаху под тешким јармом турским.... Тек што народ освоји ова два града, и његови га вођи поведоше даље, а стаде помоћ са свију страна притицати. Из Србије стиже силна војска са сваком опремом, кроз Босну и Херцеговину продреше јуначни Црногорци, дижући свуда браћу своју на оружје, па се онда сви саставше с Боривојем пред некадашњом столицом царева српских, пред Призреном.... Али Боривоје није хтео да стоји сва сила на једном месту, но изабра десет хиљада најбољих коњаника, па док остала браћа освојише Призрен и Приштину, он је већ био пред Солуном. Мудра глава беше хи-

лади вођ. Он је хтео да се најпре мора дочепа; и не прође много, а главно веће у Призрену доби глас да је Боривоје задобио Солун, и да се већ састао с Дубровчанима, Сењанима и Котаранима, који су му дуж српског приморја изашли у сретање. Велика се крајина свршила. Благословен мир и слобода, што раширише над бугарским и српским земљама, брзо залечише ране, које им је крајина задала. Сваком земљом управљаше веће њених најпоштенијих синова, а у Призрену је седила скупштина, у коју су сва већа шиљала посланике, те већаше о свима заједничким пословима. Наста дивније доба, но што причају да је било под нашим царевима, јер сад, не беше велможа и себара, не беше полубогова и влаха које је господар могао поклонити коме је хтео, сад беше само једнаке браће, беше слободних грађана.... — Главно језгро српске и бугарске војске стајаше у Призрену, јер се за њ бринула скупштина. С тога се и Боривоје није могао вратити кући, јер њега скупштина постави главним војводом целој коњици, и он доведе у Призрен своју мајку и — своју невесту, своју милу Стајку.... Како лепо беше стало оно девојче за оно две три године што је Боривоје не виде!... То беше одиста вредан дар јуначком војводи за ране, које је задобио борећи се за слободу....

Цео је Призрен у сватовима својега љубимца.... Гле како је пуно народа око саборне цркве, као да је васкрсење, као да је литија.... У цркви је дупком пуно. Напред стоје честити скупштинари, са својим седим власима али с поноситим држањем, а за њима грађани и војводе, свештеници, учитељи и омладина народна.... Све је то у одабраном сјајном руху.... Свима можеш на лицу прочитати, како се од срца радују срећи свога младога јунака.... А пред светим олтаром?... Пред светим дверима стоји дични борац са слободу, држећи за руку красно анђеоче.... А пред њима на прагу светог олтара стоји седи патријарх пећски, па благосиља срећне младенце.... А ко је оно тамо у препрати, што се онако свом душом загледала у женика и невесту кад се окренуше од олтара а народ на глас запоја „Исаије ликуј!“? То је стара Нера....

* * *

Једна мајка седила је чело главе свога Боривоја, па му час по час брисала крупне капље, које му орошаваху чело.... Хтела је да га се нагледа.... можда последњи пут.... Као да се мајка може нагледати својега јединца....

Боривоје спаваше врло немирно.... Час по час дизала му се десна рука као да нечим за-

махује, па се онда опет обараше сама својом тежином.... Прса му се силно надимаху, а усне му се живо мицаху, као да хоће нешто да каже; али речи изумираху док би дошле до усана....

— Мора бити да га тежак сан мори.... — уздахну мајка стежући јадно срце да на глас не пропишти.... Једном се крену као да га је хтела пробудити, али се брзо трже.... Та то би јој отело и ову срећу да га гледати може.... На један мах, учини јој се као да Боривоје нешто стаде проговарати. Она се наже над његова уста, да не пречује ни један гласак, који изговори чедо њено.... Али чудне беху те испрекидане речи и гласови. Јадна мајка није из њих ништа више дознала, до да јој нема надања, да ће јој јединац после оваког сна, још мање преврнути оним што је намислио....

— С Богом!... пл.... зора.... Потом.... Мићо!... харамбаша!... Држ!... Овамо барута!... ох.... коњица.... ждрело.... Победа! Слобода! Слобода!...

Овде се у мало Боривоје не пробуди, тако је силовито дисао, и у целом се телу трзао; Нера је дрхтала као сух листић, кад га зањиха хладни јесени ветар, што ће га за навек одвојити од стабла.... Али бурне слике што потресаху момка, као да се беху расуле, јер се бунцање

изгуби, и он дисаше лакше.... Али не потраја дуго, а Боривојеве се усне стадоше опет мицати.

— Браћа.... помоћ.... море.... как.... с... м.... виједе!... војвода... Ох.... нано моја, више се не ћемо растајати... бо... сл... атка моја Стајчице!... свети.... патријаре!....

И на његовом се лицу разли блаженство, највећа срећа.... Али овде издаде снага стару мајку, и она се зацени од плача, јаокну као да јој је ко нож у срце забо.... Тај јаок пробуди Боривоја....

Кад је отворио очи угледа да је сунце још само с копља високо. Погледа око себе.... Не могаше да верује својим очима. Тако живахно сниваше, да га једино мајчино јецање доведе к себи; он скочи, прихвати на прса своју несрећну мајку, па јој утираше сузе својим рукавом, али није могао ни речице проговорити.... Пошто се мало утишала старица, прену се Боривоје. Код ногу му стајаше спремљено бабово рухо и оружје. Момак се прекрсти па се онда дотакну најдражега блага свог. За тили часак и човек би једва познао Боривоја. Његово лице, под руменим весом обло и умиљато, постаде оштро и чисто јуначније под црним калпаком капетана Оцаковића. Његова и онако испупчена прса изгледаху џиновски с крупним сребрним токама. Око ногу му се увијаху алове

чакшире у небројено бора с богатим везом од злата и свиленог гајтана. Око појаса стеже једне велике тканице, па онда скопча силав, који је такође сав златом извезен био. Боривоје притеже тако јако опанке да је мало жуљило, али мора се; далеко је до Старе Планине. Кад се тако оденуо онда приђе оружју бабовом, скиде калпак па погледав у небо прекрсти се, као да тражи не ће ли на небу угледати оца свога, да га за благослов моли. Затим напуни и закопча добро паласке, огледа и намаза пиштоље и дугу крцалинку, углави међу пиштоље грдни јатаган на коме је балчак био искићен драгим камењем сваке боје, па онда врже напуњену торбу с рубљем и брашненицама на леђа, преко ње пребаци свој бињиш. Сад обеси дугу пушку о раме, а калпак узе у леву руку па приђе мајчиној руци...

Јадна га је Нера укочено гледала, док се год облачио, и на послетку стаде Боривоје тако дичан у јуначком бабовом оделу и оружју, да јој се учини као да гледа пред собом жива свога господара. . . . Такав је исто он био ону ноћ, кад се отмица учинила. . . . Она га је немо гледала, па ако јој се и сузе не роните низ лице, опет би се по ономе дрхтању, које јој све више и више обузимаше цело тело, могло познати да јој је са сваким тренутком и очајање расло. . . . Али при

свем том, и то јој се облачење чинила неверица.... Њој се чињаше да ће се то опет ма како разићи, па да је син не ће оставити; али кад јој Боривоје ,приђе руци те заиска благослов, она врисну.

— Не — не — не!... Ти не ћеш ићи, Боривоје, сине мој!... Ох, за бога — ко хоће да ми отме моје цигло уздање и потпору? И мајка силно притиште своје дете на прса, па га стаде покривати великом шамијом својом, коју здера с главе, као да хоће да сакрије јединче своје.... — Видиш, чедо моје, у цијелом вијеку своме једног веселог дана дочекала нијесам, док ми ти не поодрасте. У очиној сам кући сваку кору хлеба морала у горке сузе потопити, па онда јести... Твој ме бабо пазио као душу своју, ма кад сам га у години неколико пута вићала, онда сам срећна била... Ја се надах у Бога, да ћеш ми бити потпора у старе дане, а ти.... Ох, не остављај ме самохрану, дијете моје.... видиш.... моје су руке слабе.... Ја не могу више радити као што сам прије радила....

Боривоје задрхта. Његово бистро око сагледа у мах колико му ваља жртвовати, ако пође куд је намислио. Истина, онај је дивни сан силно продрьо у душу његову, тако силно да га накаква сила одатле истргнути не ће докле се

год не оствари, или докле Боривоје не пропадне; али опет он је задрхтао... Та он је тако од срца љубио своју мајку....

У Нерином срцу сину опет зрачак уздања. Ох, та лажљива зрака, колико она измучи несрећно срце људско! Уморан, од глади и жеђи полумртав путник посрће у врелом песку страшне пустиње, што се животом зове; па на један пут угледа из далека зелено поље, шуму, угледа реку!... Он удваја малаксалу снагу, јури као без душе на ону страну, да само кап воде сркне, слади се у напред рајском милином, што ће је уживати док се напије, па легне у хлад да се одмори од претешког пута, па сакрије чело у роснату траву, да га хлади од пакленог огња.... Али кобна слика све даље бежи што он силније к њој јури, па на послетку кад попуцају сви живци, па јадник пада да у усијаном песку умре, на један пут чује како се надежда злобно смеје....

Нера мишљаше, само још мало ваља навалити молбама па ће Боривоје остати. Али зле је речи изабрала.

— Остани, чедо моје! видиш, ти си налетан па ћеш лако....

Овим се сама убила. Боривоје није више

дрхтао. Он пољуби мајчину десницу, исправи се поносито, па диже руку к небу.

— Ако је, нано, тамо записано да ја од крвничког зрна погинем наћи ће ме оно и у твоме крилу. Прости мајко!... Моли се богу за ме! —

То беху потоње речи Боривојеве, које је чула јадна старица, јер он се силно истрже из њеног загрљаја, па га на један мах неста.... Очајница јурну за њим, али клецава колена не служе.... Она паде на земљу.... У ње не беше више каквог знака од живота.... Само јој се бледе усне грчевито мицаху изговарајући једно име, али гласа не беше....

Можда ће се коме учинити да је Боривоје више Србин но човек.... Али он је још у колевци одњихан песмама, које улевају мрзост и освету према Турцима, он је с мајчиним млеком посисао ту безграничну мрзост, а кад донеше крваво рухо његова оца, и ако је мален био, утисак је био тако силан, да се још онда заклињао да ће љуто осветити свога баба. С годинама је расло и то осећање, а кад је стао на своју момачку снагу онда уз то и по себи силно осећање, приста још и она неодољива жудња за великим јуначким делима, која у њега у толико силнија беше, што је онако циновског те-

ла био.... У такву је барутану пала Тривунова песма....

Кад је Нера к себи дошли, беше ноћ у велике. На плавоме чистом небу је прептило небројено сјајних звезда, а умиљата светлост месечева беше дивно пала по успаваном селу, и по тамној планини око њега.... Лак ветрић доносио јој је с друма лагано шкрипање некакве рабе, која се задоцнила враћајући се с пазара из чаршије.... Све беше мирно.... Све спава. Никоме није жао старе Нере....

V.

Има ли које осећање у човечијем срцу, које је тако силно као љубав материнска? Има ли што трајашније од мајчине туге?... Време је кадро све да сруши, све, за што људи мисле да ће до века трајати, и чиме се они размећу, само као да код мајчиног срца нема те своје снаге.... Ох то јадно срце материно! За читаво море чемера даду му тек по коју кап сласти, и оно је задовољно — оно је срећно.... Али кад удес отме и те капљице, кад му гром из ведра неба раздроби у руци пехар, тек што је тело из њена скрнути то неколико капи.... онда је тешко.... врло тешко....

Стара Нера није пала у постељу после оног

кобног дана. Она је поред своје старости била још крепка планинкиња, и тешки удар, који би друго слабије тело живота стао, њој је одузео само — моћ да плаче.... То несрећно срце као да се скаменило.... Кад зачуше Звездановчани да се Боривоје одметнуо у хајдуке, многи су долазили његовој кући да му поутеше остарелу мајку. Она је мирно саслушала свакога, па би сваком лепо захвалила, али у њеним речима беше токико смрзнутог живота, да је сваки гледао да се што пре одвоји од те јадне жртве. Често је опет по читав сахат слушала где је пријатељи и знанци разговарају, али она није разумела ни речице од свега тога збора, и ако им је непрестано у очи гледала.... Понајвише је могаше разговорити Госпавина Стајка.... И она је сваки дан долазила тужној тета Нери, села би крај ње, па би плакала. Нера је свагда дуго гледала своју несуђену снаху, па би јој онда наслонила лепу главу на своје груди, те би јој обично пришапнула:

— Плачи.... Срећно дијете.... Ти бар плакати можеш!...

Неколико пута покуша Стајка да охрабри себе и тета Неру, па јој рече да и четовање не ће до века трајати. да ће се Боривоје кући вратити; али јој је Нера свагда истим речима одговарала:

— Страшна је клетва самртничка.... Он је и мојег јединца проклео!...

Стајка није знала шта значе те речи, јер јој мајка није ништа причала, али Нера их је свагда тако изговарала, да је девојче мислило е ће јој срце и дах стати. С тога јој није смела више ни речце да о томе проговори.

Тако пролажаху дани, недеље, месеци. У Боривојевој кући оста и старом. Момци најамници, што су помагали Боривоју радити њиве и косити ливаде, и које је његова мајка пазила као да су своји, а не јабанци, осташе и даље у њеној кући, па радиште и више, да се не позна да некога од радника нема.... Нера им је пекла хлеб, кувала ручак, спремала рубље, али све то као у сну. Она је ишла но кући тако немо, као да је и рођена нема. Ако је ко замолио за што од ње, она му је учинила по молби, али није ни речце проговорила. У селу помислише да није памећу помела.... Али онда не би могла своју кућу онако водити као и пре....

На скоро паде Звездановчанима нешто друго у очи. Нера поче врло често одлазити у чаршију. Како би намирила све што треба момцима, одмах се дизала онако пешке чак у чаршију. Ту је улазила у сваки хан и механу где одседају трговци и путници, седала је у какво ћоше па

је слушала све што се путници разговарају. Испрва је питаше газде шта тражи, али она им је свагда одговарала: „Чекам један абер,“ То се испрва учинило људима чудновато, ма после дознаше од Звездановчана, који је виђаху долазећи о пазару у чаршију, ко је та старка и каква ју је тешка судба задесила, па је више не запиткиваху, но је пустише с миром да седне где год хоће и да слуша докле јој је драго. Али узаман је сиротица чекала да чује коју речицу о своме сину.... Упитати није умела. Та није знала ни на коју је страну отишао!...

Један пут пошавши у село, угледа Нера код крајње бакалнице гомилицу чаршилија и сељака где се искупили око ћепенка, на коме је седело некакво момче, па им читало новине. И она стаде да послуша....

„Чувени харамбаша балкански, Баја Иља, који је о догађајима од другог Јунија дошао у нашу варош са својим главним момцима, отпутовао је данас у Крагујевац, где се мисли настанити.“

Тако читаше момче, а чаршилије се нешто о том живо разговараше, али Нера оде својим путем, па ништа није више чула. Јадница! Да је знала како је тесно везана била судба њеног Боривоја с оним једним именом, она би још онај

час у место кући, отишла да тога човека тражи, да га пита, где јој је јединац....

Тако прође много дана.... У животу старе Нере није се ништа променило. Она је ишла у чаршију кад год је стигла, па ма на пољу илинска жега или јовански мразеви били.... Један пут оде па се не врати. Госпава и Стајка дадоше се сутра дан у бригу, и таман се они спремају да пођу за њом у чаршију, да виде шта је, а у село стиже једна раба и на њој бона Нера. Причаше рабаџије како су је украј друма нашли у најжешћој ватруштини, те се смиловаше па је донеше. Госпава је одмах унесе у своју зграду, јер није хтела пустити да је њеној кући носе, кад је тамо нема ко чувати, ни око ње устајати, а момцима посла само абер да се не брину. Отац Перо даде свога коња једноме од њених момака да одмах иде у чаршију по доктора.

* * *

Беше вече. Бона Нера седела је на своме кревету наслоњена на узглавнике, који су иза њених леђа нагомилани били, па се беше загледала кроз отворена врата на згради, далеко у моравске дивне доље. Крај кревета на малој столичици сеђаше Стајка, држећи обема рукама старичине сухе и вреле руке, и гледајућа јој непо-

мично у лице .... На њеном лепом и пуначком лицу беше безгранична љубав и саучешће исказано. — Мало даље, на ковчегу где су Стајчини дарови и стајаће рухо стајало, сећаше Госпава плетући. Час по час погледаше своју јадну прију, па би онда дубоко уздахнула .... У згради беше у тај мах још неко. У присенку је стајао стасит, голем старац у црним мантијама, са седом косом што му се лелујалала по раменима и дугачком белом брадом. По челу му се повлаче две три дубоке бразде. Он је с прекрштеним рукама на прса и непомичан стајао у присенку, као да је и он каква сенка .... То је отац Перо.

Сунце је залазило иза планина, што као какав плав оквир грле ону питому долу пред селом, која чисто сагореваше. Жарка румен беше обасула небо на западу, целу пољану цело село, па кроз отворена врата на Стајчиној згради паде на измучено лице старе Нере, те га обасја као онај зрачан венац што га пишу око светитељских глава .... Овај тренутак, тако узвишен и диван, тако непостижан у својој лепоти, који је човек хиљадама пута уживао и нигда га се науживати не може, који су сви песници свију народа певали, а никад не знаћаху ни стотинити део да искажу од онога што су осетили гледајући га, то свето, тихо, љупко вече, дарну у најосетљивију

жицу Нериног пађеничког срца.... И после тако дугог времена, потекоше јој сузе низ бледо лице,...

Стајка чисто радосна скочи кад угледа да оно укочено срце опет живи, кад виде да сад тета Нера може барем сузама олакшати своме тешком јаду, па загрли старку. Нера обухвати нежно Стајчину главу па је пољуби у чело.

— Моје красно дијете!... Ти се чудиш откуд сузе у тета Нере?... Ти мислиш да је ова тешка бољетица у којој си ме ти чувала, да је ова ватруштина, која је толико дана трајала, да је то све био назеб, да сам се разбољела што нијесам шћела ни по оном времену остати код куће?...

Стајка је гледала зачуђено, па рече да ће по свој прилици то бити узрок.

— А, није тако, чедо моје.... Мене је убио један глас.... Глас од ког сам дрхтала кад год сам кораке чула.... глас да је навршена клетва мојега баба.... да је мој јединац.... мртав!

Стајка врисну па покри лице рукама. Госпава журно баци плетиво на страну, па прије болесници, а и отац Перо прије да је теши; али у тај мах зашкрипаше вратнице на двору, и свештеник погледа на прозор више Нерине главе, па се трже два корака назад, и да се жене не бе-

јаху сувише собом замајале, виделе би да се отац Перо за један тренутак скаменио од чуда. Али то чуђење пролети као муња, и он одмах истрча из зграде, заклопивши за собом врата.

Међу тим се Госпава трудила да утиша своју прију.

— То је опет један од оних твојих страшних снова, који су те разтрзали за цијело вријеме од кад болујеш. Махни бар на јави те црне мисли. Та зар не видиш како си још слаба? Зар си заборавила како те је и доктор молио да бар још за неколико дана не мислиш на њ?...

— Није то сан био — махаше сетно Нера својом седом главом — то је била најистинитија јава. Ја сам се у чаршији разговарала с човјеком који је шњиме у једној чети био.... Боривоје је погинуо.... Његову лијепу главу.... изнијели су Турци на бедеме.... па је натакли на једну високу мотку.... Гаврани су испили његове црне очи....

Стајка паде на колена па сакри лице у болеснички губер, па не могадијаше даље да устегне срце, но јецаше на глас.

Госпава је сва дрхтала.

— За име божије, жено, ко ти је то причао? За кога Боривоја? Је ли ти баш казао његово презиме и одакле је био.... Има ли какве биљеге

од њега? То је можда други какав хајдук, а ти гријешиш душу па плачеш жива човјека!...

У Нере стаде чудно лице. Она се загледа под укоченим погледом, а међу тим је непрестано заглађивала косу с чела, па премишљаше... да ли је?... Не, она га није више ништа питала кад је чула име Боривоје.... Та зар је она имала кад у оном очајању мислити, да на свету може бити још неко који се зове Боривоје....

У тај мах се чуше близу зграде кораци и и разговор. И ако је отац Перо што може лакше говорио, опет се кроз танке даске на згради јасно чуло.

— Несрећниче, ти ћеш је убити! Пусти ме да је најпре спремим.

Нера скочи па слушаше. У тај мах се зачу пред зградом

— Учини како најбоље знаш, оче Перо.... Али брзо.... Само брзо.... Ох, моја мајко!...

Овај глас, што те речи изговори, учини те у Нери плану још један пут жижак живота.

Она писну.

— Сине!... Боривоје!... — полети вратима, отвори их силно и жижак се угаси....

Балкански хајдук притискиваше на прси — мртво тело своје јадне мајке. —

У тај мах западе сунце са свим за планине,

и у селу захлади малко. Тичице по дрвећу умукоше .... Земља се успављиваше, а небо се будило да опет покаже свој тајанствени живот ....

Како је лепо звездано небо! Како је красна природа! Али срца нема .... Бар га нема за наше јаде ....

1866.

ЋИР ТАСА.

I

„А где сте ви кумице на прошломе сêлу у касини? Било је тако много света, тако лепих хаљина и фризура! Ах, што је имала госпођица Зеленашевићева морантик-хаљину, са туником на цокне, то се неда описати! Баш има укуса вештица мала! Како је била наместила широку шлајфну над левим куком, па како је била фризирана, изгледала је барем шаку већа него кад се српски повеже. Ја сам имала мој нови шмук што ми је Јоца донео кад је последњи пут био у Бечу, а стрина је први пут обукла њену црну хаљину од сомота са фербремунгом од самура а са малим калпаком и перјаницом на фризури. Били су и Звездановићи. Њихова Мара била је опет у њеној хаљиници од шотиша у којој је најмање десет пута дошла на село, као да је каква паланчанка. Па да знаш каквих је тенцера било! Не онако да играју на читаво по сахата од тебе, као да се боје да их нећеш задахнути отровним дахом, каки су наши обични играчи,

него тенцери се каким сам само горе играла. Ах кумице како игра млади Хрисантић, што је писар пете класе у министарству. Види се да је тек сад дошао одзгоре. Кажем ти, мени се чинило да ће ме бацити у ваздух, како ме је крепко подхватио био, па опет ме је умео тако чврсто за се привезати, да сам играла пола летећи, једва сам врхом од штифлетница додиривала патос у сали. То би била пасија да имамо у Београду бар једну салу колик Дијана или Софијенсал у Бечу, па с'таким играчем полетети с'једног краја на други! Па још онај оркестр. Овај наш свирач на клавиру незна ни како ваља одржати такт! Него да се вратимо моме питању. Што несте били и ви на прошлом селу? —

— Били смо на балу код Ћир-Тасе! — одговори кумица сасвим безазлено.

— Но, јесте чули, кумице то је страшно! Како може човек, који је видео света, завући се у онај ћумез, у коме је тако сниско, да се персона мојега стаса не би могла ни исправити како ваља, у коме је тако мрачно да ни играчи немогу један другог видети, јер су свега неколике сиротињске лампе запаљене, у коме је тако пуно масних чађавих дирека, и рупчага у трулом прашњавом па поливеном патосу, да ја неби смела ни моју хаљину од цица, коју по кући носим,

обући за тај бал, да ја неби смела ни најмирнији ланс поиграти у том „локалу“ од страха, да ми незападне нога међу разјапљене даске тога „паркета“ па да не сломијем коју кост. Идите молим вас, и тоје чудноват густ, код Ћир-Тасе! —

— Оно истина — прихвати кумица — Ћир-Тасина кафана није ни мало удесна за давање балова, то је сувише старинска соба, па још у сред ње има одак, на коме се пече кава, али ми смо се врло добро провели, као да смо све сами рођаци и добри познаници били. Сваки је дошао како је хтео и у чему је могао, и нико се није узтезао и штимавао, него се веселио као код своје куће. Па онда, мој отац каже: кога зовне Ћир-Таса на бал, тај треба да зна да га цела Сава-махала зове, тај треба да тај позив сматра као особиту част, јер има људи који ни за које паре неби могли добити приступа на те балове! —

— Ах, знам и ја те приче о његовом грубијанству. Један пут је један господин толико заборавијо на своје достојансто да је хтео и сам са својом фамилијом да посети Ћир-Тасин ћумез, а он га није хтео примити. Помислите тако гемајн! Дошао му човек на бал а он „Не ми требаш, џанум, ако си ти господин. ја не те знавам! не сум те звао да ми дођеш,“ паму затворио врата пред носем! Тако се само један глуп гога

понашати може, али то се у нас допада, јер је бизар! — и благоглагољива помаче нестрпљиво своју столицу, тако да сам јој сад могао погледати у лице. Беху јој врло енергичне и оштро обележене црте на њему. Иначе прилично лепушкато чељаде.

— Извините госпођице, што ћу се и ја умешати у разговор, рече један господин, који је тако исто пажљиво пратио саопштени разговор, примакнувши своју столицу — али ви неправедно пресуђујете тог особењака. Он има пуно махна, али има нешто што чини да му се све те махне могу гледати кроз прсте, а то је примерно поштење. Видите, баш та анекдота, коју испричасте о њему, баш га најбоље карактерише. Он суревњиво пази на то да му се у друштво, које је по његовим појмовима одабрано, не увуче нико кога он добро не познаје, за кога не зна дали му може бити места у његовом друштву. Ви треба да знате, да има доста чиновника, научењака, трговаца и т. д. који врло далеко седе с' кућом од његове кафане, па опет ево годинама иду из дана у дан, свако вече чак к' њему на чашу пива или кафу. Уз пут прођу поред многих кафана које су најсјајније и по најновијој моди уређене, поред многих пивница где се точи изврсно пиће, па они опет не свраћају, него газе бла-

то и снег чак до Ћир-Тасе, а то не бива само рад њега, нити рад његовог смешног српског разговора, већ ради друштва, које је тај чудновати чича умео да скупи око себе својим поштеним характером, а ви знате како је дружевна животиња човек! У тој кафаници скупљају се људи из најразличнијих врста, од саветника до ђака или каквог ситничара, најразличнијих убеђења, од укоченог и неумолимог чувара онога што се и како се затекло, до најнетолерантнијег комунисте, скупљају се научњаци који су цео свој живот посветили тако искључиво науци да не су ни опазили колико се око њих свет изменио за потоњих 20—30 година њиховог научног рада, долазе поред њих и официри, долазе попови и безбожници, и трговци и занатије, и све те људе, који се на другом месту не би никако сложили да се мирно разговарају, одржава у пријатељском сношају једини смешни Ћир-Таса! Је л' те да мора имати нешто необично у тога човека, кад он може да сложи таке противности? —

У тај мах огласише на клавиру у оближњој соби кадрил. Једно момче приђе благоглаголивој госпођици па је замоли да игра с њим, и то таком озбиљношћу која би и за много важнију ствар поднела. Она одмах пристаде, и у место сваког одговора само се лако поклони браниоцу

Ћир-Тасином. Овај се само угриза за усну, баш као што чине јунаци „Монте-Христа“ и компаније. Мени га беше жао, па седнем до њега на празну столицу.

— Ја сам, господине, и нехотице морао да саслушам ваш разговор с госпођицом -- рекох му — па морам признати да би после ваше карактеристике врло радо и сам познао тог оригиналног кафецију. --

— А, на сваки начин, вредно је. У његовој ћете кафани видети цео Београд у минијатури. Мени ће бити мило, ако дођете једанпут, кад сам и ја тамо, јер би вам могао свратити пажњу на много којешта, што би се новајлији у томе кругу измакло! —

— Ви сте врло љубазан. У које доба ви долазите? —

— У шест сахата у вече! —

— Хвала лепо. Сутра дакле?

— Сутра!

II.

Тачно у уговорено време бејах и ја сутра дан у Ћир-Тасиној кафани, т. ј. у оним задњим собама њеним у којима се обично састајало п р а в о друштво. Ја не хтедох да пређем кроз билијарску дворану, него на велику капију па кроз авлију. Баш пре него што ћу да отворим врата, опазих

да ми се одрешиле узице од чарапа, па не хтедох да тако уђем у собу, него прислоним мокри штит уза зид па се сагнем и станем брисати узице од блата, јер на улици беше највећа лапавица. Док сам се око мојих чарапа бавио, чујем врло близу некакав шапат.

— Ама знаш ти то за цело? Немој да награбусимо. Ти знаш да су нам свима главе у торби! — рече неко сасвим спуштеним гласом.

— А да добар човјече, није су ни мени вране мозак испиле — шапуташе некакав глас — ја знам утврдо да му је Цезар јако обољео, па га сваки час обилази. Особито сам запазио, већ има неколико вечери, ђе он иде те га и ноћу обиђе, пошто затвори кафану и пошто сви момци полијегају! —

Шапат је долазио од капије и ја завирих иза ћошета од кафане, које ми заклањаше капију да видим ко то шапуће. Једно крило од капије беше притворено и у његовом засенку видех два човека, али већ се беше тако смркло, да не сам могао распознати ни лица ни рухо. Тек што ја помолих главу иза зида, оба шаптача промакоше кроз капију један на више а други на ниже, не рекавши један другом ни због. То ми се учини да није чист посао. Похитам до капије да барем видим те сумњиве сенке, ал док ја на у-

лицу, нема на њој никога осим мога познаника јучерашњег из касине.

— А ви сте већ ту! — рече он склапајући штит од кише, и улазећи у капију. — То се зове тачност. У осталом видећете да не сте забадава газили блато чак овамо.

— Извините господине — упадох му ја у реч — али ја вас морам још на капији замолити да отпочнете вашу чичеронску дужност. Реците ми, имали у овој кући још когод да станује осим Ђир-Тасе и његових момака.

— Нема, у колико је мени познато! — рече мој чичероне мало изненађен оваким питањем.

— А да ли има Ђир-Таса каквог момка или сродника по имену Цезар, који је сад болестан? — настадох ја даље питати.

— Шта, зар ви то незнате да је „Цезар“ Ђир-Тасин коњ? То вам је прекрасно живинче, и он вам га не би продао, па да му одмах избројите двеста цекина, јер он га воле као рођена сина и, он га храни шећером из руке, као што народне песме причају да су храњене госпођице наших предака које су у „кавезу расле, невидећи сунца ни месеца.“ Видите, човек мора нешто волети на овоме свету. Ако нема жену или љубавцу, ако нема деце, а он воли какву канаринку или мачку, псето или коња, тек нешто мора

имати на чему ће усредсредити целу ризницу осећања у срцу. Па тако и наш Ћир-Таса воли свога Цезара. Он га често загрли једном руком, другом му нуди шећера, па наслонивши своју седу главу на његов поносито витки врат, говори му са свом нежношћу прве љубави: „Цезарче бре, моје арслан-коњче, окиш шекер?“... Он има пријатеља за које би душу дао, али да му који од њих заиште Цезара на послугу или да на њему оде у лов, он би га с подсмехом одбио. Ако је цезар болестан, то је зло по нас, јер ће нам Ћир-Таса бити нерасположен! —

Док је мој чичероне говорио, ја се и нехотице обазрех по авлији дугачкој, и видех да је штала у којој је сигурно тај коњ на крај авлије, подалеко од куће, у таком буџаку, да ни дању не би било сасвим безопасно сукобити се тамо с каквим несрећником.... Ја не знам од куд ми таке мисли дођоше у главу.... Међутим, како у то већ уђосмо у свјатаја свјатих Ћир-Тасине кафане, то не имадијах каде да их мислим до краја.

Соба у коју уђосмо, беше тако сниска да иоле дугачак човек тешко да би се у њој исправио са цилиндром на глави; срећом и не долажаше многоцилиндар а овамо. Прозори беху само

из авлије, тако старински, да не верујем ни да је у подне могло бити врло видно у „Сепаратној соби“ правих Ћир-Тасиних гостију. На зидовима беше најоригиналнија смеса „контрафа“, која представљаше све знатније личности и знатније догађаје из времена кад је Ћир-Таса био млад. Остали намештај собе беху клупе дрвене дуж зидова, пред њима три дугачка и два округла стола, покривена шареним чаршавима и око њих довољно дрвених столица. На свакоме столу стајаше по један прост чирак са стакленим оклопом око „мили свеће“ и нужан прибор за пушење. У дну се видела врата од једне мање собице, а кроз њена врата видела се права кафана са билијаром и т. д.

То вече беше врло много гостију код Ћир-Тасе. Не само да је кафана била препуна него и у засебној соби беху скоро сва места попуњена, тако да нас двојица једва могосмо добити места. Чим седосмо чичерон стаде тапшати рукама и викну келнерима:

— Деца бре, камо га тоа мирмириг-пиво?

— Сега, сега — одговори му један чича, који се протурао између начичканих столова пришавши к' нама—тако, што је пиво, него пије ни валиде — султан (царева мајка), мајорски порт си има! —

— Ха, ту ли си Ћир-Таco? — рече мој вођ, јер тај је омалени чича доиста он био — оди вамо, видиш довео сам ти новога муштерију. Него гледај што си носи браду а ла френка, и што носи аљину сос репови, он је наш човек, тако се учио међу швабити, па још не си знаје чаршијски ред. — За тим се окрену мени — Ово је господине наш општељубљени кафеција Ћир-Таса! —

Док је мој чичероне нас представљао једног другоме, дотле сам ја посматрао ту оригиналну заоставштину старог Београда.

Ја сам се надао да ћу видети каквог чичу у дугачкој масној антерији од ћитајке, са широким појасем преко целог трбуха, са црвеним фесом и јеменијама, са ћурчетом од чохе па постављеним излизаном курјачином, али предамном стајаше човек обучен са свим „а ла френка“ у капуту и панталонама, са отвореним прслуком, кроз који се видео уредни „формет,“ са штифлетнама и црном марамом око врата, и ако му она не беше баш по најновијој моди свезана. Доцније сазнадох да је он дуго носио онако одело у коме га моја машта замишљаше, али да је најзад „дух времена“ чак и њега реформисао, и он је попустио наваљивањима своих гостију те се тако и он стао носити „по немачки“. Међутим најзанимљи-

вије беше његово лице, које је већ пуно старачких бора, ипак показиваше толико доброћудности, да је човек на први поглед морао веровати све анекдоте о његовом баснословном поштењу и доброти. Такоме кирајџији за цело не би нико могао повисити киријy, и ако је он често навалјивао код свога газде за то, говорећи да су сад много скупља времена, него што беху онда, кад је он узео кафану под киријy. Човек са тим живахним малим очима које никако немирују него то на једну то на другу страну севају, одмах се видело, да је у стању при наплаћивању своје непрегледне вересије, ако који дужник и нехотице испусти сумњицу: „ама да ли сам баш толико попио за годину дана?“ пљунути па избрисати цео рачун говорећи „ниси ми данум ништа дужан, токо да не дојидеш више у кафану.“ Човек са тако добрим, скоро детињским лицем кад се год насмеје, врло је вероватно био добар као мајка не само момцима, него и ђацима, које је он до у бесконачност кредитирао, па чак и новаца узајимао. Многи је чиновник, професор и т. д. плаћао такве дугове из ђаковања тек пошто је до тих „места“ дошао; а још више их је и данас дужно. Само такав добричина могао је имати двеста хиљада гроша вересије од саме кафе, вина, ракије, пива и билијара. Али он је умео

бити и катонски строг. где се нешто тицало части, и ако је имао непријатеља, он их је тиме стекао. Ја сам имао прилике да одмах сазнам једну такву његову црту.

Док ме је мој чичероне њему представљао, и док сам му се, сасвим по правилу за таке репрезентације клањао, дотле је он непрестано подизао руку до чела и спуштао, и тај сурогат салутовања, кажу, да је код њега био израз највеће учтивости. Најзад он ми пружи руку.

— Да ни (нам) си жив господине, и да будеш сретен, и на много љета да си живеме како најбољи пријатељи, токо.... — овде на један пут застаде Ћир-Таси реч у грлу. Његове немирне очи, које му ни у разговору негледаху у човека с ким се разговара него на све стране, мора бити да беху угледале нешто непријатно и ненадано; јер пребледи сав, црте му се на лицу грчевито скупише у израз најљуће срдње (љутње), и он у три скока беше код врата, лице у лице с' некаквим момком, који мора бити да је у тај мах ушао био, јер ја га пре не бејах опазио. На његовом лицу које се трудило да буде сама скрушеност, кајање и понизност. вирило је толико лукавства и зверског дивљаштва, да сам одмах појмио срџбу

Ћир-Тасину, и ако тек доцније сазнадох шта је у ствари.

— Што кеш ту, а бре пезевенг? Не сум ли ти запретил да ми не излазуваш на очи арамијо једна? — питаше Ћир-Таса сикћући и дрхтајући од љутине.

Ја се окретох моме комшији, погледах га радознало, и он ми рече:

— Тај је момак служио пре код Ћир-Тасе, па га је отпустио с тога што је на њега јако посумњао, да је он украо кесу једноме његовом госту, који је имао обичај да је држи поред себе на столу на коме је играо карата. Још да је газда од кесе признао да му је то вече била у кеси месечна плата, ко зна каквих би сцена било, али он је уверавао Ћир-Тасу да је само неколико цванцика било у кеси, и тако се Ћир-Таса задовољио с' тим да га отера од себе. Сад је сигурно дошао опет да моли, не би ли га примио у службу! —

И дојиста бивши слуга Ћир-Тасин трудио се да буде ситнији од маковог зрна. Али тек што он проговори:

— Божја ти вјера Ћир-Таco, узми ме опет у службу! — а ја скочих са мојега места. То беше онај исти глас, који чух иза капије.... Грозна слутња мину ми кроз главу.

Међутим беше Ћир-Таса изгурао свог бившег слугу на врата, па затворио за њим. —

Ја не сам могао да се задржим, него му пријђох ближе.

— Ћир-Таco, ови су измети босански и херцеговачки врло опасна сорта људи, по ономе што ја о њима до сад знам. С тога би вам световао да ноћу не излазите сами....

Али он ме није чуо. У њему је још све врило. Непрестано је одао горе доле по себи не били се стишао.

Ја се вратим на место, па рекох моје слутње чичерону моме. Али он ми се само смејао.

— Ви сте навикли у великим мравињацима љуцким који се зову свецке вароши, да свако јутро, доручкујући, нађете у вашим новинама извешће бар о једном убиству у сред по дана; или о каквом тровању, дављењу, пљачкању и т. д. па мислите да тога и код нас има, а заборављате да ми прво несмо још велика свецка варош, а друго, да је наша полиција, наша најсавршенија струка у држави! — Децо бре, још по једну чашу пива! —

III.

Код онога стола, за који бесмо сели ја и мој чичерон, беше се заподела тако жестока препир-

ка око нечега, да ни један од гостију који ту сеђаху, није опазио сцену Ћир-Тасину и његовог негдашњег слуге. Разговор је до душе био тако занимљив да на скоро и ја заборавих моје слутње и Ћир-Таса своју бригу, а гости околних столова своје започете разговоре, па сви стадосмо слушати, изузимајући један једини сто, око кога мала дружиница играше „преферанца". Само се ње није тицао овај разговор.

— Говорите ви шта хоћете — рече један официр, помакнувши своју чашу пива мало по даље, — ја остајем при ономе што мало час казах: требало би ударити сваком двадесет и пет који говори, да од нас као државе не може бити ништа. То су обично људи који не виде даље од носа. Они су тумарали по свету, видели како је тамо, па нерачунајући да је овим народима и земљама требало читаву хиљаду година и више да до свега онога дођу што данас имају, траже и код нас исто онако развијених установа, па кад их не нађу а они се завију у шињел горке резигнације па само уздишу где год стигну: Нема од нас ништа, нас ће прогутати Немачка или Аустрија, па камо срећа да хоће што скорије, да барем живахнемо као људи кад не можемо као народ, и т. д. њихове неслановости без краја. Ја сам солдат, ја не знам како стојимо

с' осталим струкама, али триста му мука, што се тиче наше војске, то је нема на југу европском. Па кад су наши дедови могли без икакве организације, без оружја и цебане, без игде ичега, готово голих шака ослободити ово парче земље и начинити државу, у европском слислу, зар ћемо и ми моћи са наших 80.000 војника, који су наоружани остратушама, са нашом грдном изврсном артиљерином, са љутом коњицом, извршити нашу мисију на истоку. Барем што се мене тиче ја сам тврдо убеђен да ћу доживети да васкрсне душаново царство! —

С десне стране до тога одушевљеног официра седео је омален један црномањаст и сув господин у црним француским хаљинама и наочарима пред жмиркавим очима. Док је његов комшија говорио, дотле је он замишљено добовао прстима по столу, а око левог ћошка његових узаних и стиснутих усана лебдио је лак подсмешљив осмех.

— Колико ми је мило — отпоче сад он — господине мајоре, што из ваше речите беседе увидех да није основано оно војничко начело „L' armée ne delibére pas!“ (т. ј. војска твори а не говори!) толико ми је жао што о тој ствари не можемо бити једнога мишљења. Ја остављам г. капетану Темњаковићу да вам одговори тако-

ће као стручан човек, је ли наша војничка спрема доиста тако непобедна и изврсна као што ви говорите, и ако и он потврди ваша казивања, ја ћу се први највише радовати, јер онда ћу моћи веровати да несмо толико година највећи део државног буџета трошили за бадава на војне потребе. Али на завршетак ваше беседе имао би да учиним неколико примедаба. Ја не држим да би по нас била тако велика срећа кад би васкрснуло душаново царство. ни ти мислим да је то наша „мисија на Истоку" — да се видовдански изразим. Видите, г. мајоре, ви сигурно знате сваку и најмању ситницу о бици код Маратона. ви знате распоред обојих армија пре битке, знате сваки брежуљчић и сваки засеок на којима се развила битка која је била толико столећа пре нашег Душана, али сумњам да су вас учили да познате тако потанко и доба онога цара српског, који је вама преставник славе, величине и среће српске; јер да су вам дали да завирите и у писмене споменике из оног доба, ви би знали да је Душан био не само цар српски него и цар бугарски и грчки и то покоривши те народе силом оружја својој власти, а ви сигурно не ћете желети да ми ступимо у тако јединство са нашом браћом Бугарима и нашим комшијама Грцима, кад се буде државна балканска задруга

подизала. Даље би знали г. мајоре, да ниједан паметан човек данас, не може желети будућој српској држави онако унутрашње устројство као што је било за душаново време, кад је цела земља била својина царска коју је он могао поклањати с људима и бинама на њој коме је год хтео, сваком властелину или властеочићу, сваком манастиру и цркви, свакоме Немцу или Талијанцу из своје телесне гарде, јер њега су странци чували, кад је била већина народа роб, који се са земљом на којој се родио препродавао и поклањао као каква ствар, кад је цела земља киптила од разбојника, кад је пред хиљадом цркава и манастира, у којима је дембелило десет хиљада попова, калуђера и калуђерица, просило силество слепих и кљастих, којима су осечене руке или ноге у име правде и суда. Ви жудите г. мајоре за државом, у којој је непрекидно владао грађански рат, јер је сваки властелин трзао на своју страну, поступајући са народом као са стоком, који му је Бог на уживање дао, кад вам је Цариград и Дубровник исисао и потоњу кап снаге народне као вампири, дајући нам у размену за њу: своју раскош и развраћеност. Ви се тужите на нас, који смо „тумарали по свету“ што хоћемо у нас све да заводимо, како смо у јабани видели, а не знате да

је у том вашем узору српске државе главна карактерна црта била мајмунисање. Почевши од цара, који је на свом двору удешавао све до најситније формалности и церемоније онако, како је било у поноситој Византији, па до најситнијег властелчића који је гулио кожу с леђа својих отрока или робова, да би само и он могао сазидати какву задужбину, која би га опростила грехова и да би могао купити свилу од скерлета са великим пуцима од сребра или бисера. Као год што у Византији дави син оца и брат брата да би се дочепао престола, тако у време наше „славе и величине“ угледају се и наши Стевани на њих, на један другог ослепљују, прогоне, даве и убијају, почевши од првог жупана па до последњег деспота. Као год што у Цариграду жаре и пале развратне жентурине, које се још као права деца удају, тако и у нас Симонице, Јелене и Јерине скандалишу народ својим никаквим животом. Да несмо у кафани поред чаше пива, ја би вам могао још до сутра ређати сјајне успомене српског краљевања и царовања, за којим уздишу сви они, који о свему на дохват суде и говоре.“ —

У кафани беше све занемило. То је можда први пут било у овим круговима, да се неко усудио дарнути у сјајну слику Душанову, коју су

народне песме и машта онако раскошно искитиле. Морам признати да ни мене није особито обрадовала овака слика из нашег најславнијег доба. Ја се сагох на ухо моме чичерону: — Ко је бога вам, тај ужасни човечуљак? — То је — одговори он полако — професор Хрисовуљић. Што он каже то може свагда и да докаже с његовим ужасним издрпаним, прашњавим и пожутелим пергаментима и старим купусарама, које су писане у оним истим манастирима на које он сад тако виче. Да није било тих хиљаду манастира и цркава, не би у оно време наш народ имао ни једног писменог човека а камо ли уметника. Он и не спомиње да су те цркве и манастири били не само богомоље и дембелање, него и наше болнице, и куће за инвалиде и наказане, и школе за читање и писање, школе за умножавање књига, за живопис и друге лепе уметности, наше библиотеке, у кратко да је у тим манастирима била жижа и извор целе наше писмености и образованости онога доба. Мене мрзи да се уплећем јавно у разговор, јер би се дуго зауставили на душановом добу, а мене више интересује да чујем г. Темњаковића. Иначе би ја томе професору медних уста доказао, да се наука не обрађује тако, да човек најпре усвоји неке мисли, па онда у експериментима

или чепркању по дневним архивама налази само онаке одговоре на своја питања, који се само њему допадају! —

Ћутање међу гостима прекиде сам Ћир-Таса, који је цео разговор пажљиво слушао, стојећи наслоњен иза нас.

— Море који си бере брига како си је било на душаново време? Токо саде да гледамо да ни буде арно и убаво. Што велиш Ћир-Спиро, а? —

Сви се стадоше смејати, и разговор пође опет о нашем данашњем стању. Са свију страна зачу се

— Да чујемо г. Темњаковића!

— Шта ви велите, г. капетану, о нашој војничкој спреми? —

— И ја морам признати, прихвати г. Темњаковић, да је учињено напретка у нашој струци, особито у оружју. Пре смо имали у народу пушака са сексен секиз калибара, свака скоро пушка са другим калибром, а данас је све сведено на два —три лумена, па је лако народ снабдети с прахом и оловом. Пре смо имали топова наслаганих као дрва у дрвљанику, али да је дошло до похода једва ако би имали неколико батерија на лафетима, па и с њима кад би пошли застали би у првом блату, у коме би се наш један точак сломио, јер немађасмо резервних точкова, који би

пристојали на исте осовине. А данас нас не би с те стране заболела глава. Пре смо имали неколико официра па и то људи који су постали или само за то официри што су „добро изучили школу“ или људи, који су само за то произвођени што им се сувише нагомилало година службе — а данас хвала Богу и паметним људима имамо до триста официра и међу њима скоро половина и теоретично и практичо спремљених људи. Све је то добро само што смо ти ми тесногруди и кратковиди људи, па одмах мислимо да смо учинили све, ако смо само један пут коракнули у напред, и онда већ не трпимо да нам когод каже да би добро било урадити још ово и ово, особито не трпимо да нам то каже неко, који можда има или чак мање две звезде од нас. Ево узмите на пример нашу народну војску. Она је наоружана пибодијевским остругушама. Ако ме запитате да ли су људи научили владати тим оружијем, ја готово би вам само ово одговорио: Ја сам служио у внутрености, извршио сам наредбу, показао сам тачно баталионим командирима и четницима како ваља радити с том пушком, а дал' су они то даље показали и колико их је запамтило... то не знам. Кад год смо имали какав маневар, ја сам јављао да дисциплина не ваља ни мангуре, или тако нешто. После неколико дана читао сам

у новинама, како је „свуда по нашој отачбини свршено учење наше народне војске с најбољим успехом. Дисциплина је била тако изврсна, да већ готово нема никакве разлике између наше народне војске и ма какве старе редовне војске.“ Па тако вам у свему. Ми имамо преко стотине добро изучених официра. Кад се што год велико планира, предузима. извршује мислите да их ко пита, барем за њихово меродавно мишљење? То би вређало достојанство старешинства, кад би и старији морали допустити да је овај или онај млађи такође нешто видео и научио!— За ратовање, ту крајну циљ војске, треба не само људи и оружја, него треба читава организована сила за трен за пренос ратног материјала, пртљага рањеника и т. д. Одите у палилулску касарну па погледајте какав нам је жалостан „трен.“ Сваки чаршилија, који се никад није бавио са тим стварима видеће да у тој струци немамо готово ништа. А како стојимо с интендантуром, а како с војним санитетом. Војни комесари и штабни команданти понићи ће из земље кад нам затребају, а војних лекара имамо 7 и по на 80.000 војника. Па куд ћемо боље? —

Сад је на г. мајора био ред да се смеши.

— Аха — рећи ће он на то—тули вас боле г. капетане? И нехотице ме потсећате на ...

УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА * БЕОГРАД *

песмицу „O du armes, verkanntes Genie !“ Дакле не питамо вас довољно за савет, вас млађе је л' те ? А богме питали смо вас доста, па видесмо да не помаже. Ја сам био у најмање сто комисија с вама и вашим друштвом, па никад ништа не учинисмо. Ствар треба да се сврши н. пр. сутра, а ви се станете свађати још у начелу читавих шест месеци. Ту треба енергична рука, која ће да згради све дизгине, па да извршује оно што мисли да је најбоље, па ви зупајте колико хоћете, јер то је света истина: „Где су многе бабице ту су деца килава.“ Па ето онај напредак, који испрва признадосте, јел' то резултат саветовања и другог комисиунског развлачења, или је то посао једне енергичне руке ?—

Ја мислим потоње. Нема још ништа од друштвеног рада. Све зависи од личне иницијативе !—

Један део стола у глас одобраваше. Темњаковић заусти да одговори; али мој чичероне испод астала гурну ногом и намигну му да ћути, па сагнувши се к мени рече :

— Од када је у војсци па још не зна да ћути. Ужасан човек !—

Бог зна куд би нас тај разговор још одвео, да у тај мах не дође у кафану некакав господин, кога цело друштво стаде радосно поздрављати. Он само стаде извлачити из џепова разне нови-

не па их раздаваше друштву. То беше уље на ватру. Сад тек букнуше „горућа питања.“

— Та оно управо—поче на ново г. Хрисовуљић— у војној струци смо и које како, ал' у просветној.... није баш најбоље. Имамо додуше министарство просвете, само што га обично води узгред какав други министар, коме се и онако пуши глава од његове струке. Имамо велику школу, само што нам се најбољи професори потуцају по Одеси, Загребу, Н. Саду и т. д. где добри научњаци несу на одмет. Имамо учено друштво, само у место да се радујемо његовом трудољубљу и радној снази која расте, и да му дамо сретства да још више ради ми и не видимо његове преставке, макар да су штампане у хиљаду екземплара Имамо школску комисију, само што је мрзи састајати се да решава б а д а в а а богме да и мене изберете у ту комисију и мене би мрзило да прочитам по 50 — 100 табака, трошећи време у коме би могао за себе што зарадити, само на то, да пресудим да ли треба Петру или Павлу дати толико и толико дуката награде....Имамо у буџету за просвету прилично замашну суму и ван школских књига, за потпомагање књижевности, али обично стоји прилична гомила књига с молбеницама на столу каквога начелника и то месецима ако не годинама, с тога што нема ко да реши дал' их

ваља наградити, помоћи, или откупити, нема воље ил' нема надлежности! Па тако би могли наставити ваздан! и он махну руком те онда попи своју чашу пива можда наглије него што је мислио.

— Вала знате шта је? — поче један гост за нашим столом, који је до сад само слушао. — Ми ћемо, кажу, скоро добити жељезницу. Ја сам правник, па се несам имао каде баш потанко бавити с народном економијом, и по томе не знам ко има право, да л' они који кажу да ће нас жељезница обогатити или они који вичу. да ће учинити да постанемо прави просјаци и туђи измећари, али слушајући вас како се јадате сваки по својој струци, мени и нехотице пада ово на памет: Ја сам до скора док сам био судија у внутености, имао готово сваког месеца да потпишем по две хиљаде пресуда. које наређују исто толико продаја имања на добош, за дуг. Била би врло достојна тема за каквог ваљаног научењака, да испита на што се потроше те паре, које наш народ под тако ужасном лихвом узајмљује, и даље да ли ће жељезница увећати или смањати то задуживање, то унутрашње падање у ропство, које је горе од политичког ропства, јер овоме се може кад-тад и крај дочекати, а оном економном робовању никада! —

Ћир-Таса је био добар човек, али кад нешто пређе „преко јего“ онда је постајао врло нетолерантан. Ја сам за време наведеног разговора већ био опазио како се он врло нестрпљиво мешкољи и врпољи, а сад ме још мој чичероне дарну:

— Гледајте само Ћир-Тасу. Већ му је досадила наша „политика“ па се врти као лав у менажеријском кавезу. Он само чека прилику да прекине тај разговор. Да видите како ћу му ја помоћи. — За тим се окрену дружини око нашег стола па рече на глас: При свем том господо, што ми сви гледамо на модре и црне наочари овај грешни свет, опет не треба да мислимо да ће нам ствари довека изгледати тако модре и црне. То се брзо измени, очи се брзо навикну да и на тако бојадисане наочари виде природу у њеној правој боји. Треба мало само стрпљења. Ко је врло пргав, томе препоручујем божанственог стишатеља, пиво штајнбрушко. Па како ми се чини, да смо већина овога стола све сами сангвиници, то би предложио, да сви још једанпут напунимо батерије. Деца, бре, свима још по једну чашу пива! —

Ћир-Таса одмах дотрча столу! —

— Ми је жао господине ама не си имаме више пиво. Све сум потрошиа! —

— Није него још нешто, Ћир-Таco. Таман кад је друштво у најбољој вољи, ти немаш пива. Нека отворе ново буре. Зар ти не би за твоје пријатеље ?... —

Ћир-Таса му упаде у реч: — Не говори како дете. Зар не видиш да су готово сви већ отишли. За вас 5—6 ће да отвараме ново буре. Чок-шеј ! —

— Ти само отварај Ћир-Таco — прихвати-ше и други лукаво смешећи се и намигујући један на другог — па ако не попијемо, ми ћемо платити и оно што остане. Али сигурно не ће остати ! —

— Море знајеме, токо тако не се пије код Ћир-Тасу ! —

И тако мало по мало поче се разилазити друштво. Само картације још беху приљежни. Сад се Ћир-Таса стао вртети око њиховог стола.

„Један !"

„Три" -- кликну други играч. — Ћир-Таса се наже иза његових леђа, па му погледа у карте.

— Тако без херцови не се играт на три и на четири ! Тфу и он пљуну на таблицу, избриса им цео рачун и љутито оде, а картације гракнуше у смеј, јер они су то нарочито удешавали да виде како се Ћир- Таса љути што му не могу још „ деца бре" да вечерају рад којекаквих

картација.... Међутим сиромах чича беше се љутио.

Мало после десет сахата, не би нико познао Ћир-Тасину кафану. Све лампе беху погашене, све затворено, у кафани не само да не беше гостију, већ и момци беху полегали. Само је још Ћир-Таса био будан и обилазио сваки буџачић своје куће да види, да ли је све у реду. Најзад оде и у шталу да своме цезарчету каже лакуноћ....

— Хеј Никола! — рече један момак који се у то доба беше пробудио, подупревши се лактом на јастук — Никола чујеш ли ти што год? —

— Шта је — гунђаше Никола с другог кревета дремљиво — што ми не даш да мирно спавам?

— Ама мени се чини као да неко јаукну у авлији, и као да нешто тешко паде не земљу!—

— То си ти сигурно снио — рече Никола, обрте се на другу страну па стаде опет ркати.

Онај постаја мало прислушкујући.. .. Ништа се не чује... Сигурно му се само причинило. И он заспа на ново.

Сутра дан тек што бејах устао. добијем ову цедуљу:

„Драги господине!“

„Од синоћ од како се растадосмо, чујем да се догодило нешто тако ужасно, да ја чисто не

могу да верујем у истинитост тих гласова. Кажу, да је наш женијални кафеџија, са којим сам вас јуче упознао у његовој кафани, ноћас мучки убијен и да су га јутрос нашли у његовој авлији. На сваки начин ја се морам уверити, шта је у ствари и с тога ћу после канцеларије сићи до на Саву да свратим у Ћир-Тасину кафану. Ово вам јављам, јер знам, да ће и до вас допрети поменути гласови, па знам да не ћете имати стрпљење, док не сазнате истину. А ја бих рад био да се заједно тамо нађемо.

Ваш синоћни чичероне.“

Несам знао шта да мислим о томе писму, обучем се на врат на нос, изиђем на улицу међу људе, кад ал’ тамо ни о чем другом разговор него о грозном убиству Ћир-Тасе, које су извршили неки његови бивши момци. „Храни пса да те уједе,“ помислих у себи и нехотице се сетих оне двојице тајанствених шаптача у присенку капије Ћир-Тасине и оне сцене између кафеџије и његовог слуге негдашњег, о којој вам напред причах.

Ја несам имао стрпљења да дочекам један сахат после подне, кад је мој чичероне излазио из канцеларије, него се упутим сам на малу пијацу да видим шта је.

Уз пут ме је много што шта уверило да мо-

ра нешто бити истина; јер сви моји пријатељи, које сретох, поздрављаху ме са уздахом: „Ej, сиромах Ћир-Таса, и он сврши!!“ Кад сам пролазио поред саборне цркве, звона на њеном торњу оглашаваху „мушко“. То је сигурно Ћир-Таса, помислих у себи?

Кад сам дошао пред саму кафану његову, коју нађох затворену, онда већ није било више сумње, јер пред њом беше пуно сакупљенога света у разним гомилицама, које живо дебатоваше о појединостима грознога дела.—

—Ама, шта ти мени говориш, кад ја знам, како је било — говораше један омален магазација мало срдито.

—Мени је сам момак његов причао. Кад су се пробудили у зору видели су одмах касу широм отворену, а газдин кревет недирнут. Момци се одмах сетише да је Ћир-Таса синоћ отишао да види цезара, пошто они већ полегали беху и да га нису чули, кад се вратио, шта више једном се причинило било, као да чује јаук из авлије, али су обојица држали, да је то какав сан био, с тога и несу обраћали даље пажњу на то, него су и даље спавали. Зато сад обојица јурнуше у авлију, кад тамо имају шта и видети: Ћир-Таса лежи колики је дуг на калдрми своје авлије, сав поливен крвљу са раздробље-

ном лубањом, а крај њега подебело, округласто, крваво дрво...

— Јес' јес' тако је било, прихвати други један грађанин, и ја бих дао моју главу ако га несу убила она два зликовца што их је Ћир-Таса отерао из службе рад њиховог неваљалства.

— Видите, господо, прихвати један чиновник са врло заједљивим осмејком на лицу, само је једна штета: а то је што међу нама нема ни једног социјалног демократе. Он би нам одмах доказао, како је крвав свршетак Ћир-Тасин, проста илустрација радничког питања у Србији....

Ја несам имао стрпљења да саслушам такав празан разговор до краја, него јурнем у кућу да се сопственим очима уверим о тој изненадној трагедији свакидашњег живота. У авлији видех крвавих трагова на камењу, и хладна ме језа обузе свога. На моје питање, у којој је соби намештен мртвац и били га мога видети, одговорише ми да су Ћир-Тасин леш однели у варошку болницу на судску секцију.

Ја одмах ударим уз брдо, па право у Палилулу. Кад уђо у авлију грађанске болнице и вехотице погледах најпре на малу кућицу с лева и кроз отворен прозор угледах сцену, којој се синоћ зацело несам надао. На једном простом дрвеном столу лежаше голо тело покојног Ћир-Тасе

са осакаћеним лицем, да га никад човек познао не би. У који мах ја погледах у секциониду, судско-лекарска комисија завиривала је у Ћир-Тасин мозак, у онај исти мозак, који је синоћ са мном заједно размишљао о народној војсци, о просвети, о народној привреди и т. д. а сада не беше више ништа до гомилица згњечених крвавих пâча. На дну отворене лубање зијао је голем процеп, који показиваше, како је жесток удар био, који је ту добру, седу главу задесио.

Ја несам могао дуже да гледам тај призор, него изиђем из шпитаљске авлије па се упутим у поље иза Палилуле да се мало сам прошетам.

Тај ми човек није ни род ни помози Бог, али опет његова ме је насилна смрт тако потресла, да сам морао да будем сам, да се приберем, да размишљам . . ,. .

1873

НА БРОДУ „СОФИЈА“.

Пут од Београда до Пеште на лађи тако је монотон, да ја не бих описивао ни кад бих знао, да га несу прешли готово сви моји читаоци, јер ту се нема шта описивати. Срећом смо путовали на брзовозној лађи, на којима је обично тако одабрано друштво, да човек и не осети како му време прође. Ту вам је било пуно београђана, влашких бојара, Американаца, Грка, Немаца, Мађара и т. д. Ту вам је било војника који не знају како се мичу у цивилним хаљинама, младих кицошâ обучених по најновијој моди с кегластим шеширима и кинеским панталонама (које су око колена узане а на ципелама широке да се једва врх од ноге види), младих госпођа које са поносом ношаху своје јопне без струка, и које на позив да се мало прошетају по „фрдеку“ облеваше румен до иза ушију, „јер се у интересантном стању човек не може излагати погледима беспослених гледалаца“— ту вам беше сентименталних јуноша и дјевица, који беху задубљени у своје елегантно повезане романе што се свршују свадбом, ту вам беше смирених архимандрита голијатског стаса и херкулеских мишица, сувих

попова удоваца, који се не смеју женити, дундастих девојчица што су тек искочиле из института па нити су више деца, а још нису девојке, него најдражеснија смеса, од обојега, ћелавих младих професора, укочених доктора са ружицом некаквог ордена у дугметској рупици од капута, ту вам беше прави калеидоскоп од људи, жена и деце, веома занимљивих по физиономијама, хаљинама, навикама и разговорима. Особито по разговорима! Ја мислим није остала ни једна грана људског знања и умења недирнута. Да вам испричам нешто мало тих разговора па судите сами.

Кад се већ смркло па се „небо осу звездама," међу којима се комет са својим сјајним репом највише одликовао — изађем на кров да се мало расхладим од ужасне жеге на којој смо се тај дан кували, и да се на свежем ноћном ваздуху мало прошетам. На крову беше још пуно путника, у разним групама, који се живо разговараху или кикотаху. Особито на десној страни беше интересантне дебате. У серклу господе и госпођа, којима у мраку не могадијах распознати лица, живо се препираху један млад професор философије са једним архимандритом, који је у нас осем ситнијих знакова, познат са своје мржње на Ренана и на његову књигу „Живот

Исусов.“ Мени је врло жао што сам тек у половини разговора дошао, јер кад ја пријђох дружини, г. професор беше дошао у ватру:

— Ама да не идемо даље, г. архимандрите. Кажите ми, откуд ова провалија између Срба и Хрвата, која како који дан све већа постаје?

— Отуда, мој драги господине, што на челу хрватске интелигенције, у академији, на челу главних новина и свих школа, што свуда командују католички попови, који народу сваком приликом износе Србизам као чудовиште, који ће им својим православљем поништити веру прадедовску, отуда што ти попови, дочепавши се органа јавнога мњења, поцепаше нашу Далмацију, где до скора није било ни трага какве друге мисли за одушевљење, осем идеје народности, на два верозаконска логора, који се међусобно мрзе као најгори крвници, отуда што католички попови руководе хрватску политику, па они воле нека Босна постане провинција католичке Мађарске него да се сједини с православном Србијом што ....

— Врло добро, свети оче! Није нужно да ми даље доказујете да су хрватске вође најпре католици па онда тек људи и народни синови, то знам врло добро. Али јесте ли ви бољи? Сетите се колико има од оно доба кад сте бацали анатему на свакога који шокачком (!!) јотом пи-

ше, када сте извесне књиге спаљивали у семинарији београдској, сетите се гоњења којима је био изложен сваки, који се усуди да мисли о религијозним стварима макар за длаку друкчије него што се вама свиди, сетите се издајства која су српски калуђери у Војводини учинили народној ствари и данас чине, само да се што веће власти за себе дочепају. Али да оставимо наше народно гледиште. За што се мрзе хришћани и Турци, хришћани и Јевреји? Од куда та мржња кад су све три те вере једнаке, све три верују у једнога бога, у свима се наравственост може свести на ова три начела: не вређати живот и част свога ближњега, не дирати у туђе имање, и у туђу породицу У чему се ви разликујете од Мухамеданаца и од Јевреја?

— Како у чему? Разликујемо се у појму који има која вера о божијој сили, о стварању и управљању света, и одношају човека према божанству, разликујемо се по нашој догматици.

— Добро, па ево и ја и ви имамо са свим различан појам о богу, т. ј. ви га молујете као старца с белом брадом и црвеним јеменијама, и такога нам пружате на целивање, а ја мислим да је бог цела васиона, која се не може никаквом сликом преставити. Па при свем том различном мњењу о божанству, ја и ви се мирно

разговарамо. А за што су се толики народи клали међу собом као дивља зверад, и то ради различних појмова о божанству?

— За то што народи несу били на тако високом ступњу образовања као ја и ви, г. професоре! осмехну се архимандрит па погладн своју лепу црну браду.

— Не сакривајте се за народе, господо! Ви најбоље знате да народ свагда оно чини што његове свагдашње вође хоће. Ви сте у вековима душевнога мрака били самосталне вође народа. Историја је показала, да су они народи и оне религије биле најфанатичније, код којих је свештенство најразвијеније било, које је свагда дражило и пуједало, јер њему вера није ствар срца него му је вера занат од кога се хлебом храни, а у своме је занату човек најсебичнији. Свака религија доказује, да је њено учење основао сам бог, и свака тврди да су остала казивања лажна!

Овде се ватрени професор беше тако задувао, да је нехотице морао стати да одахне. Ја се користих овом паузом да потражим где год ватре за моју цигару, на коју сам био заборавио, слушајући, па ми се угасила. Прибем другој једној групи путника, који су много веселију тему за

разговор изабрали, где се причаху анегдоте, и где светлуцаху многе цигаре кроз помрчину.

— Смем ли вас замолити, господине, за мало ватре?

— С драге воље. А, ви сте? За име бога како имате стрпљења да слушате отрцану препирку између философије и богословије? Томе краја нема. Седите мало код нас да се људски насмејете, и онако је живот само један тренутак па је штета проводити га слушајући дебате о религији. Г. професор требало би да потсети архимандрита на ону славну изреку једнога папе Quantum nobis nostrisque haec fabula de Christo profuerit, notum est. „Зна се колико је гатка о Христу користила нама и нашима.“ — Видите овај мој комшија са свим је знатан, он је читао Демокритоса, па му је душа добила пролив од шала и досетака. Седите да се смејемо заједно!

Нисам имао куд него седнем код њих.

— Ти, земљаче, узалуд задржаваш господина, — рече популаризатор Демокритоса — јер наручене досетке изгледају као моловано смејање. У осталом ми се већ два сахата церекамо, а ти знаш, шала је као и музика. Мало музике је право задовољство, сувише музике брзо умори, особито ако је трома и много цифраста.

Мој пријатељ стаде пљескати рукама.

— Браво, брависимо! Та ти целог Демокритоса знаш на памет! Него опет нашем госту за љубав причаћеш штогод!

— Хм! Знате ли оно о глумачком дуелу, не? Дакле један мршав, сув глумац по имену Дигазон, увреди један пут свога дебелог друга Дезесара, и ствар дође до двобоја. Кад су дошли на одређено место, Дигазон узме креду па превуче Дезесару једну пругу преко хаљина од главе па до доле. „У коју твоју половину треба ја да гађам, јер ако те смем гађати у обе онда нам је борба сувише неједнака!“ Дезесар прсне у смех, загрли свога противника и на дуел нико није више ни мислио.

Из нашег смеја који је следовао, видио је приповедач да је то више Succè d'èstime, а не прави успех, па похита са читавом хрпом других анегдота.

— Ви знате да много људи има обичај да уплиће особите речи сваки час у свој говор. Неко говори „овај, онај,“ други „да в'диш“, или „што но кажу“ и т. д. Један директор школе имао је обичај да уплеће ову реченицу: „Једно као и друго, није друкчије.“ Једно вече, његови питомци не ће никако да престану торокати и кикотати се. Он груне међу њих. „Како је то владање. Мислите ли да сам ја ваш магарац или будала? Једно као и друго, није друкчије.“

— Један гостионичар имао је опет узречицу: „Ако хоћете, ако вам је по вољи.“ Једном се ражљути на некога гостa па викне: „Ви сте будала ако вам је по вољи!“— „То јесам,“ одговори овај мирно: „али ви сте будала ако вам и није по вољи.“

За тим ја устанем па се вратим опет на разбојиште философије и богословије.

Професор се беше већ дочепао светог писма, па све сикће отров из његових речи:

— Хришћанство држи библију као од бога дану књигу, за то је зове свето писмо, „или слово божије“ т. ј. ако и није библију сам бог написао, он је њеног писца надахнуо да само оно напише, што је он хтео да саопшти роду људскоме. Је л' тако, г. архимандрите?

— Тако је,— прихвати свети отац лукаво смешећи се. — Види се да је философија дуго била собња служавка код религије, па јој познаје све одношаје у прсте!

— Што му драго — настави г. професор не осврћући се на саркастичну примедбу г. архимандрита. — У библији се налази поред религиозних прописа и посматрања још и историја еврејског народа и историја о постанку света. Као таква она има да прича само онаква факта,

која су могућа по природним законима, која се не подсмевају здравом човечијем разуму!

— Допустите, г. професоре — упаде у реч учени архимандрит — само да не заборавимо да је тако звани здрав човечији разум врло релативна мера. Бица и покојни Парца били су убеђени да је њихов разум најздравији!...

Сви око бораца прснуше у смех.

– Ви знате да је обично онај победилац, који смејаче има на својој страни, за то ви и уплићете такве шале, св. оче — рећи ће мало увређен професор. — С тога ми не ћете замерити, ако вам на такве примедбе не будем одговарао. Да видимо дакле је ли истина што се у библији прича. „У почетку створи бог небо и земљу.“ То што ми обично „небо“ зовемо, то је безгранични простор, који се нашем оку само чини да је плави свод. Њега у ствари нема. По томе га није ни могао бог створити. Да небо није свод од туча, на коме се небеска тела шећу, то ћете допустити?...

— Ах, да како, да како, драги професоре! Та и ми знамо нешто мало физике и ако смо имали ту „несрећу“ да постанемо богослови. И ми знамо да у том безграничном простору, који се зове небо, има милионима милиона светова, који су сваки за се већи од наше земље, и ми знамо

да земља није плоштa као тепсија, већ округла као јабука, да....

— Добро! — упаде му у реч нестрпљиви философ — све те истине пронашла је наука тек од једно три стотине година на овамо. У библији су о свима тим стварима и одношајима појмови старога света, дакле лажни. А зар могу лажи бити слово божије?

Г. архимандрит стаде грицкати усне:

— Хм... то су софизми!....

— Добро, хајдемо даље. Можда не ће бити свуда софизми. „За тим створи бог светлост“ па тек после светлости један дан ствара сунце, месец и звезде. Ви, који знате физику, допустићете ми да светлости не може бити без тела, које светли, допустићете да се особина једног тела не може створити без њега, сама за се?

Архимандрит ћути. Само претура своје миришљаве бројанице, а око усана му лебди многозначајан осмех.

— Хајдемо даље, свети оче! Цело створење по библији свршило се за шест дана. И кад не би сваки дан могли видети колико треба једној биљци или животињи да се зачне, да се роди и да одрасте, сама је земља написала историју свога развића у слојевима из којих се састоји, и то скамењеним остатцима предисторијских би-

љака и животиња, и из те земљине офтобиографије можемо с поузданошћу израчунати да је земљи требало не шест дана, већ милионима година док се развила до свога данашњег облика!

— Aj, aj, г. професоре! Знате ви врло добро да су ти библијски „дани“ узети у преносном смислу, и да сваки значи много хиљада година по нашем рачуну, али ви се навалице чините да не знате, јер вам тако треба за ваше доказе. Наравно да је на тај начин лако доказати да је цело свето писмо једна велика бесмислица. Али да ли је тако навалично кварење смисла једног дела при његовој критици поштено — ја остављам другима да пресуде.

— Та молим вас, г. архимандрите, ја немогу смисао извртати где је текст онако јасан. Библија јасно каже да је сваки од тих шест дана трајао од рађања до заласка сунчевог, и додаје да се бог седми дан одмарао од стварања, па за то и људи треба да празнују сваки седми дан. Каквога би ту имало смисла кад би сваки дан значио неколико хиљада година? Или н. пр. оно казивање св. писма да је бог створио Еву из једног ребра Адамовог! Питајте ево нашег доктора да ли је у стотинама лешева људских, које је или сам секцирао, или гледао где други секцирају, да ли је и на једном мушком лешу

нашао да фали једно ребро! Шта велиш, докторе, а?

Сад су опет сви смејачи били на философовој страни.

— Али то није све, — настави одушевљено охрабрени професор — бог предаје првим људима владу над земљом и над свим што је на њој, само им забрањује да не једу од дрвета распознавања добра и зла. Појмове о томе шта је добро шта ли је зло може човек добити само разумом, и како први људи добијају те појмове тек по што су окусили од забрањеног плода, то су они пре тога „преступљења“ били без разума, дакле без онога чиме једино човек може да се сачува од буре и дивље звери, која је од њега телесно јача. И при свем том бог им предаје владу над целом земљом!

— Та за бога, ви....— заусти г. архимандрит.

— Допустите, још несам готов. У томе има још једно противусловље. Човек без разума не може ни појмити шта је то забрана. Неприпитомљене животиње не знају ни за каку забрану. Ко не може ни да појми шта је то забрана није ни одговоран ако је преступи. Па при свем том, за тај прагрех, за који први људи несу ништа криви, не само да су они строго кажњени, него и читаве милијарде људи ево већ шест хиљада го-

дина морају да кијају за то мало преступљење, за просту лакомост. Та где је ту правда божија ?

— Није то така ситница као што се вама философима чини, професоре, моја медна уста ! Богу није било жао за оно мало забрањеног воћа у рају, већ је хтео да стави на пробу послушност човека!

— Ал' он као свезнајући морао је напред знати, да људи не ће издржати пробу, јер им није дао снаге да ју издрже. И он их ипак онако немилостиво казни !

— Та идите, молим вас ! Што се претварате као да не разумете то место у библији ? Ви најбоље знате да се под забрањеним плодом разуме сполни одношај.

— Па лепо, кад би то значило, онда да Адам и Ева нису преступили забрану умрли би без порода, и људски би се род сам убио. То нема смисла !

— Та прича — стаде врдати свети отац — управо хоће да каже како је негда у младости човечанства било рајског, идилског срећног живота.

— Нема тамо никога, г. аримандрите — стаде се смејати професор, већ сигуран своје победе — та вам врдања не помогоше. Сви остат-

ци људскога живота, који је на земљи постајао много хиљада година пре онога доба, с којим библија почиње своја причања, остатци што се данас ископавају из земље сведоче: да је човек свагда био у вечној борби. —

— Да наставимо даље. Адам и Ева чим су створени, одмах говоре. Запитајте Даничића или Ст. Новаковића шта они о томе мисле, па ћете чути да се језици као организми зачињу и постепено развијају, и да има и данас народа који у своме језику немају више речи него колико има ствари с којима они непрестано долазе у чулни додир. Тако исто тешко ћете и једног лингвистичара у свету наћи, који ће се с вама сложити да су разни језици отуда постали, што је бог, уплашен од вавилонске куле, и бојећи се да се људи не попну преко ње на небо, помео језике зидарима тога торња, па су се с тога морали разићи. Дакле, као што им у рају није хтео да даде разум, тако им том приликом забрањује да изврше једну велику грађевину „јер — по сопственим речима св. писма — онда би људи извршили све што предузму.“ Па онда једна од главних прича у библији: Потоп целе земаљске кугле до највиших планинских врхова, такође није могућан. Од куда ће доћи толика маса воде, и куда да се после потопа денула? Толико

је исто могућан и ковчег Нојев, јер осим тога што он претпоставља степен индустрије, какав у Нојево доба није могао постојати, сам Ноје са своја три сина не би могао онолики ковчег сградити па да су на њему радили сто година. Даље није могуће да су та три човека покупила од свију животиња по један пар. Тај би тешки посао захтевао по себи много година, и за чување већ похватаних животиња требало би неколико људи. Није могуће ни да су они накупили хране тим свима животињама за читаву годину. Зарад хране месождерима требало би им сијасет травождера. Па онда не би било ни места у лађи за толико хиљада животиња и за њихову годишњу храну, не би било ни ваздуха довољно за дисање, јер је на ковчегу само један прозорчић остављен био. Писац св. писма је хтео да не улази у ковчег вода, а не узима у рачун да би испаравања толиких животиња цео ваздух толико окужила, да би све живо у лађи морало поскапати. Вода је стајала над земљом 150 дана, утаманила је дакле целу вегетацију. Сад и да несу све животиње још раније поскапале, травождери несу могли наћи ништа за јело, месождери би њих појели, па би онда сами од глади скапали.

— Па тако вам је од једне корице до дру-

ге. Обећања божија да ће од Јевреја начинити велики народ многобројан као песак у мору, несу се испунила као што нам историја казује. Библија дакле меће лажна обећања у божија уста. Па зар је то слово божије?...

Ја сам био врло радознао шта ће на све то да одговори г. архимандрит; али за пакост вентил на парној машини „Софије“ стаде пиштати и келнери пролазити кроз редове путника вичући:

— Station Karlowitz! —

На жалост и архимандрит са својим сувим ађутантом, поп удовцем, излажаше у Карловце, сигурно због сутрашњег избора грчко-источног патријарха, те тако се прекиде тај занимљиви разговор.

Архимандрит по што се опростио са свима, рукова се и са својим противником, па му при растанку пришапну још ово:

— Младићу, ја сам прошао кроза све то, су чим се ти сад бакћеш. Помисли, колико си година ти морао да учиш и дан и ноћ, док си се попео на ту висину са које се св. писмо тако критиковати може, помисли на коме ступњу душевног развитка стоји цео народ, и колико ће те људи разумети онако, како би ти желео да

те разуму, па онда ако хоћеш можеш јавно наставити наш разговор, — и попови одоше.

Професор беше заустио да гласно одговори на шапутање архимандритово, али ја га узех под руку па га одвучем до клупице испред думенције.

— Остави га, Златаровићу. Борба је таква сувише неједнака. Ти се бориш за своје убеђење, теби на расположењу стоје све науке, а он мора да брани нешто што сам не верује, јер је паметар, образован човек — и нема готово никаквог оружја које би могао с успехом укрстити са твојим научним доказима.

— Нешто, у што сам не верује!... — понови професор замишљено и гледајући преда се.

— Да како, наставим ја. — Видиш, његов један колега, који је такође био кандидат за владичанску столицу у Карловцу, био је мој катихета, кад сам ја био у првој години лицеја. Једном говораше нам о томе како је Христос васкресао Лазара из гроба, у коме је лежао толико да је трулеж одавно наступити морала. Ја устанем из скамије, па приметим г. катихети да је такав факат по природним законима немогућан. „Ћути, дедаче: Седи дрво на дрво!“ Ја седнем. После предавања пролазећи поред мене, рече ми да дођем к њему у митрополију. Одем. Он ме узе за руку, одведе ме пред један велики ор-

ман пун књига, па рече: „Читај од кога су које књиге!“ Ја читам окамењен од чуда: „Волтер, Русо, Штраус, Карло Фогт“ и т. д. Па ме онда одведе до канабета: „Седи. Зар си ти, дечко, доиста мислио да сам ја тако глуп да верујем оне детињске измишљотине, које морам да вам проповедам с катедре? Не, мој синко! Знам ја много већих невероватних ствари, које се претварам да верујем, него што ти и сањати можеш. Али видиш: сутра да се у професорском сенату прочује за то што си ти данас на часу казао, ја морам по дужности предложити да те истерамо из школе. Себи би шкодио а никоме не би помогао. Или зар мислиш да су те многи разумели?“ — С окуњеним носом отишао сам ти из катихетине собе!

— Ама то је баш што ме доводи у беснило. Они су свесни угурсузлука, који чине проповедајући оно што сами не верују! — Професор беше сав „разјарен.“

— Опет за то не треба се једити. Религија у пркос огромних погрешака и злочинства, у којима су се ваљали њени извршиоци, учинила је толико добра роду људском и цивилизацији у опште, да је неправо последње часове њене загорчити јој нападима, као што су твоји отоичашњи. Немој да и ми почнемо викати на религи-

ју и свештенство само за то што је то сад у западу на дневном реду, што је мода!

— А какве су бајаги то услуге што је учинила религија цивилизацији? Ја знам само за гоњења сваке слободне мисли, за сажизање живих јеретика, знам за ужасну инквизицију, али не знам да је религија где год помогла какоме добру! рече јетко мој пријатељ.

— Онда заборављаш да су манастири били кроз много векова оно, што су данас штампарије, велике школе, академије наука, болнице и гостионице у пустим земљама; онда заборављаш да се посредством цркава подигла и разавила архитектура, и живопис, особито потоња, која је тако рећи до јуче живила од религије. А кад мораш допустити да је црква све то учинила, да је потпомогла и развијала науке и уметности онда ћеш признати да је она много урадила на унапређењу рода људскога. То у опште. А што се наше, српске цркве, специјално тиче, то.... —

— .... нам је она сачувала народност! — упаде у реч нестрпљиви Златаровић — то сам већ толико пута морао чути, да већ почињем и сам веровати. Али баш нек је неоспорна та проблематична услуга, коју нам је црква учинила, сачувавши нам засебну народност у једном веку, у коме микроскопске народности као што смо

ми не знају шта да раде са својом народношћу — али зар за љубав те услуге да се одречемо права на здрави разум, права на мишљење, и да се одречемо слободног исказивања тих мисли?

— То не. Само овако вичући где год стигнеш како је свето писмо детињарија, постићи ћеш не оно што тражиш, т. ј. народну просвету, већ то, да те они, за које радиш, камењем убију као безбожника или богохулиоца. Кад би на против почели са постепеним обавештавањем народне масе, па се већина попне приближно на нашу висину, онда ће и без икаког нашег викања пасти све што се преживело, што је постало анахронизам!

Међу тим се „Софија“ брзо приближавала Новоме Саду, куда путоваше мој професор. С тога он оде да прикупи свој ручни пртљаг и опрости се са мном.

Било је већ близу по ноћи. Сви путници беху већ одавна отишли с крова, тако да сам сам ја био осем капетана и думенције на „фердеку.“ Атмосфера беше тако пријатна, једва приметни поветарац беше тако благ, чисто мелем после оне жеге дневне, да сам скинуо капут, савио га у клупче, метнуо га под главу и легао колики сам дуг на леђа. Како у том по-

ложају несам могао ништа видети од земље, то ми се учинило као да ме нека невидљива сила носи кроза сред „кумове сламе," кроз ону грдну пругу млечних облачића састављену од непребројени милијарада небесних светова. који су тако далеко од нас, да нам сваки не може изгледати ни као светла тачка или звезда. него нам се сви скупа чине као каква облачна пруга. Боже мој, колишна је наша земља на спрам толиког величанства! Један сићушни атом у васионској пучини. Па и тај атом како који милион година све се више хлади, најзад ће се тако охладити да на њему не ће бити могућан никакав органски живот. На њему ће нестати биља и животиња, и земља ће се као мртво клупче анорганске материје окретати око сунца исто као што се сад месец окреће. Ко зна, можда ће астрономи с друге какве звезде проучавати на телескопима рапаву површину сунчевог трабанта, који се зове „земља," и можда ће се врло поносити тиме што ће наћи да на земљи има угашених вулкана, брегова, река и т. д.

И при свем том ми се тако ужасно бакћемо н.пр. око тога, ко ће бити ужички владика, да ли мој катихета или г, архимандрит?

1874

КРОЗ ШВАЈЦАРСКУ

путничка црта

Тачно у 4 сахата из јутра, као што га бејах синоћ наместио, стаде да зврчи мој сахат-будилник, и трже ме из најслађега сна. Тај сан беше тако чврст и тако сладак -- сањао сам како сам се већ вратио с пута, и како сам код куће — да сам онако бунован само толико имао „присуствије духа“ те сам зграбио будилник и стрпао га под перине. Он је сиромах још дуго по својој дужности зврчао, али ме од њега растављаху три перјана јастука, па сам одмах на ново заспао као да није ништа ни било. Али као да су се сви ђаволи били заклели, да ми то јутро не даду спавати. Тек што на ново сведох очи, а неко на врата: бум, бум, бум!

Ја ђипим из кревета.

— Ко је до сто ђавола, што ми не дате спавати? —

— Извините господине, — зачу се тако понизан глас какав само имају кад што келнери — али ви сте синоћ сами заповедили да вас у че-

тири сахата пробудим. Трен за у Берн полази тачно у 5 сах. и 15 минута! —

— А, тако. Хвала. Постарајте се за каву и за омнибус хотелски! —

— Добро, господине! —

Сад ми је тек било јасно за што ми не дају спавати. Ја не бејах код куће као што сам сањао, не бејах у мојој пунонадежној Палилули, већ на обали женевскога језера, не бејах код „два бела голуба“ већ у Beau Rivage-у, красном хотелу крај села Уши, ¼ сахата од Лозане. Сад се тек сетих да сам синоћ био одлучио, да употребим ту згодну прилику што ће ми се друштво бавити још четири дана у Бориважу па да макар сам барем пројурим кроз Швајцарску, ако ништа друго. Кад нисам те среће да проведем једно цело лето у тој најлепшој башти европској, која се зове савез швајцарских држава, па да се дивим њеним природним лепотама, да уживам хиљадострука уживања која она сваке године пружа толиким хиљадама имућних људи из целога света, да проучим школу, војску, општину и остале установе у тој држави, које јој толико хвале — а оно, помислих синоћ, дај да видим онолико колико се на парним крилима локомотиве може видети за четири дана.

Брзо се обучем, спакујем нешто рубина, мо-

га Бедекера и нешто дувана у ручну торбицу, па хајд низ басамаке. Попијем каву у трпезарији, па у омнибус који је чекао пред задњим вратима хотела. У омнибусу гори лампа и ако већ свануло беше, али не беше никаквог друштва. Прозврјасмо кроз успаван Уши, па онда хајд полако уз брдо. У по пута, одваја се друм за у лепи Вевеј, где смо јуче били. Како је диван тај пут крај језера, начичкан питомим селима и још више дивним изгледима у савојску обалу с оне стране језера! Напред свеже зеленило и у њему села као прилепљена бела гњезда, иза њих плаве горе, а иза ових снегом покривени Алпи! Десно у даљини бели се снежна глава Монбланова, за коју су нашли да тако много личи на главу Наполеона I-ог. Кад се око умори гледајући те горостасе швајцарских алпијских ланаца, ваља га само спустити преда се, па ће се одмах одморити на том лазурном плаветнилу мирног језерског огледала, по коме се утркују као лептирови, лаки чуниħи са њиховим шареним заставицама, свију народа на свету, и мајушни парабродиħи који једва могу возити по неколико фамилија, али за то имају често и своје рођене топиħе којима праве шенлук по мирном женевском језеру. Та тоје цела швајцарска марина! Ено видите опај мали парабродиħ

што се ушепртљио као патка, пловећи из Бориважа право на другу страну у Евијан, то је адмиралска лађа на женевском језеру. Ви се чудите што је на њој румунска застава? Mon Dieu, за што не? У републикама не питају за народност, и ви ако хоћете и имате дара можете сутра постати адмирал у — Швајцарској. Ето г. кнез Бранковано, чија је она лађица са румунском заставом и — разуме се — натписом Romania, сазидао је дивну палату на обали језера, само 3 километра од Евијана у Омфијану, сад зида формално пристаниште пред својом палатом, начичкано топовима тако да му ни инглеска морска сила, ни турска оклопница „Махмудија“ не ће моћи продрети до пред палату; а да се бродовље не би ноћу и кад је магла, губило на „пучини“ језерској, кнез Бранковано на своме „моло“ подиже праву „светлећу кулу“. Швајцарци га у околини већ и не зову друкчије него „Le Prince avec son artillerie“ и при том свагда начине ужасно озбиљно лице.

Мало даље угледах један леп летњиковац пред којим смо јуче са свим изненада видели једног старог познаника, кад смо ушли у Вевеј. Ја бејах у другим колима, кад на један пут видим да г. Херцег од Авале, који је седео у првим каруцама, поздрави некога, скинувши цилиндар.

Погледамо ми, коме толику част указује једини аристократ српски по крви, кад ал нека жена у врло скромном оделу од цица и са сламним шеширом на глави шеће по трави поред друма. И нехотице машисмо се и ми наших капа, кад пројурисмо поред ње, н она нам пријатељски климну главом, а око усана лебдијаше јој тужан осмех. Познадосмо је одмах.

То беше удовица српскога кнеза-мученика, то беше Јулија Обреновићка... У место круне сламни шешир, у место скиптра амрела! Оно дивно лепо лице које се тако срећно смешило и поздрављало на све стране пре 15 година кад је народ у тријумфу пратио каруце кнеза Михаила преко Теразија у дворац српскога владаоца, оно лице у које смо ми — ондашњи дечаци гледали као у какву икону, сад је већ остарело. Револвери и ножеви којима су српски крвниц и наоружали топчидерске робијаше и остали измет српскога народа урезали су и на њеном лицу дубоке боре... Боже мој, каква величанствена појава беше та жена, кад јој ми, као ђаци бечки из Шумадије, одосмо једном у Бечу, у салезијанску улицу где је бечка палата Обреновића, да јој благодаримо на штедрој помоћи, коју баш тада беше указала београдској варошкој болници, — каква је сад!

У тим мислима стигох на лозанску железничку станицу. Погледам на сахат, 4 и 45. Још читаво по сахата времена. Одем да узмем билету. Затворено. Хајде да се попије што год у ресторацији док отворе касу. Изби 5. сахата, од касира ни спомена. Пушим, ал седим као на иглама. Сказаљка на великом сату станице показује већ 13 минута, већ се чује тутњава женевског воза, и за неколико тренутака, ето га дојури у станицу — а на каси још никога нема.

— Заустављање само два минута. Ко је за Берн у кола! — разлегао се кондуктерски глас.

Ја сиромах трчим на касу па опет к трену, не знам шта да радим, док један господин не спази која ми је невоља, па рече.

— Та ви не морате имати напред билету. Платићете у колима! —

Већ је било крајње време. Тек што стадох ногом на степеницу од вагона, локомотива звизну, трен пође. Једва сам имао каде да благодарим оном господину на доброме савету, без кога бих остао на перону гледајући како ми испред носа одлази воз на коме би требало и ја да путујем. Али тако је то. Ја сам знао да по Немачкој не ће да пусте без билете ни на перон, а камо ли у вагоне. Од куд сам се могао надати да у Швајцарској не мора билетар прекидати свој

најслађи сан, кад се и онако не може претпоставити да ће неко сести у кола који не мисли путовати?

Железнички вагони у Швајцарској по своме унутрашњем распореду по намештају и удобности више су налик на трамвајска кола него на вагоне осталих држава. Шта више што се пушења тиче либералнији су и од трамвајских кола, јер је слободно пушити, и где има дама. Само ме не питајте за брзину којом вози швајцарска железница? Путницима који су пројурили кроз Француску курирским возом па уђу у Швајцарску швајцарско вожење изгледа као на рабаџијским колима. Па не само што мили, већ на сваком кораку има станица, и трен стаје поред сваког сеоцета. Швајцарци ко веле: Нисмо ми ово градили за вас европске бадаваџије који хоћете да за неколико сахата прогутате све што се у Европи може видети, већ за нас и за наше послове, да свежемо свако наше сеоце с великим светским саобраћајем, а вама ако се не допада изволте у наоколо, око Швајцарске! Него опет у похвалу швајцарске железнице могу ово рећи: Поласци, доласци и заустављања по свима станицама тако су тачни као сахат. То је можда једина земља у којој сам видео да се путник може слободно ослонити на прописани распоред возидбе. Ни у минут се не греши.

Кад сам се у вагону осврнуо видим где на другој врсти наслоњача седи једна млада црномањаста жена.На њој црна хаљина од листера, са 8 „карнера“ порубљених црним сомотом. На глави имађаше шешир мало постарије моде, а завијена беше у црн плетен шал од вунице, мало искићен пантљикама од алевог атлаза. У прилично развијеним ушима имађаше мајушне дијамантске минђушице, а на малим рукама носаше шведске, већ прљаве рукавице, али над њима врло беле и добро уштиркане велике маншете. На левој руци, на коју дама беше наслонила своју лепу главу између маншете и другог раскопчаног дугмета од рукавице видело се парченце снежно беле али мршаве руке. Пред њом на једном празном седишту беше оставила два свилена штита, један велики од кише. а други мали, прилично кокетно искићен, од сунца. Поред њих лежаше зелен плет са црним пругама, смотан и завезан у денчић нарочитим кајишима.

Чим изађосмо из штације лозанске, моја лепа сапутница подиже своје мале и у шагринске ципелице с једним редом кицошких дугмића обувене ножице, па их положи на празно седиште пред собом, наслони опет главу на леву руку, па стаде непомично гледати језеро и његову дивну околину кроз коју смо пролазили.

Тако прођосмо кроз питома села La Conversion, Grand Vaux, Chexber, Vevey, Culy, и т. д. између небројених, раскошно зиданих летњиковаца, у којима се одмарају и уживају богаташи: целога света, па чак и из Аустралије.

Докле год не изгубисмо језеро из вида, моја сапутница остаде непомична у своме положају за посматрање, те тако сам и ја поред језера могао и њено лице на тенани гледати. Ево резултата тих мојих „испитивања".

Велике црне веђе и дуге црне трепавице засењаваху веома живе црне очи. Нос чисто грчки што се кроја тиче, само око ноздрва мало више меснат него што би за његову потпуну лепоту требало. Уста оштро и лепо изрезана само што јој слузокожа на финим уснама беше мало бледа (у мало јој не понудих да јој препишем мало Ferri carb. sacharati с нешто кинина). Никакав подвољак, на против ни образи јој не беху са свим испуњени, јер испод јабучица образи упадаху у једну једва приметну долицу, која међу тим беше довољна да покаже како госпођица или госпођа није провела својих 20 година играјући се по цвећу. О томе у осталом говораше и она одвесна бразда на великом челу, која се никако не изглача испод оних глупих помодних разба-

рушених витица. Цео тип њеног лица необично ме подсећаше па гђицу *Кроазету*, глумицу из Comedi e francaise у Паризу. Ко је само један пут видео ту интелигентну, лепу и поноситу девојку, и ко је само један пут чуо њен безгранично симпатичан глас, тај ће појмити да ме је моја сапутница већ и рад те једне сличности морала веома заинтересовати. Неколико пута бејах заустио да јој кажем што год, макар најтривијалнију фразу, н. пр.

— Ала је лепо женевско језеро, јел'те, Madame? —

Само тек да се започне разговор; али кад год нам се погледи сретоше, ја видех у њеним очима толико озбиљне жалости да ми је спремљена фраза застајала у гуши, и ја, који сам некада имао куражи да говорим пред неколико хиљада људи (у Хусинцу) немадох дрскости да проговорим с овом једном женом.

Из тих мојих психолошких штудија трже ме звиждаљица на локомотиви. Опет некаква станица. Не сећам се ни како се звала али сам је морао споменути с тога што код ње уђе у наш вагон још један путник, и то на моје радосно изненађење, један земљак. То јест није управо земљак него сународник, један Србин, који живи у Бечу.

Име му је Пера Земунић, али нико га више тако не зове ни у Бечу ни у домовини, већ „швалије де Земунич“ или „Ritter von Zemunitz“. То му је тако остало још од првог витешког крста који је тај заслужни муж добио, па и ако је доцније могао слободно да се зове и командер де Земунич, јер су се европске велесиле натицале да му јуначке груди и врат иските орденима, опет је он у својој скромности и даље остао при свом витешком имену, по коме ћете га лако наћи и распитати у Бечу на берзи, код оријенталских банкара, у првим хотелима и т. д,

Чим га угледах да улази у наш вагон помислио сам: Но, сад ми не ће бити дуго време до Берна. И доиста како ме је познао, просуо је читав ватромет поздрава, питања и монолога.

— Сервус фрајнд, какав је то иберашунг — Надлежно љубљење — Но. баш ми је мило, па како код куће? Милостивна су здраво, како дечица, добро? Хвала Богу! Знате, фрајнд, здравље је највеће благо на свету, казао је један грчки филозоф. Ђаволски ови Швајцери, у њиховим вагонима нема човек где да остави своје ствари, а ја за цело не вучем велики гепек са собом: ручни сандук, две ручне кесе, кутију с

цилиндром, бунду, плед, амрели и штапови, и ништа више! Да метем ову кесу испод ваших ногу, то вас не ће женирати, ха, фрајнд?

— С драге воље, али ја мислим да би спретније било кад би ту мању торбу метули овде, јер....

— О, фрајнд — упаде ми швалије у реч — само то не, пре би се растао с душом него с том ташном; то мора свагда бити на мојим коленима кад год путујем на железници! --

— Аха — рекох ја — то је она чувена ваша кеса у којој има две стотине хиљада форината! --

Заборавио сам казати да швалије има тај обичај кад год путује носити са собом у једној кесици не само целу своју готовину и драгоцености него и све облигације, менице, државне папире у које је свој новац уложио, свој тестаманат, једном речју све што је за њ најважније.

— Ах, фрајнд. камо та лепа срећа из ваших уста у божије уши! Ја 200,000 фор! О ту мајн гот, о ту мајн гот! Ни 200,000 крајцара, то вам ја кажем, швалије де Земунич. можете ми веровати auf Ehrenwort, као што ми Бечлије кажемо, знате! —

— Е да, г. Земуничу — рекох ја на то — а трокатна кућа у Бечу? А стално седиште у

великој опери? А квартир у Хотел-Муншу? А лудовање најлепших балерина за вечно-младим, г. Земунићем, за кога оне кажу да је још и сад највише „феш“ од свију староседиоца на балетском паркету? Ха?

Колико се на прве примедбе мрштио честити швалије, толико му се код последње стаде смешити брк.

— Кућа? Ох, ту либер химл! Зар ви не знате да сам ја летос већ морао продати кућу рад силних дугова? Моји непријатељи су изнели да сам је бајаги продао само да не плаћам онај грдни порез на кућу, који се у Бечу плаћа, али није истина, фрајнд. Што имам шперзиц у опери, верујте јефтиније дође а после ја тај дан не вечерам него попијем белу кафу 18 крајцара, једну кифлу 2 крајцаре то су 20, 2 крајцаре трингелта келнеру, 22. и хаузмајстору што отвара врата која се у 10 сахата затварају, 10 крајцара, свега 32 кр. Видите, фрајнд, свет не види шта је у мом желудцу, па кад ме види фино комифо обучена где скоро сваке балетске преставе седим на мом шперзицу, свет одмах мисли: Хе, тај швалије де Земунич мора да има доста пара. Пардон, само да затворим онај прозор — и он отрча те затвори једину одушку за чист ваздух у дну вагона одакле га за цело не

би могла дохватити ни најмања промаја — знате, фрајнд, ја сам страшно осетљив за цуг, а особито кад сам овако лако обучен, ето видите нема на мени ништа. Фланелска кошуља и унтерциг, кошуља и гаће, панталоне и пруслуг, контоар-рок, герок и иберцијер, па како да човек не назебе? А што седим у хотелу? Ви мислите да сам ја на првом спрату, са сокака? Keine Idee! На четвртом спрату из авлије. Што ће мени велики вонунг, кад ваздан нисам код куће, нит имам жену ни децу. Мој лепи мебл — ви се сећате мог мебла и мога сребра, потпун сервис за 24 персоне! Ах срце ме боле, али морам све распродати, морам, фрајнд. јер сад су квартири који су у моје време били 600, равно петнаест стотина на годину, а то се не може издржати! С вашим допуштењем — овде швалије скиде свој цилиндар, обеси га о једну чивију, извуче из једне торбе шотску капу те је наби на главу, свуче ципеле те навуче некакве „комотшуе“ и најзад стаде да дува у један ваздушни јастук од каучука. — А младе балерине што кажете? То морам признати, прилично сам се конзервирао за моје године; ја мислим, фрајнд. прилично, ха? —

— Кад вас човек чује како говорите о „вашим годинама“ рекао би бог зна како сте ста-

ри, а овамо једва ако имате преко 45 година! — рекох ја навалице и ако сам знао да му има поуздано 75 година.

— И 50, фрајнд, и 50! — климаше швалије сетно главом, али ви ласкате, ви сте ћевапчија, као што имађаше обичај рећи покојни књаз Милош — Gott hab ihm selig! О да сте ви познавали књаза Милоша! „Капетану“ говорио ми је често; ви знате да сам ја капетан?—

— Нисам знао до сада!

— Да како, фрајнд. Указ је већ био потписан за моје капетанство али књаз мораде отићи из Србије и ја нисам стигао ни да пришијем трећу звезду на моје палете, него хајд с њим у свет. — „Капетану,“ говорио ми је често. „Заповедајте, Ваша Светлост.“ — „Ама, капетану, ти си неки ћевапчија.“ — „Јесам, Ваша Светлост!“ „Ама, капетану, ти си нека глупа зврчина.“ — Јесам, Ваша Светлост!“ — „Хајд сад вуци ми се испред очију.“ — „По заповести, благодарим, љубим руку, Ваша Светлост.“ — О, фрајнд, као што видите књаз Милош ме је јако волео! —

— То је очевидно г. швалије, али ја не увиђам да вам ласкам, кад кажем да вам по вашем изгледу нико не би рекао да имате 50 година. Та ви још немате ни једну седу влас у коси или у бради! —

— Хе хе. хе, — смејао се г. де Земунич — све је кадра вештина, све, фрајнд! Видите и Виктор Емануел ферба своју косу, али тако простачки, сваки може познати да је фарбано; бадава, нема бечких фризера нигде на свету. — А после ја имам један тајни рецепт за фарбе, који не бих дао ни за које паре. Кад сам се један пут разговарао с њим..... —

— С ким? Зар с Виктором Емануелом? — упитах ја запрепаштено.

— Да како. Онда је он био само краљ сардински. Ја сам пратио пок. књаза Милоша. „Фрајнд" рече ми краљ, ви ми се допадате. Кад год хоћете да идемо заједно у лов, дођите право к мени, фармасон (ово је требало да буде „sans façons") па ћемо потражити гемзе! И том приликом ми је тако стиснуо руку, да ме и данас мало поболева. На жалост нисмо били на само, а да сам му ја дао оне моје рецепте за фарбање косе имао бих ја данас не само ритеркрајц св. Морица и Лазара, видите ово су његове фарбе — и овде г. швалије ми показа прстом једно место на грдној орденској ружици, у дугметској рупици од кашута на којој беху постављене све могуће и немогуће орденске боје — него бих имао звезду с лентом, да како, фрајнд! —

— Ја за име Бога за што се нисте писме-

но обратили са вашом тајном Њег. Величанству? —

— Ево, фрајнд, за што — и швалије се осврте да види да нас ко не прислушкује, па онда ми стаде шапутати. — Ја сад радим на томе да од свегог оца Папе добијем орден непорочне дјеве Марије, уз који иде и нарочита црвена униформа. Преговори су већ тако далеко успели да ми је Нунцијус у Бечу ономад казао „швалије де Земунич непорочна дјева вам не фали.“ — О, Еминенц, рекао сам ја на то, Његова Светост не би имала благодарнијег и побожнијег ритера у том ордену од мене! — Сад, ви знате да је Папа бацио анатему на Виктора Емануела и на целу Италију. — Кад бих ја добио орден од талијанскога краља, онда: лаку ноћ непорочна дјево и црвена униформо! Разумете ли сад, за што моју тајну о фарбању косе нисам до сад открио Виктору Емануелу? — и г. Земунич ме погледа тако тријумфално, да сам се сав укочио.

Мој земљак се беше тако забатргао у својим причицама, да за дуго није опазио нашу лепу сапутницу, која је преко пута седела. Тек пошто се она окрете, ваљда радознала да види каква је то воденица што непрестано лапара, угледа јој швалије лице, па само што ме погледа.

— Фрајнд, та то је вила, то је Гретхен фон Фауст, како каже мој пријатељ дер хер фон Мефистофелес! —

Он одмах стаде тражити свој „штехер“, који му се био заплео између хиљаду андрмоља обешених о ланцу од часовника, натаче га на нос и стаде мерити даму као прави зналац. Што ју је више гледао све више је задовољно климао главом, и непрестано је гунђао.

— Кватро хаксо... кравато неро... а ла Пари... са свим а ла Пари!

Бог би га свети знао шта му је то значило.

— Па је ли, фрајнд, одакле путујете с њоме? Ко је она? Како јој име, куда путујете? —

Ја слегох раменима.

— Путујемо из Лозане заједно, али не могу вам ни на једно питање одговорити, јер несмо ни речце проговорили једно с другим!—

— Вос, шта? -- рече зачуђено швалије — ви се возите у купеу с једном дамом и не говорите с њом? Е баш сте прави Сервијанер!

Па онда ме тако сажаљиво погледа, да мал у земљу не пропадох. Одмах он стаде намештати своју огрлицу и мараму на врату, намести лепо своју најдужу витицу косе, која му беше још остала више левог слепог ока, и којом је

он умео да покрије већи део своје месечине на темену, па онда приђе дами градећи најграциозније сугребе по вагону.

— Милостива госпођице — рече г. де Земунич непознатој дами и то немачки — допустите да вам пожелим једно са свим лепо добро јутро! Како је лепа Швајцарска, јел те? Мало брдовита, да, имате право, али шта ћете кад има људи, којима се то допада! Ви знате како су постала швајцарска брда? Кад је Бог цео свет начинио, онда му је остало врло много разних комадића онога блата, од кога је све стварао, па то стајаше као ђубре у његовој радионици, и сметало му, за то се један пут ражљути, па све то баци на земљу. Где је то ђубре небеско пало ту се начинише швајцарски алпи! —

Торокање нашега витеза мора бити да је тргло госпођицу из веома озбиљних мисли, јер она га само погледа, па не рекавши ни речце, окрете му леђа. Али то јој није помогло; де Земунич није био човек, који се тако лако дао скинути с врата, особито ако дотичне даме, којима се навезао на душу, несу знале да је његова „ахилова пета“ у његовој кеси. Сећам се једног догађаја из његовог живота, који доказује да је он доиста само у својој кеси смртан човек, иначе је што Немци кажу — unverwüstlich!

Беше то једно вече у талијанској опери у Паризу. Швалије де Земунич седео је у ложи једнога од својих многобројних богатих „фрајндова“ који га веома волу, јер кажу да се човек ни у којој комедији не може тако слатко насмејати као у друштву са г. де Земуничем. У суседној ложи беху две даме, које својим дијамантима и својом лепотом заробише с места срце нашега витеза. Он одмах поче с њима разговор на својој нарочитој смеси свију европских језика, која је тако оригинална да су поменуте даме прснуле у смеј. Кажу да те госпе не припадаху баш најбољем друштву париском, и вероватно је. јер пошто су мало с њиме разговарале, позваше га код себе на вечеру, после преставе. Он је то и тражио. Чим се свршила престава, он к својим новим познаницама, те једну под једну, а другу под другу руку, па их спроведе са највећом грацијом до позоришног портикуса. Ту прије један галонирани лакај са цилиндром у руци и јави дамама да су њихова кола већ пред капијом. Госпе понудише нашега витеза да седне у њихова кола. Јест, ал' се наш витез љуто уплашио. Он зна да у Паризу има многих простих фијакера, који носе којекакве лажне ливреје, па је лако могуће да су и та кола његових познаница, у пркос толиких дијаманата, ипак само фијакер —

који ће наравно морати он платити. С тога на један пут испусти обе даме које је водио испод руке, па га стаде дрека:

Je... non... pas payer la viatoure (читај voiture). Ја нећу да платим кола! —

И нашега витеза нестаде, а лепе раскалашне Парискиње у мал не свиснуше од смеја.

Да је ту историју знала наша сапутница, она би га се лако курталисала, овако својим ћутањем побудила је у њему сумњу, да она не зна немачки, за то јој стаде ређати остале језике на којима јој стоји на служби.

— Ио нон парла франчезе, ма парла греко, турчезе, сербо, румуњеште, талијано...

И Бог зна докле би он још ређао, али дама се окрете мени па ми рече француски.

— Опростите ми, господине, што вам се као непозната обраћам с једном молбом, али немам куд. Спасите ме од овог — оригинала! —

Ја прићем и казах јој моје име. Она климну главом па рече:

— А ја се зовем Клара Соненхоф! —

— Директорка женског пансионата у Женеви? — упитах ја.

Она ме погледа зачуђено.

— Та иста. Од куда је вама познат мој пансионат? —

— О за добру школу чује се лако по целоме свету! —

— Ви сте врло љубазни! —

— Не, без икаквих празних учтивости, ја сам толико добра слушао о вашој школи, да сам врло срећан што ми се дала прилика да се с вама лично упознам.

— Господин је можда и сам педагог? —

— То не. али сам се увек веома интересовао за све што се тиче народне просвете. Мени је врло жао што је моје бављење у Швајцарској ограничено само на неколико дана, те тако не ћу моћи ништа видети од ваших школа, које су ми толико хвалили!

— Од 1830 године на овамо учињено је много за просвету код нас! —

— Похођење основне школе за цело је обавезно за свакога? —

— На жалост има још четири кантона у којима настава није облигаторна, а то су Женева, Швиц, Ури и Унтервалден, а ви знате у нас је сваки кантон самостална држава, коју савезна влада не може натерати ни на коју установу, од које не зависи цео савез. Па ипак ми имамо у Швајцарској поред многобројних недељних, повторних, и занатлијских школа, 7000 ос-

новних школа, 15 инштитута за глухо-неме, 4 завода за слепе! —

— Да, лако је вама имати толике основне школе кад имате 21 семинар за васпитање учитеља и учитељака! —

— Е па и за средњу наставу учињено је доста. Видите за реална и идустријска знања имамо 260 школа, за класичну образованост 35 гимназија, једну латинску школу, и у тим гимназијама имамо до 3500 ђака!

— Само за највишу наставу још немате централне жиже још немате швајцарског универзитета! —

— То имате право, али Цирих, Базел и Берн имају сваки своју велику школу, свака са по 4 факултета, и на њима има 160 доцената а преко 600 ђака. Осем тога имамо три академије, четири лицеја, осам богословских семинарија, и најзад имамо нашу политехничку школу у Цириху, која се може мерити с којом хоћете подобном школом у Европи! —

— То је истина. У колико је мени познато после политехничке школе у Паризу, циришка је најбоља, и боља и од оне у Кардсруху! —

— Да је тако, најбољи је доказ у навали странаца са свију крајева света. Од 700 ђака

које смо последњег семестра имали на политехници беше више од пола странаца.

Па и то није све. Ако се не варам у вас има и много специјалних школа?

— Да како. Имамо школа за лепе вештине, за сахаџије, за зидаре, за марвене лекаре, за трговце, за пољску привреду, за вишу војну наставу. Осем тих школа снажно потпомажу ширење просвете и наше библиотеке у Луцерну, Базлу, Цириху и Лозани у којима има преко 290 хиљада свезака!—

— Можда екстензивности народне просвете доприноси нешто и журналистика, јер мени рекоше да у Швајцарској излази до три стотине новина и периодичких списа?

— То је плод наше неограничене слободне штампе. У нас нити се мора тражити допуштење за издавање новина, нити се мора давати каква кауција. С тога имамо тако много новина, с тога је главни карактер наше књижевности то, што је популарна! —

— Не бих рекао, госпођо. Баш у историји најтежих и најспецијалнијих наука, као што је математика, лекарство и јестаственица, наилазио сам на имена Швајцараца, који ће бити до века својој домовини дика. Помислите само на Геснера, Халера, Бернуљија, Ајлера, Меријана, Тисота, Сосира, Бонета, Декандола и Делика! —

— Ја бих, господине, тај низ славних Швајцараца могла лако увећати кад бих се само машила у историју других грана књижевности, јер н. пр. имена као што су Жан Жак Русо. Лаватер, Јоханес фон Милер, Песталоције и Цимерман за цело су тако исто од значења у целоме свету. Али то су све историјске величине. Данас немамо научењачких исполина, али сваки дан све више сугрђана који знају читати и писати, све више људи који имају прва неопходна практична знања која су нужна за живот. С тога ја остајем при мојој изреци, да је наша литература махом популарна, као што нам је цео систем наставе махом практичан! —

— До душе, лако је могуће да имате право, јер кад помислим на ваше песништво . . .

— Оно није заступљено великим именима. И ја бих била у забуни кад би ме запитали за нашег најславнијег песника. И то што имамо различно је према народности и према вероисповести.

— Зар у вас и религија упливише на то! —

— Да како. Наши најбољи научењаци су махом протестанти, а наши најбољи уметници су католици.

— Што се уметника тиче, право да вам кажем, ја се не сећам да сам у којој галерији слика по

европским великим варошима видео каквог славног швајцарског молера, осем јединога Холбајна ?...—

— И нема их много. У нас поједине државе а и савезна влада не потпомажу ни најмање живопис, музику, скултуру, па ни само позориште. Ето у целој Швајцарској немамо ни једног сталног позоришта. У појединим варошима наћи ћете театорске зграде, али сталнога друштва позоришног — нигде. И ово мало што се уметност негује у нас имамо да захвалимо нашим многобројним приватним удружењима! —

— А, у томе је Швајцарска предњачила целој Европи. У вас има као што сам чуо и друштва која броје своје чланове на хиљаде, која са својим скупштинама путују из једног места у друго? —

— Још из прошлога столећа. Ви знате да је Окен у Немачкој започео јестаственичке и лекарске скупштине угледајући се на Швајцарце. Ми сад имамо стрељачко друштво које броји своје чланове у свима државама швајцарским на стотине и на хиљаде, које се сваке друге године скупљају на савезничко гађање у нишан. Подобна друштва имају сви редови грађанства, сви занати и уметности, све гране научне! —

— Штација Фрибург! — зачу се кондукторов глас.

— Ах, зар већ? Ја сам се тако разбрбљала, хвалећи вам нашу дамовину, да несам ни осетила како пројури време! — и госпођа Клара стаде прикупљати своје ствари.

— Шта зар ви овде силазите? — упитах ја зачуђено.

— Да, господине. Хвала вам на готовости којом ми притрчасте у помоћ — и лепа сапутница код тих речи погледа на љутитог витеза де Земунич, који се беше повукао у једно ћоше, па се ужасно набурио.

— Напротив, госпођо, ја имам вама да захвалим на љубазности са којом сте ме у многоме обавестили, што се тиче швајцарских односаја. Допустите ми да вам овај ручни пртљаг снесем до перона! —

Кад сам се вратио опет у вагон, витез од Земунич гледао ме је као крвника.

— Фрајнд, рече ми за тим љутито — одите овамо, погледајте оног човека што вири кроз прозор оне кућице! —

Погледам, и видим једнога кретена (блесастог човека) са великом гушом-тутуљом, дупло расеченом горњом усном, и ужасно животињским лицем.

— Видим, драги швалије, па шта?

— Из Руме па ништа, али вам морам казати, фрајнд, да је онај човек паметнији од вас! —

— Охо, г. од Земунич! — узвикнух ја, бајаги увређен — шта вам даје повода... —

— Ко је то видео, фрајнд, са онако лепом и младом женском говорити два сахата о политици!

Имао сам доста муке док сам ублажио моја земљака. Једва пред улазак у сами Берн поче опет да се разговара „као фрајнд“ и сад се стадосмо договарати како ћемо за кратко време видети што више од престонице швајцарскога савеза. Ја му предложих да погодимо једна кола за цео дан па да обиграмо и све што има да се види у вароши и лепу околину њену.

— Куд мислите, фрајнд, та то би свакога од нас коштало по 10 франака. О најн — ја имам са свим други обичај. Код год дођем у коју нову варош прво тражим дамфбад или русишес бад, или ако нема ни једно ни друго макар и прост ваненбад, јер човек треба пре свега да скине са себе прашину. Ах, фрајнд, да знате како је код нас у Бечу лепо у ремишес бад! Најпре узмете билету од врло лепе касирке, портир скине свој тророги шешир и поклони вам се до земље, а ви уђете у андишампр где су грдна велика огледала и две лепе слике, портрети наше прамајке Еве, одатле уђете у грдно велике сокаке од кабина за свлачење. Ту вам је фрајнд све, цео мебел од црвеног сомота,

нобл само тако може бити. Пошто се човек свуче, уведу га у прву салу где је велики басенг са млаком водом. Све мермер. Стубови, нише, штатуе, оберлихт, све ремиш, фрајнд све ремиш! Из тога басенга пређе се у салоне за млаке и хладне тушеве, па онда у салон где фротирају: ту има читаво туце астала од белог мермера, на којима нас фротирају и масирају да би човек викао од милине и од бола. Па онда уђете у једну грдну просторију у којој имају три басенга једно до другог, најпре хладан, па онда још хладнији, па онда ледено хладни. Свуд у наоколо тушеви, има их од педесет фела, па се човек добро расхлади. У дну те грдне сале са 3 басенга има једна грота, ах фрајнд, каква грота! У њој венус, карариш, осветљена онако гехајмнисфол, химлиш! Пошто сам се добро расхладио и нагледао, а ја уђем у салоне за бријање, шишање, фризирање, оперирање жуљева и читање новина. Ах, фрајнд, ништа нема лепше него у опом белом бадеанцугу са шлофкапом на глави, и са „Ханс Јерглом“ у руци извалити се на софу од сомота па читати, а они кинстлери вам убришу и оперирају ноге, штуцују и фризирају браду и косу. Или ако не ћу да читам ја запалим једну кабанос за 5 крајцара па гледам у дну собе мали театор на коме има лепших

брда и река и језера него у овој Швајцарској и на коме пара из главне машине тера читав ајзенбанцуг и неколико мали дамшифта, да их је милина гледати. Па звижде, фрајнд, као праве локомотиве. Ах, кажем вам, фрајнд, да је то видео покојни књаз Милош, „капетану“ казао би... —

— Али молим вас г. де Земунич — упадох му ја у реч. пошто ме већ издаде стрпљење — та ми не говоримо о Бечу ни о књазу Милошу, већ о Берну и шта нам ваља радити! —

– Рихтиг, онај, имате право, шта вам хтедох рећи, рихтиг да је мој обичај најпре ићи у купатило чим у какву варош дођем. После ћу или код најбољег фризера, — овде стаде претурати по џеповима, извади грдну хрпу јеловника, наплаћених рачуна хотелских, занацијских препоручивања, разних визитних карата, докле нађе што је тражио — како му оно беше име, ето видите, Франц Крауз, Хиршграбен, број 13. Тога су ми још у Бечу препоручили. Код њега ћу да офарбам браду и косу па онда ћу лепо да ручам, и да се одморим. Уз пут ћу мало да свратим у коју цркву, па сам готов! —

И доиста није претеривао наш добри земљак. Главни задатак његовог дугог живота био је да негује своје тело, да му годи, да га улепшава. За то тако и изгледа свеж и млад. Да је толи-

ко пажње и неге посветио и развијању својега духа, ко зна каквог би ми Жил Фавра имали у њему.

Локомотива стаде да звижди.

— Ето нас у Берну! —

— Ах, фрајнд, како та варош лежи малериш!

И доиста, швалије имађаше право. Берн лежи поносито са масама својих старинских кућа на једној пешчарској стени, а испод ње и око ње савија се река Аар као латинско S. Свуда у наоколо наслагани су најлепши венци снежних, у сунцу сјајних, швајцарских Алпа.

— Врло лепо, фрајнд, са свим малериш. Али мени варош мала изгледа, а чуо сам да им је то резиденц, је л то истина?

— То је главна варош државе Берна и столица савезничке швајцарске владе. И ако тако мала изгледа, опет у њој има преко 36.000 становника, као што у моме Бедекеру стоји!

— Ау ве! — врисну на један пут мој земљак, запуши уши, зажмури, па се шћућури у један буџак, дркћући у целом телу.

— У исти мах стаде наш воз да тутњи преко нове велике гвоздене жељезничке ћуприје. Швалије мора да је видео пучину испод моста баш пре него што ћемо наићи на њ. Тек пошто воз поче опет да тутњи по тврдој земљи поче и мој сапутник долазити к себи.

— Шта вам је било за Бога, драги г. де Земунич? Је л вам се позлило? Да ни сте добили грчеве? —

— Грчеве у мозгу добили ови ђаволски Швајцери, да бог да, што праве тако вратоломне ћуприје, да се у човеку крв следи. —

— А како ли би се ви возили с американским жељезницама, где су мостови као од артије спрам ових европских?

— Да ме Бог сачува и саклони, либер фрајнд! — и швалије стаде се крстити.

Трен стаде. У станици заграјаше сви кондуктери: „Берн! Берн“ и ми сиђосмо с кола.

Излазећи из станице договарасмо се где да се пред вече опет састанемо. Ја предложих „Bernerhof“ као први и најбољи хотел.

— Ви, фрајнд, све на велико, све фру-фру, а ла Пари, ама за то треба много парле ву франсе — и овде стаде прстима показивати како се броје паре — а видите ја имам другу једну адресу Ementhalerhof Neue Gasse 112. ту је тако исто нобл а много јевтиније! —

— Па добро, дакле у том вашем хотелу да се видимо. Не заборавите да трен полази у $6^1/_2$ у вече за у Тун. До виђења.

— Сервус, фрајнд! —

И ту се растадосмо, он оде да тражи купатила, а ја кола.

Мора бити да је много хиљада путника пропутовало кроз Швајцарску овако на брзу руку као ја, јер кочијаши по моме маломе пртљагу, по чему ли, одмах познадоше шта ја хоћу па се стадоше утркивати у обећањима.

— Ја ћу вам, господине — рече један — за два сахата показати Берн као да сте у њему живели годину дана, не треба вам други вођ! Само ми кажите ко сте и шта сте, па ја знам куд ћу вас водити! —

— Биће прилично равнодушно за вас ко сам ја, покажите ми све што има да се види, а после ћете ме возити у варошку болницу и у село Валдау где је лудница! — рекох ја па седнем у његова кола.

— Аха! — гунђаше кочијаш пењући се на кола — дакле доктор! Сад већ знам, не брините се. Ђи!

И ми прођосмо кроз једну велику улицу, чини ми се да се зове Marktgasse. С обе стране старинске куће на два и на три спрата, са шиљастим крововима, и са собицама под кровом. При земљи дућани, али у свакој кући за једно два фата дубље него фронт горњих спратова који стоје на масивним озиданим стубовима, тако да се и с једне и с друге стране пружа колонада испод које врви свет и у највећој ки-

ши по сухоти. Те аркаде потсетише ме на колонаду спрам лувра у Rue de Rivoli, само што је овде све мање.

Пошто прећосмо и „медвеђу пијацу“ на којој се зелен продаје, и још једно парче пијачке улице наиђемо на једну старинску капију са кулом у сред једнога раскршћа. Пред том капијом пуно света, а нарочито пуно странаца, који зијају на кулу. •

Мој кочијаш стаде.

— Ово истина није ништа докторско — рече он окренувши се мени — али ће вас интересирати. То је наш Zeitglockenthurm, наша кула на којој избија један врло старински сахат са особитом машинеријом, коју је вредно видети. Па како се то показује један пут на дан, само у 10 сах. пре подне, за то ћемо с тим почети. Видите онај човек од гвожђа што стоји крај звона, погледајте кроз прозор од куле, он држи у једној руци велики чекић па њиме куца. Кад почне, само у њега гледајте. А десно и лево у оним шупљинама на кули видећете још много других лепих ствари. А онај медвед што је истесан на челу куле то је наш грб. Ви ћете га видети на свима чесмама, на свима зидовима и зградама варошким. Медвед је наш грб. За то општина и храни увек и неколико медведа, из благодар-

ности. Али то ћемо доцније видети. Аха, ето сад почиње, гледајте! —

И тај чудновати часовник из године 1527 стаде да показује своју вештину; онај гвоздени човек стаде да се окреће као марионета и да лупа у звоно, стадоше излазити некакви медведи, петлови који кукуречу, свих дванаест апостола, свеци ли су, шта ли и т. д. Мене није толико занимао часовник колико светина око мене. Интересантно је било погледати у лице тих људи, а нарочито у Инглизе и њихове лепше половине. Милорд у потпуном суром путничком оделу, био цилиндар завалио у потиљак, дугачке риђе котлетске браде или као што се у Београду каже „покенпорти," без бркова, штекер на врх носа, у једној руци Бедекер са црвеним корицама, у другој дењчић са пледом, о рамену му виси кутија за дурбин или бинокл, и са најравнодушнијим лицем изговара своје задовољство.

— Ау јес, ит ис вери вел! —

Миледн сва у „вотерпруфу," са небројеним локнама у лицу тако да изгледа као да је пред сваким уветом обесила по три кобасице, гледа у гвоздене медведе и вели

— Вери најс! —

Пошто сам их се нагледао викнем кочијашу да тера даље, и он окрете кроз казанџијску и

црквену улицу па пред саборну цркву, пред Münster.

Пред црквеним порталом, на једној малој пијаци стоји споменик некога швајцарског јунака на коњу.

— Видите, г. докторе — рече кочијаш тако поуздано, као да сам имао част да му будем представљен, -- ово је споменик нашег славног победиоца лаупенског, Рудолфа од Ерлаха, који је израђен, по цртежу ликоресца Волмара! —

Да ми је мој поштовани вођ и кочијаш још-те казао кад и кога је тај славни муж победио, ја бих му веома захвалан био, али како је он толико историјских знања код мене претпостављао, несам хтео да му кварим илузију, него сам са врло озбиљним лицем посматрао штатују, око које такође нађох два три странца. Један од њих, који је завиривао коња са свију страна, погледа ме врло озбиљно па ме запита немачки, јесам ли стручњак у познавању коња? Ја рекох да ми је врло жао, али да ја једва распознајем коња од кобиле и вранца од ђогата, и да се никад не бих упустио да кажем како се која нијанса дората и мркова нарочито зове.

— Али види се да ви бележите све знаменитости на које путем наиђете! — рече даље странац показујући на моју записницу, коју

бејах заборавио да метнем у џеп, него је држах у руци.

Мислим да сам у том тренутку поцрвенио.

— Ах... да... имате право. Ја бележим по гдешто, успомене ради. —

— Е, онда слободно запишите ово што ћу вам рећи: У пластици овакав коњ још није израђен као што је овај под Ерлахом! —

— Благодарим лепо, господине! — рекох му на то, па да би га се само отресао, написах неколико речи у записницу и опростих се с њиме.

Ја несам особити пријатељ цркава — старинских, разуме се, у модерне идем често на молитву само где се пјеније може издржати — али кад сам се већ десио пред тим старим минстером, грехота би била не ући у њ. За мене је стара архитектура књига са девет печата. Сто пута сам гледао св. Стевана у Бечу, толико сам пута обилазио минстере у Келну и Штрасбургу, видео сам веома старих готских цркава у Бордову и Турину, гледао сам нотрдамску цркву у Паризу, гледао сам, јер то сваки уљудан и образован путник без разлике чини, дакле за то што је мода, али да ме закољете ја, вам не би умео казати каква је разлика међу њима, чиме се која одликује, шта је характер тога средњевековнога неимарства? Кад год сам гледао те нагрома-

дногрдне масе изрецканога камена, које се рекао би човек пењу до неба са хиљадама својих шиљака и шиљчића, кад год сам се дивио тим хиљадама побожних слика које су изрезане у камену као да су од воска, кад год сам се чудио оним финим чипкама од камена, ја сам се свагда сећао оних неколико врста, које сам негде у Хајне-у читао, где вели, како чак и каментежи да се сједини с небом... Толико пута покушавах да тражим, да читам штогод и о томе, али свагда бацих зловољан. И за ту грдну уметност ваља цео живот, а човек једва доспе у свом животу да научи оно што га хлебом храни...

У таким мислима, и колико „чаршијског реда“ уђем и у бернски минстар.

На вратима дочека ме један клисар сав у црвено обучен, који ми рече:

— Господине, такса је 50 сантима! —

Практични Швајцарци, они ни у цркву не пуштају без „ајнтре“! Извадим 50 сантима, па хајд за клисаром.

— Овај дом, господине — отпоче клисар да врти своју чегртаљку — сазидан је у петнаестом веку по плану Матеје од Штајнбаха, који је био син Ервина од Штајнбаха. Ви сте видели како је диван улазак са западне стране, и како је пуна укуса галерија. Овде у „хору“ молим вас да

погледате слике на срчама прозорским. Тако што тешко да сте игде видели! Ови столови, изрецкани од дрвета још су од 1512-те год овде. Погледајте нашу силну оргуљу! —

То је само приступ био. Моја је црвена чегрталька још ваздан зврјала о старинама из бургундских ратова које се чувају у олтару, о торњу који је 70 метара висок и ако није довршен, о звону на торњу у коме има 280 центата и које су протестанти салили од више заробљених католичких звона, и т. д. али мени је тако мучно било слушати стереотипне каденце његовога гласа, тако досадно пратити га у његовом на изуст наученом говору, да сам гледао како ћу час пре изаћи на поље, за то му прекидох беседу.

— Јесте ли чули, драги г. клисаре, мени су причали да овде код цркве има врло леп изглед на реку Аару.

— Да како, да како, изволте само на ова врата! —

И мој црвени вођ изведе ме у једну дивну хладовину, у минстерској улици. Ту је као неки парк са штатуом Бертолда од Церингена, који је основао варош Берн. Око шетнице има ограда и кад човек њој приђе види да је та улица и парк врло високо над реком. И доиста леп је одатле изглед у Алпе и на вијугање реке Ааре.

— Видите, господине — настављаше неуморни црвени клисар — овај стрменити одсек стене на којој је ова шетница износи најмање 35 метара, па ипак Бог свемилостиви може да учини да човек с оволике висине падне па да му ништа не буде. Баш на ономе месту се догодило. 1654 године поплаши се коњ ђаку једном, који се звао Вајнцепфли, па јурне са својим јахачем преко ове ограде и стропошта до на обалу Ааре, а Вајнцепфлију није ништа било! —

— Е, слава му за то! — рекнем ја па оставим клисара.

Осем кипа Церингеновог видео сам на тој шетници један стуб и на њему „Constanten für Bern,“ термометар, барометар, хигрометар, географски степени.

Вратим се у кола па хајде даље. Мој кочијаш обрну па кроз господску и острвску улицу на касинску пијацу. Ту угледах једну монументалну зграду пред собом.

— Ово је, г. докторе — рече кочијаш који се био заинатио да ме тако титулира, ваљда што несам хтео сам да му се кажем, — наш Bundesrathhaus, наша народна кућа, која нас је коштала два и по милиона франака, али барем наша скупштина и наша влада имају пристојан стан. Ова женска прилика од камена што је на чесми

пред палатом, то је богиња Берна, заштитница наше вароши! —

Уђем у палату и замолим портира да ме проведе по згради.

— С драге воље, господине — рече вратар — само вас молим да причекате 2—3 минута док се искупи читаво друштво странаца. Видите господине, ја имам три одрасне кћери, свака уме проводити странце као и ја, па ми сви од јутра до мрака имамо толико посла, да једва имамо времена за ручак и то тако иде целога лета! —

— Срећна Швајцарска! — помислих ја градећи цигару — колико ли милиона оставе сами странци сваке године у њој. —

— Немојте за бадава правити цигару, господине — рече ми портир — јер на горњем спрату се не пуши, а ето се ваша партија већ искупила! —

И заиста већ беше пуно Инглеза, Руса, Француза и сваке вере око мене. Пођемо уз широке величанствене басамаке.

— Ја мислим — поче портир врло дидактичким тоном — да не ће господи бити неповољно, ако их мало обавестим о нашим швајцарским државним односајима, пре него што им покажем

дворане у којима раде наша разна законодавна телеса! —

— Напротив, сугрaђанине портиру — рекох му ја — ви ћете нас тиме само још више обвезати.

— По садашњем уставу — настави г. портир — од 12. Септембра 1848, Швајцарска је савезна држава. Свака државица или кантон потпуно је самосталан, у колико његово суверенство није уставом ограничено. Главне одредбе: задатак је савеза да брани независност државе од иностранства, да управља унутрашњим редом и поретком, да заштићује слободе и права свију држављана, да се стара за напредак општега благостања. У нас нема подајника, нема никаквих привилегија за места ни за људе, сви смо једнаки у овој земљи! —

— Шокинг! — рече једна инглеска „плава чарапа“ која је код куће најмање грофица по рођењу.

— Савезна влада, настави наш камералиста — вратар — једина има право да оглашује рат и да закључи мир, исто тако да склапа савезе, трговачке уговоре; преко ње иде сва дипломатска радња између појединих кантона и између Швајцарске и страних држава. Чиновницима швајцарскога савеза забрањено је примати од страних држава икакве титуле и ордене!

Овде мене нешто штрецну. У мојој рупици дугметској на капуту беше ружица меџидије, за

коју сам онолико антиперисталтичких кретања у трбуху претрпио док сам два пут Црно море пребродио. Брзо је извадим и стрпам у џеп од пруслука, да не бих проиграо поштовање суграђанина пуританског портира. Боже мој! како се човек мења! Пре десетак година сматрао сам свакога за издајника отаџбине, ко мете цилиндар, наочари и рукавице, сматрао сам сваког Србина са цилиндром на глави као жртву која нам је прогутала отровна западњачка цивилизација у пркос наших напрезања да створимо засебну „српску цивилизацију", а данас?... Грозно!...

— Савезна влада — настави наш живи политички речник — нема права да држи стајаћу војску, сваки је Швајцарац војник. Сваки Швајцарац хришћанске вероисповеди може се настанити у ком год хоће кантону! —

Како то? — упитах га — само хришћанске вероисповеди? —

— За еманципацију Чивута не ће наш устав ништа да зна! —

— Хвала Богу — помислих — те бар нешто има и у нас као што је у Швајцарској! —

— Наш устав ујамчава слободу штампе и удруживања, право молбе, пуноважност цивилних пресуда ма кога суда за целу Швајцарску, укида изванредне судове, дације, ујамчава издавање

оптужених у страним земљама, осем оних, који су оптужени за политичке и штампарске преступе, који се не издају... —

— А Нечајев?... — прекиде му неко из друштва реч.

Nulla regula sine exceptione! — утишах га ја.

Портир само погледа интерпеланта, па настави:

— ... Укида се смртна казна за политичке кривице. Највиша је власт у нашој земљи савезна скупштина, која је састављена из два дома, народне скупштине (Nationalrath) и сталешког савета (Ständerath)! —

— Охо — помислих ја у себи — па ми смо у томе међер даље и од самих Швајцараца, јер наша скупштина има само један дом, само је то мало незгодно што свака влада има право да пошље трећину скупштинара од својих чиновника у скупштину. Али шта ћемо, закрпа не може никада заменити читаву хаљину.

У то стигосмо пред једна вилика врата на првом спрату.

— Ово, је, господо — рече портир откључавајући — дворана наше народне скупштине.

Уђосмо унутра. Велика дворана, без икаквих украса, али са врло комотним фотељима и писаћим столовима за свакога скупштинара.

— Избори — настави портир -- су непосре-

ни. Сваки активни швајцарски грађанин, који је навршио 20 година има право да бира. На 25.000 душа долази по један скупштинар. Изабран може бити сваки грађанин мирског сталежа!

— Pardon — рече један Француз — а она 4383 грађанина црквеног сталежа што не могу бити изабрани, да ли они сносе све државне терете? —

Портир га стаде мерити од главе до пете, па онда му рече подругљиво.

— Ви би ваљда хтели да ми нашу народну скупштину напунимо са оне 1644 калуђерице и са оних 520 калуђера, који нам куже ваздух из својих сто једанаест намастира? — Па онда се окрете мени те ми пришапну: проклети клерикалац! —

Мора да ми је по носу познао да сам стари „либерал.“ —

За тим нас одведе у другу мању једну салу.

— Овде, господо, ради наш сталешки савет, у који свака држава швајцарскога савеза шаље по два члана, а полукантони по једног, те тако наш горњи дом има 44 члана. Ако се не могу да сложе наша два законодавна тела, да ли треба да се устав измени и дотерује, или ако то 50 хиљада швајцарских грађана захтевају, онда

се питање мора поднети народу на опште гласање! —

Мало даље одведе нас портир у једну још мању дворану у којој нађосмо само седам писаћих столова претрпаних књигама. То је „засједаније“ владе, у коју скупштина бира седам чланова на три године и то их бира из средине свију грађана, који могу бити скупштинари. Они после бирају себи сваке године председника и потпредседника. Чланови владе имају право предлагања и гласања у оба законодавна тела. Сваки савезни саветник (Bundesrath) управља једном граном државних послова, али опет сваку одлуку доноси цео савет као извршна власт. Савезни суд управља правдом. У њему има 11 чланова који се такође бирају на три године.

— Најзад — рече портир враћајући се с нама — можда ће вас интересовати да вам кажем како нам стоје финансије. Приход годишњи износи обично између 19 и 20 милиона франака, а расход је обично за неколико стотина хиљада мањи. У државној благајници има готовог новца преко 17 милиона франака, али ако би нам затребало сваки кантон мора дати онолико колико скупштина разреже! —

Још нам је сугрђанин портир показао салон у коме председник швајцарске извршне власти

дочекује посланике страних држава, и који је, доста карактеристично, искићен све самим поклонима, које је цар јапански послао швајцарским републикама, као да се фином иронијом хтело да каже како су сви ти дипломатски односаји — јапанска посла...

И сад нас поштовани портир погледа тако значајно, да смо сваки машинално потражили кесу.

Пошто смо се растали од портира, попнемо се на трећи релативно на други спрат швајцарске народне палате, где се налази музеум уметности. Ту је мала швајцарска галерија слика све од отачаственых уметника, збирка статуја, гипсних снимака и т. д. Не могу рећи да сам у томе музеуму видео какав монументалан производ уметничког ђенија, који се после не заборавља целога живота, али готово све су слике тако верно копирале дневни живот, да би готово човек волео накитити своју собу њима него литографијама оних талијанских и шпанских богородица, сцена из библијске историје, којима се цео свет диви. Тако видео сам у тој збирци једну слику, на којој је нацртан испит у сеоској школи, другу која преставља молитву једне породице пред ручак, трећу на којој је исписана смрт једне девојчице и како су се искупиле њене мале другарице, све то тако живо, тако верно изра-

ђено, да сам се по неколико пута враћао из других соба, само да их још једном погледам. Ко воли „ландшафте“ тај би имао још много више уживања у бернскоме музеуму.

Кад сам сишао доле, мој кочијаш ми предложи још да обиђемо варошку болницу, која је близу, па онда да ручамо, јер вели, до валдавске улице има да се каса раван сахат.

Ја пристанем, али не беше суђено да видим устројство и распоред бернске болнице, јер кад уђох унутра, нађох се у једном мрачном намастирском ходнику, који је патосан циглама и у коме беше потоп, т. ј. баш онда су прали цигље. Једва распитах за вратара. Молим га да ме јави управитељу. Није, вели, у болници. Молим га да однесе моју карту дежурном лекару. Баш је, вели, сад отишао у чаршију.

— Па зар у целој болници нема ни једног лекара или лекарског помоћника с којим би могао проћи кроз болницу? —

— Нема. А и што ће сада лекар? Јутрења је визита одавно прошла, а до вечерње има још 4 сахата! —

— Доиста имате право. Због ом! — рекох ја, па помислих: А ти си онолику ларму правио, што у београдској варошкој болници само помоћник дежура!

Толико само могу рећи, да је шпитаљска зграда сигурно за другу цељ зидана. По распореду соба и т. д. мора бити да је то некад био манастир, који је за невољу претворен у болницу.

Убеђење мога кочијаша да сам „доктор“ мора бити да се потресло, кад виде како сам ја брзо готов с болницом, јер сад ме је титулирао просто: господине!

— Куда желите сада, господине? Ако желите да поред добрих јела за ручком уживате и најлепши изглед на Берн, предлажем вам да се попнемо на Шенцли! —

— Добро, али возите тако, да што више јавних зграда видим уз пут! —

— Та већ за то се не брините! — рече кочијаш и ошину коње Тако сам узгред и само с поља видео: зграду савезничке банке, Хелеров магацин у коме има врло лепих скултура у дрвету и „верклова“, касину, општинску кућу вароши Берна, која је још из 15. века, са лепом готском фасадом. За тим прођосмо преко дивне Нидек-ћуприје, која је 1840—47. сазидана од гранита и која је коштала преко милион и по франака.

Чим прећосмо преко моста, угледам десно много света, где преко некаквог зида гледа у један јендек и често се грохотом смеје. И мој се кочијаш заустави.

— Ово је наш медвеђи јендек. Ту се чувају наши општински медведи, али — додаде кочијаш врло фино осмешкујући се — разуме се, само четвороножни! —

Из учтивости и ја се насмејах те прићем да видим те популарне медведе. Видим поред менажерије још и две колибице, у којима се продају „успомене на Берн.“ Између осталих фотографија нађох и фотографије — општинских медведа.

Одатле ударимо лево уз брдо, па кроз баште и летњиковце попнемо се на „Штенцли.“ Тако се зове један вис на коме има добра ресторација, арена и што је главно леп изглед у швајцарске алпе и леп преглед вароши Берна. Особито је лепо све то погледати како се огледа у разно бојадисаним огледалима, која је гостионичар тако згодно наместио, да човек све те лепоте једним погледом обухвати у дражесној минијатури.

После ручка, одвезао сам се у село Болинген, где је валдавска лудница. Још из далека импозантно изгледа та зграда на којој има 646 великих прозора, и која је преко милион франака коштала.

Управитељ лудница, врло образован човек и темељан психијатер, примио ме је врло љубазно, и дао ми једног од својих асистената да ми покаже институт. Од овога сам сазнао да у Швај-

царској има врло много душевних болести, и с тога има преко 15 већих лудница (у Лозани, Ботсери, Кенигсфелду, Пирминцбергу, Цириху и т. д.) Прво што ми у валдавској лудници паде у очи, то беше, да нема нигде кошуље за бесомучне (Zwangsjacke), којима се бесомучном вежу и ноге и руке.

— У свима случајевима, где ви употребљујете ту кошуљу, колега, ми употребљујемо хладне душеве. То је уједно и једина казна за непослушне и заинаћене луде!

У тај мах зачу се некакав оркестар од некуда. Мој вођ разумеде моје чуђење, па ми и без питања рече:

— То је наш концерат, који почиње. Ако је по вољи? Изволите овуда! —

— То је забава — рекох ја упутивши се концератској дворани — коју сигурно дајете реконвалесцентима и меланхоличарима? —

— А не, то је концерат у коме су и уметници и публика све сами болесници нашега завода! —

И доиста кад уђосмо у дворану, видео сам сцену, коју нигда дотле нисам могао ни замислити.

На једној правој театорској бини, која је у дну сале у малом израђена, стоји потпун орке-

стар, и свира некакав валцер од Штрауса. Пред бином неколико редова столица, и на њима публика у најразличнијем оделу, од црног салонског капута до избледеле модре радничке блузе. На лицима свирача и аудиторијума беху изражени сви степени душевних болести, од најлакше меланхолије до Dem entiae paralyticae. Иза сваког тежег болесника на бини и у публици стоји по један униформисан чувар или болничар, и по њима једино могао би лајик познати, да у том концерту није све „чист посао.“

Ми седосмо на две празне столице да слушамо. Егзекуцији валцера, који сам од самог Штрауса у Бечу толико пута слушао, немађах шта да пребацим.

— Та они свирају баш добро! — рекох ја колеги.

— То су махом уметници, којима је свирање био занат и док су здрави били. Видите, ми се старамо, да сваком болеснику прибавимо овде онај исти посао и она иста уживања, која је код своје куће имао, шта више, као што видите, остављамо свакоме и његове хаљине, само да што мање осети да је у болници. Па не само концерте, ми на овој болници организирамо формалне позоришне преставе, које гомилама наших болесника одвуку пажњу од њихових фикс-

идеја, које забављају и уједно лече и актере и гледаоце! —

У то се сврши валцер, и диригенат оркестра сиђе с бине, те се поздрави и рукова с нама.

— Овај је господин — рече му мој колега — велики пријатељ музике, па сам с тога узео слободу да га уведем на ваш концерат. Ја мислим ви ми не ћете замерити? —

— Драги докторе — рече луда — напротив, ја вам благодарим. Господин ће барем видети, да у Валдави има сакривен један музикалан ђеније, испред кога треба у прашину да се сакрију Себастијан, Бах, Глук, ван Бетховен, Моцарт и tutti quanti! О данашњим пигмејима као што је Мајербеер, Верди, Доницети, Обер, Гуно и т. д. не ћу ни да говорим. Они несу достојни ни прашину с ципела да ми очисте. Кажу да су сад поникли још ефемерније величине, некакав Офенбах, некакав Лекок и шта ја тамо знам. Крајње је време било да се родим ја, да очистим божанствени храм музике од тих музикалних сарафа! Ви сте сигурно чули, да Рихарда Вагнера зову творцем „музичке будућности.“ Та је музика организирана дрека за раздирање људских ушију, и ништа више. Да видите шта се зове музика! — и он отрча на бину, зграби

своју диригенску палицу, рече шта треба да се свира, и даде знак да се почне.

Знате шта је свирао?

Бетховенову увертиру „Леонора."

Сиромах! Он је убеђен да је он то створио!...

Из концератске сале прођосмо кроз оно крило зграде у коме женскиње станује. Све што треба за цео институт оплести, сашити, окрпити, опрати и упеглати рубине, све то раде болеснице валдавске саме, разуме се под врло разумном управом. Која сиротица није већ ни за какав посао, она негује тице, залева своје цвеће.

Из женског одељка одведе ме колега у некакву башту за шетање, а одатле у поље у некакве њиве, али и те њиве беху ограђене онако високим зидом као и све баште лудничке.

— Овде се ваздан занимају наши болесници из сељачког сталежа. Не само да нам то лечи наше болеснике, него завод има још и материјалну корист од њиховог рада.

— А зар не покушавају да беже? упитах ја.

— Погдекоји, у нападу. Али осем зида свуд је у наоколо врло дубок јендек! —

Одатле уђосмо у мушку башту за шетање.

— Овде ћете наћи, колега, — рече ми вођ — развалине некадашњих величанствених интелигенција. Ту вам има философа који су траже-

ћи суштину највишега бића дошли до убеђења да су сами творци овога света, ту ћете наћи политичких сањала који усрећавају цео род људски, механичара који су нашли Perpetuum mobile, хемичара, који синтезом у велико праве злато, физиолога за које је Generation aequivoca два пута два четири, аеронаута који већ удешавају ваздушне возове за шетњу у Америку и назад! А, ето једнога који ће вас и по томе интересовати што вам је у пола сународник. То је један ђак из Русије, који је овде код нас организирајући комунистички превратза Русију — полудео?

Беше то омален сувоњав човек са маркантним оштрим цртама лица, необично великим челом, тако великим да сам се одмах запитао да ли су му фонтанеле на лубањи окоштале на време?

— Иване Ивановићу — рече му мој колега — ево један господин из словенских земаља, желео би да с вама говори! —

— Аха! — рече Иван Ивановић, притрча к мени и стисну ми руку, као да смо Бог зна од кад пријатељи, једва један пут. Толико недеља има како сам од јутра до мрака бројао тренутке, а вас никако нема. Хајдемо на страну, јер овај доктор не треба да чује наш разговор, он је знате републиканац, а то је толико исто, ко-

лико и назадњак, реакционар. Хвала Богу кад сте дошли. Како напредује у вас народно дело? Чуо сам да имате своје двоје троје новине, одборе и пододборе, агенте? Врло лепо. У нас у Русији је већ све готово. Кад ја дадем очекивани знак, тај дан ће народ убити цара и све оне хиљаде народних пијавица које се зову чиновници, поубијаћемо све капиталисте, јер су то просто лопови, поубијаћемо све лекаре, инџинире, професоре, уметнике, јер су то људи који имају далеко више знања него главна маса народна, сељачки сталеж, па би се ти људи рад своје душевне надмоћности кад тад опет дочепали и политичке надмоћности, а после ти људи несу за праву народну државу, јер они претендирају да њихов рад од једног сахата вреди често више него што стотина сељака ваздан уради, а то ми a priori не смемо допустити. Тај исти дан кад нестане цара, војске, чиновника и надувене интелигенције, тај дан ће се на један мој миг отворити у свима варошима и варошицама Русије, народне радионице, у које ће народ поврвети, у којој ће сваки подједнако зарађивати, у којој ће сви људи бити путпуно једнаки! --

— Ама — рече колега психијатер, који је чуо шта Иван Ивановић говори — то би била једнакост гроба и прашине, баш и кад би вашим

указом у стању били да створите једнакост урођених способности, баш и кад би могли командовати да земља производи све више хране што се на њој људи буду више умножавали, баш и кад би могли поништити онај општи закон у природи да лошија и слабија индивидуа, специја, генерација мора угинути и уступити место бољој, јачој, способнијој за живот. Ужасно је отужна перспектива живота, коју ви отварате у тој вашој народној држави. У њој се само ради, једе, пије, спава и фабрикује по државној заповести нова људска покољења, и то све иде као каква парна махина без душе и срца. Кад бих ја имао да бирам између смрти и живота у коме нема ни науке ни уметности, у коме нема ни борбе ни победе, ни жалости ни радости, ни пријатељства ни мрзости, ни сунца ни кише, у коме је само та ваша магловита, пепељава, апсолутна једнакост, тако ми деце моје, ја бих волео таку смрт него такав живот! Срећом те се природа не покорава никаквим указима, ни царским ни комунистичким, већ једино својим дивним вечним законима.

— Псето републиканско! — цикну Иван Ивановић — такви као што си ти, узрок су, што се народи још несу ослободили од својих тирана. Ваше популарство је узрок те радикализам не

може да победи. Ви мислите да сте све учинили ако вашег императора бирате сваке три године и ако га у место „цар“ зовете „г. председник!“ Кукавице једне!

Очи му се беху закрвавиле, шкргутао је зубма, и као дивља звер скочи да ухвати доктора за гушу, али пре него што бих се ја машио руком да га одбраним два чувара беху већ ухватили јаднога бесомучника и држаху га чврсто.

— Под велики туш! — рече доктор са свим мирно чуварима и ови одведоше Ивана Ивановића да га расхладе.

— Аха — помислих ја у себи — да нешто и ми имамо по један такав туш у Крагујевцу, у Браничеву и у Копривници! Како би то добро чинило оним јадним људима!...

Али време је брзо пролазило. Једва ми је остало толико времена да се вратим у Берн и да стигнем на железницу. С тога се опростим од колеге, седнем на кола, и наредим кочијашу да тера што може боље, јер је ваљало још потражити витеза де Земунич, који ме је чекао у Ементалерхофу.

Кад сам нашао „Ементалерхоф“ затечем на моје велико чудо нашег веселог швалије де Земунича необично покуњена и замишљена. Међу тим учтивост и љубазност наспрам познаника

тако му је ушла у крв да је у пркос своје тешке бриге опет устао кад ме је видео, начинио је своје облигатно слатко насмејано лице, које он за час стрпа у џеп кад му не треба, па ме је ухватио за обе руке.

— A, grüass' di Gott lieber Freund! Сервус, извол'те, молим на ову столицу, онде је цуг. Па како сте ми се данас унтерхалтовали? —

Ја му испричам где сам био и шта сам видео. Јако му је жао било, кад је чуо за општинске медведе. Вели, то би за њ био „капиталшпас", јер он кад год оде у Шенбрун у Бечу, свагда проведе по два сахата пред оним великим кавезом у коме су мајмуни затворени.

Питам ја опет њега како је он провео дан, има ли у бернским купатилима штатуја од мермера, „карариш, ремиш, химлиш"?

— Та... знате, фрајнд... Има их неколико, али... нису од мермера! —

Ах сиромах швалије! За то ли се он онако покуњио! Да је он знао за латинску пословицу: „Ultra posse, Nemo tenetur" не би он у седамдесетој години ишао — у бернска купатила!.

Да не би даље стављао на муке Земуничева осећања, станем га питати како је задовољан с фризером код кога је после био?

— Аусгецајхнет — узвикну швалије радостан

што променисмо разговор — таких фризера има само у Бечу! Па што ми је косу офарбао, то је ајнциг! То није да је црно, фрајнд, него је bläulich schwarz као што је коса у Талијенера, то је као црно гвожђе на које је пао онај фајн прашак!

Ко зна докле би то описивање трајало да на часовнику неке оближње цркве не изби шест сахата, те се одмах кренусмо железничкој „постаји“.

Кад на сокаку, имам шта и видети. У гостионици беше мрачно па сам веровао у вештину бернских фризера, али кад на пољу погледах у мога витеза де Земунич, а он сав зелен! Брада и коса зелени се ама „јако же трава“. Шта сада? Ето већ се осврћу сокаком и смеју се за њим, а док уђемо у железничку дворану за чекање, прснуће цео свет у смех! Муке моје. Зло је поћи, а горе не поћи. Најзад прикупим сву моју кураж, па му рекох:

— Али, драги швалије, чини ми се да је тај ваш уметник за косу и браду метуо више талијанског модрила него што треба, јер цвет ваше косе и браде више се приближава зеленом него црном! —

— Вос, шта? — рече усплахирени витез, па онда стаде довикивати момка који је пред њима носио наш ручни пртљаг — Sö, hören'S' Freund, bleib'n'S' stehen!

Момак стаде, швалије притрча, зграби му једну од његових многобројних кеса, отвори је, извади два огледала с дршкама, па намести једно испред, а друго иза главе...

— Himmelkreuzsakramentnocheinmol! — писну швалије „као гуја у процепу.“

Али он није ни за тренутак изгубио „присуствије духа.“ Стрпати огледала у кесу и затворити је, извући џепну мараму, и подбрадити се као да га боли зуб, обући зимњу џоку и натаћи кукуљачу преко главе, то је све било, „дело једнога тренутка.“

— Фрајнд, ја сам болестан... Бррр! како ми је зима... Хоће да ме ухвати грозница... Немате никаквих пилула или пулфера при себи? Вууу!... —

Ја сам просто хтео прснути од смеја и то не толико изредноме симуланту колико његовој зимској џоци, коју он не знам зашто зове „Побр де Франс.“ То је некакав оригиналан мелез од зимњег капута, бунде, огртача и шињела, дугачак до чланака, постављен кожом, по крају који је био мода „љета господња четрдесет фтораго.“ У њему је мој витез изгледао као „синови израиља који живе у Галицији, само су му фалили дугачки увијени „зулофи.“

Али он је постигао што је хтео. Нико га није

загледао, на против кад уђосмо у дворану за чекање сваки се склањао и правио место „сиротом болеснику“, који у сред своје болести мора да путује....

У 6 и по сахата у вече већ смо седели у вагону, воз одјури к *Туну*. То је одстојање од 31 километра, које се железницом прелази за један сахат и 7 минута. Воз је био тако пун путника, који се сваки час шећу из Берна у Интерлакен и назад, да је сиромах швалије морао и поред оне своје славне кесе са тестаментом, државним папирима и т д. да држи још много парчади својега „хандгепека“ на коленима. Многима се путницима сажалило на „јадног болесника“ па хтедоше да му узму његове „рајзе-ташне“ из руку и да наместе поред себе на седишта, али он би се само обрецнуо на њих:

— Lass'n'S' mi geh'n! Оставте ме на миру!

Железнички воз којим смо путовали сави у великом луку к штацији *Остермундинген* где се ломи чувен пешчар-камен, па онда на постају *Гимлиген*, где се одваја железничка пруга за Лангнау. Одатле прођосмо десно поред *Алмендингена* и *Рубигена* малих варошица, па у штацију *Минсинген*, где сам видео два „замка.“ Сад настаде некаква јелова шума кроз коју је проведена железничка линија, па поред *Утигена*, раз-

валина некаквога „Zwingherrnburg“-а и варошице истог имена наиђосмо опет на реку Аару, дакле опет ћуприја на велики ужас мога земљака! Чим пређосмо већ се видела величанствена скупоцена тунска касарна. После неколико тренутака воз стаде у Туну.

Тун је старинска, али жива, и оригинално сазидана варош са 5000 становника са дивним положајем на ушћу језера, које се тако исто зове. И ту сам видео грдне зидине старога замка који је зидан, како ми рекоше. још пре седам стотина година. У Туну се држе врло живи панаћури с тога је пуна варош малих механица. Али што је најважније у Туну, ту је главна оружница швајцарскога савеза, ту је централна војна школа за официре, подофицире и инструкторе. На пољани Алмену код Туна држе се велика војна вежбања.

Беше ми жао што се не могох зауставити бар на неколико сахата у Т у н у да видим како је сазидана та величанствена касарна, какав је у њој распоред, али — по моме плану за ту екскурзију ја сам исту ноћ морао преноћити у Интерлакену. С тога се несам ни макао с прозора мојега вагона док је год воз у Туну стајао не би ли само што више видео његове околине. И она је доиста изванредно лепа за око. Лепи

воћњаци, зелене ливаде, виноградски брежуљци и басамаци, питома села, поносити замци, кокетни летњиковци, достојанствене цркве, бели засеоци, сањалачки усамљене колебе бачија, дивље планинске воде, које се ломе и стропоштавају преко небројеног огромног стења, кроз горостасна ждрела. на подножју снежних шиљака па их нестаје у тајанственим планинским пећинама: све то састављаше тако дивну слику, какву ни један цртач с природе није до сад насликао.

— Та, г. од Земунич, — рекох најзад моме сапутнику — погледајте какав је ово дивни предео!

— А, вос — рече ми швалије набусито — ја у мом вонунгу у Бечу имам лепших ландшафта измоловано!

— Ваш сапутник мора да је јако болестан, — пришану ми један путник. који такође беше заостао у вагону с нама — опазивши како онај одговара.

— Доиста — одговорим му ја тако исто — он има ужасну болест. Свака длака у коси и у бради боли га тако страшно, да не сме да мрдне главом у кукуљачи.

— О, сиромах, то мора да страшно боли! —

— Дакако. И што је најчудније, он је био јутрос са свим здрав.

— Хм, хм. Хоће то. Ја сам читао и слушао да може човеку младом и са свим црномањастом за једну ноћ да оседи коса исто као у каквог старца, и то бива од јаких душевних потреса!—

— И у овом је случају тако нешто било, само што коса није побелила већ, horribile dictu, позеленила! —

— Идите молим вас, та то је уникум! То треба дати у новине! —

У тај мах локомотива звижну и пођосмо даље, али само за неколико тренутака, па воз опет стаде.

„Шерцлинген! Сви излазе!“ — рече кондуктер.

То је постаја пароброда на тунском језеру. Ту нас је чекала ватрењача „Beatus“, на којој смо пребродили преко целог језера за један сахат. Како се већ беше сасвим смркло, то нисам ни остао на крову, несам ништа видео од његових лепих обала, него одмах сиђем у салон, где затечем врло одабрано друштво.

Беше међу путницима, који су сигурно из Туна пошли и један виши официр швајцарски, и то у униформи. То беше прва униформа коју сам видео, од како настадох на швајцарску земљу. По војничком лепом обичају, по коме се војници, који се ма где први пут састану, одмах без ци-

фрања један другом представе, прићем и ја томе официру те му се приказах „кратко, јасно и разговетно“ као парченце српског војника.

— Потпуковник Мајер, од ђенералштаба! — одговори ми Швајцарац и пружи ми руку. — Врло ми је мило да се упознамо. Ја сам познавао још једног српског официра. мислим од артиљерије. Он се бавио неко време код нас. Врло даровит младић! —

И тако се отпоче разговор, који је трајао докле смо се год возили преко језера. Из тога разговора побележио сам ове податке:

Војска швајцарскога савеза састављена је из контигената које лиферују поједине државице (кантони), и у њој имају три одељка или „класе“ „Bundesauszug“, „Reserve“ и „Landwehr.“ Прве две састављају операциону војску, и у њој има до 150.000 људи и до 300 топова. У њиховом „ландверу“ има до 65.000 људи. Сваки је Швајцарац војник од своје 20. године па док не наврши 44., и то у првој класи служи до 34. године. па онда у резерви шест година, и најзад у ландверу кантонском још четири године. Последња класа војске сазива се само у опасности. Свака швајцарска државица даје 3 процента целокупног становништва у прву класу, а $1^1/_2$ процента у резерву. Сваких 20 година поправљају

се спискови и бројеви, које треба да даде у војску који кантон. По родовима оружја цела швајцарска војска (све три класе) има: 160,000 пешака, 14.000 стрелаца, 5.000 коњаника, 18.000 топција са 58 батерија, и 3.000 женијска трупа. У штабу швајцарске војске има 53 пуковника, 76 потпуковника, 200 капетана и т. д. свега 662 официра. Цела та војска сазива се под заставе кад ваља одржавати у земљи мир и поредак, кад се појави опасност од спољашњих непријатеља, у опште кад год заповеди савезна скупштина. Војници се уче у регрутним школама; осем тога имају пофторне школе за сваки род оружја. Кадетски корпуси стоје у свези са цивилним школама, и у кадетским школама је за свакога који хоће да учи настава бесплатно. Ратни материјал чува се у шест депова у Туну, Цириху, Луцерну, Бругу, Солотурну и Белинцони.

Међу тим „Beatus“ преброди цело језеро и стаде код *Дерлингена*.

Ту се растанемо с г. Мајером, који се врло камарадски опростио, па седнемо опет у железнички воз, који нас за неколико минута довезе на конак у Интерлакен.

Сви хотели тога луксузнога купатила беху нам послали у сретање своје господске омнибусе на којима се из далека могло читати на транс-

парентима „Grand Hôtel Victoria“, „Hôtel Jungfrau“, „Belvedere“, „Hôtel des Alpes“ и т. д.

Једва сам наговорио мога земљака да уђемо у омнибус хотела „Викторије“

— Ама, фрајнд — затезао се швалије — каква „Викторија“? Ви не знате да ће нам ту узети за једну кафу и за преноћиште барем по пет форинти сребра? —

— Не ће, не ће, драги хер фон Земунич, — тешио сам га ја — ето узећемо нас двоје једну собу, па ће нас стати јефтиније а после помислите, кад вам дођу пријатељи у Бечу, кад вам дође банкер Сотона, да се диви вашем меблу и порцелану, како ће то лепо бити да, претурајући на вашем асталу визиткарте грофова, кнезова, ђенерала, и осталих ваших посланика наће и рачун хотела „Викторије“ из Интерлакена. Сотона ће одмах рећи: „Schau, der Herr von Zemunitz kehrt blos in den nobelsten Hôtels ein!“ —

Ово га је победило, и у 9 и по сахата у вече били смо у најлуксузније намештеном хотелу можда целе Европе. Ја сад, кад читам штогод о раскошним палатама у Вавилону и Нинови, свагда помислим на „Викторију“ у Интерлакену. Салони за читање, за конверзацију, за биљарде, за ручавање и т. д. све то беше за причу. Али ја сам био тако уморан, а мога сапутника —

тако је болела брада, да смо једва чекали да се дочепамо наших соба. Швалије само наручи да му сабајле дође најбољи фризер интерлакенски, па стаде спремати све шта треба за ноћ, и уз то је непрестано говорио:

— Тако, ево моје иконе. Ви немате ништа против тога да наместим икону св. богородице на нахткастен?

— О, напротив, биће ми право задовољство, и онако несам никад спавао тако близу богородице! —

— Бог нека вам опрости согрешенија, ви сте са свим хајдниш (т. ј. дивљак, незнабожац). Тако, ево мојих папуча и моје шлофкапе. Докса си кирије, докса си! — и сад настаде читав низ грчких молитава из којих сам познао „оче наш.“ Крштењу и метанијама пред импровизираним олтаром не беше краја. Ја помислих на изреку Фридриха великог „Jeder soll in seiner Façon glücklich sein“, па да не бих сметао човека у молитви, окренем се дувару.

Чујем га најпосле како погаси свеће и леже у свој кревет.

Неколико тренутака — мртва тишина.

— Фрајнд! Спавате ли већ? —

— Не. Шта заповедате?

— Имате ли ви обичај ноћу ркати?

УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА БЕОГРАД

— Којешта. Од куд ја то могу знати кад спавам? Мислите ли ви да људи намерно рчу? А што питате?

— Знате, фрајнд, ркање ме потсећа на Todesröcheln (самртни ропац)! —

— А што? Зар се ви бојите смрти? Та ви сте се барем наживели овога света, ручавали сте на царским трпезама, спавали сте по царским палатама, волели су вас царски балети, купалисте се у најлепшим купатилима, mein Liebchen, was willst du noch mehr?! —

— Та оно јесте, фрајнд, и ја се управо не плашим смрти, још 20—30 година и она ће бити на врати, али ја се бојим, привидне смрти, бојим се да ме живог не саране! —

— Ето сад опет! Зар ви не знате да у цивилизованим земљама не сарањују мртваце док санитетски полицај не посведочи да је доиста мртав? —

— Знам, фрајнд, али опет, опет се догађају такви случајеви. За то сам ја написао у моме тестаменту ово: Кад умрем да ме не дирају 48 сахата, него за то време да ми вежу за сваку руку и сваку ногу по једно звонце. Кад прође два дана, онда да ми капљу растопљен црвен восак на голе груди. Ако опет не мрдам, онда да ми отворе жилу на једној руци па онда на другој.

Ако нема крви, онда нека ме добро закољу, па...

Даље несам чуо. Сигурно сам савладан умором заспао. У неко доба, ухватио ме неко за руку па ме дрма.

— Ха, шта је? —

— Фрајнд, um Gotteshimmelswillen, ако Бога знате, немојте тако ркати, целу ноћ не смем да легнем већ седим на кревету . . . —

— Знам, знам. Восак, жиле, заклати .... Не бријте се. Ослон'те се на мене! — рекох му ја кроз сан, и сигурно сам опет заспао, јер се не сећам више ни чега.

Тако се завршио први дан моје екскурзије кроз Швајцарску.

Сутра дан, кад сам се пробудио, имам шта и видети. Витез од Земунич седи у „шлофроку дивном створу" пред великим собњим огледалом па се — лечи од зелене браде и косе!... Натукао наочари на врх носа па гледа у огледалу шта највештији фризер из Интерлакена с његовом драгом косом ради, али да би се видео са свију страна, држи руком иза потиљка једно од његових ручних огледала. Сваки покрет фризерових прстију и сваку тигљицу с фарбама, и сваку четкицу којом је фризер радио, све је то не прекидно критиковао и осуђивао мој швалије, и то са таквим основним познавањем заната, да се сиромах брица нашао у чуду.

Пошто сам се нагледао и наслушао те неисплатиме сцене, како несам хтео пред страним човеком да устајем из кревета, узмем новине које нађох на импровизованом олтару Земунићевом — alias ноћњем столићу — те хтедох с њима да проведем време док брица оде. Али једва прочитах ову реченицу „Тоалете отмених госпођа, које се сад баве у нашим интерлакенским купатилима, сваки дан све више и више засењују наше ненавикнуте очи. Ко је јуче прошао хехенвешким путем (променадом) могао је помислити да није у Интерлакену већ у парискоj шетници Bois de Boulogne, Земунич ме беше опазио.

— Кали мера, фрајнд, доброитро! Читате новине? Ах херје, шта сам ја новина у животу прочитао, да ви знате!... —

— Е да — рекох ја на то — и то сигурно „Ханс Јергла“ и „Кикирикија?“ —

— Боже сачувај, све самих политичких листова. Ви не знате да је пок. књаз Милош — Gott hab ihm selig — свако јутро кад устане па се обуче, помоли Богу и попије црну каву, имао обичај викнути: „капетану!“ Ви знате да сам ја капетан? —

— Знам, знам, причали сте ми један пут! — похитам ја да се оградим.

— А со? Дакле он викне „капетану," а ја „заповедајте В. Светлост." „Деде да ми читаш шта говоре те Швабе у њиховим новинама" а ја удри читај и преводи. Како наиђем на нешто што се њему не допада, а ја преведем како би он желио да у новинама пише. — Овај фризер баш ништа не зна. Um Gotteswillen, waschen Sie doch den Pinsel ab (та за Бога оперите најпре ту четкицу). — Један пут наиђем на некакав чланак противу Метерниха који је онда био свемогући министар не само у Аустрији већ у целој Европи. Фрајнд, овде је остало са свим суво. Ама треба да разгрне браду на сваком месту, да не остане бело! Како му станем преводити тај чланак, а књаз Милош стане ходати горе и доле по соби. Већ сам знао да ће бити олује. Он све хода и све псује „швабове" и ко их је научио тако да пишу. Ej тешко мени што да му преводим тај чланак! „Капетану" рече књаз после неколико тренутака. „Заповедајте, В. Св." „Да се упрегну, кола, јес чуо, одмах!" Отрчим те заповедим да прежу. Он све хода по соби као лав у кавезу.— Овај фризер треба да дође у Беч да буде шегрт. Хм, то зове он фарбати косу. Das i nit lach! — Јавише да су кола готова. „И ти ћеш са мном, капетану. Дај ми те швапске дрљотине."

Ја му дам новине, које он стрпа у џеп, па низ басамаке. Лакај отворио врата па с цилиндром у руци чека заповест куда ће да се вози? „Кажи му нек тера право књазу Метерниху.“ Мени се подсеку колена од страха. „Али, за Бога Ваша Светлост, сад је седам сати из јутра. Књаз Метерних тек око једанаест устаје из постеље...“ — „Ћути, звекане, јер ако ме наљутиш...“ „Благодарим, љубим руку В. Светлост.“ Шта сам знао, седнем поред њега, а зуби ми цвокоћу. Једва сам могао да кажем лакају куд треба возити. Кад стигосмо у авлију, истрча портир, па зинуо од чуда. „Капетану, питај га што је зинуо као сом?“ А ја то преведем портиру: „Његова Светлост пита, је ли Њег. Екселенција устала.“ — „Његова Екс. устаје тек око подне, али у оваком изванредном случају?...“ — Шта каже тај сом. — „Да ће одмах пробудити књаза Метерниха.“ — „Добро, ја знам где му је велика соба, хајде за мном.“ —

И ми право па у салон. Гледа књаз Милош по салону, па кад нађе међу сликама и на једну славну балерину са сукњама до колена, а он само пљуцну на паркет. „Их, болан, па моја снаха Метерниховица трпи оваку бруку у својој великој соби.“ У то се отворише побочна двокрилна врата и стари Метерних уђе. „Здраво осва-

нуо, побратиме.“ А ја преводим: „Његова Светлост дубоко сажаљева што је тако у невреме морала узнемирити Вашу Екселенцију...“ На то Метерних: „О молим, сигурно су на балканском полуострву изненадно настали догађаји, који не трпе никаквог одлагања, па је Њег. Светлост...“ Седнемо око једног покривеног стола. А ја преводим: „књаз Метерних врло се радује што види Вашу Светлост у добром здрављу.“ — „Ама, побратиме, видиш ли ти шта о теби пишу бечки новинари? Јес чуо? Ако ти не оцепиш по 25 врућих тим безобразницима...“ Док је Метерних смешећи се прегледао чланак, ја му преводим речи књаза Милоша овако: „Овај чланак у коме се најплеменитије намере Ваше Екселенције на тако недостојан начин изврћу, изазвао је крајње гнушање код Њег. Светлости која мисли да би требало нарочитом опоменом у званичним новинама здерати маску с лица тим бесавесним публицистама.“ Књаз Милош ме мери од главе до пете, па ми силно згази леву ногу која је под асталом била близу његове десне ноге.

„Јес чуо, капетану, ти то нешто много дробиш, однеће те ђаво, ако му нијси баш онако казао, као што сам ја рекао.“ Ја устанем па му се поклоним до земље. — „Шта каже Његова Светлост?“ питаше Метерних читајући чланак даље,

а ја: „Њег. Светлост благоволела је милостиво похвалити ме за тачно тумачење височајших мисли.“ — „Реците Њег. Светлости да сам веома обвезан за услугу коју ми је јутрос учинила, јер у току дневних послова ко зна да ли би приметио овај чланак, а он је врло важан.“ То сам морао верно превести. „Добро, добро, побратиме. А сад не ћу дуже да те задржавам, ти сигурно имаш посла. Поздрави снашу Метерниховицу.“ И тако се опростисмо. Ја ћу од овог фризера да добијем фрас. Ej моје Бечлије! —

Из ове кратке причице морао сам да посрбим барем педесет грчких и немачких управо бечких речи, јер другаче је половина мојих читалаца не би разумела.

Међу тим брица беше свршио свој посао, и ја не могу никако одобрити, да му је рђаво испао за руком. Та мој швалије изгледаше, као да му нема више од 30 година.

Сиђемо заједно да видимо „варош“ како би на време стигли на железнички воз, којим смо хтели даље.

Интерлакен (inter lacus) има око 2000 становника махом хотелција и дућанција, јер цела „варош“ није ништа друго већ кићанка лепих гостионица и пансионата сакривених у дивној шумици. У лето је ту најживља и најшаренија ко-

лонија странаца, а нарочито Немаца, Инглеза, Американаца, Француза и Руса. У средњу руку, кажу, долази по хиљаду странаца сваки дан у Интерлакен, за она четири месеца док је лепо време. Клима је тако блага и добра, да у Интерлакену имају многа купатила и лекарски заводи за лечење сурутком, јагодама, грожђем, у којима се слаби, мршави. раздражљиви реконвалесценти особито добро осећају. На дну једне велике алеје са две врсте старих орахових дрвета видесмо некадашњи „дупли манастир“ интерлакенски. Женски је манастир укинут 1488. „wegen Zügellosigkeit“ (због распуштености?), а доцније је два пут изгорео. Сад га нема више. На његовом је месту апсана. Мушки манастир (Августиноваца) претворен је у шпиталь још у време реформације. Још имам да споменем лепу ћуприју преко Аре, па сам готов с Интерлакеном. Још један поглед на снежне врхове, који се зову Јунгфрау, па онда хајд на постају Беделиске железнице. За по сахата стигосмо у *Бенинген* на обали бријенцкога језера. То парче железнице између тунског и бријенцког језера има особите вагоне, који су врло практични. На крову имају клупе и над њима стреја, па готово нико и не ће унутра у вагоне, свако воле да седи на крову, па да гледа како се пред његовим о-

чима ређају све лепше и лепше панораме из тог рајског парчета земље, које зову Швајцарска.

У Бенингену седосмо опет у пароброд, који ће нас одвести у *Гисбах*, тај чувени водопад, за који ми рекоше, да је највеличанственији у целој Швајцарској. На лађи нађох пуно младића са цокулама и штаповима, који су нарочито удешени за пентрање по леду и глечерима. Осем њих угледах једнога омаленог, дежмекастог, руменог, али већ са свим седог чичу, који се с једном младом госпом шеташе по крову. Дама мора бити да је у жалости, јер су јој чак и рукавице црне, а на шеширу и на хаљинама у опште никаквог украса. У лицу не беше Бог зна како лепа, али млада и врло интелигентног изгледа.

Шећући се по крову срели смо се једно десетак пута, а наравно сваки пут смо се ја и чича међусобно мерили од главе до пете. Госпа је гледала на обалу језерску. Најзад приђе чича да запали код мене цигару.

— Господин су по својој прилици странац? — поче чича пошто је запалио и пошто је благодарио за то.

— На служби! — одговорим му ја.

Онда ћу бити тако слободан да вам дадем моју адресу и да вам препоручим моје стовариште сатова! — и старац извади читаву гомилу

штампаних адреса своје трговине, па ми даде једну.

На њој је писало „*Арнолд Квернер*, фабрикант часовника, препоручује своје велико стовариште у La Chaux de Fonds, у кантону најенбуршком.“

— Хвала лепо, г. Квернере. Баш ми је мило да се упознам са једним преставником најважније гране у индустрији швајцарској! — рекох ја, колико само да какву учтивост кажем.

— Да је грађење сатова важна грана наше индустрије -- рече чича — о томе нема сумње, јер с нама данас једва конкурише Француска и Енглеска, на нашем занату ради 40.000 раденика, и израђује годишње сатова бар за сто милиона франака, или у сатовима, милион и сто или двеста хиљада комада сваке године. Ми експортирамо годишње по 2—3000 цената сатова и тучемо сваку конкуренцију по целоме свету и ако већина европских држава има заштитну ђумручину противу нас. Па ипак ја не бих могао пристати уз ваше мишљење да је производња сатова *најважнија* грана наше индустрије. Једно што бих могао рећи, то је да је *најинтересантнија*, јер се зачела у нас услед једног срећног случаја у другој половини XVII-ог века, а сад у пркос слободне трговине код нас а заштитне царине код дру-

гих држава, већ снабдевамо сатовима цео образовани свет. —

— Ја не знам — речи ћу ја на то да бих га дубље увукао у разговор од кога сам се надао доста научити -- али ви вањда не ћете рачунати да је важније што Швајцарска продуцира десетак хиљада цената дувана или 7 хиљада цената ликера? —

— За цело не, драги господине, — настави чича дошавши у ватру — ја ту не рачунам ни на наше пиваре, ни стакларнице, и ако Женева прави добра огледала а Солотурн добра оптичка стакла, не рачунам ни наше браваре који би се могли назвати ретки уметници. ни наше ножаре и ако су њихови ножеви на гласу у иностранству, ни нашу продукцију машина на којој ради до 12,000 раденика, ни наше намештаје од рецканог дрвета, који су већ прокрчили себи пута до Париза и до Лондона, али рачунам да нам је исто тако важна грана индустрије као и часовничарство производња и израда свиле. Вредност свилених материја што се израде у Швајцарској износи годишње преко 210 милиона франака. Па онда наше ткање у опште. У Швајцарској има по самим приватним кућама сто хиљада разбоја, на којима се тка тако добро платно као год и на оних 20.000 разбоја механичких

по фабрикама. Ми извозимо сваке године до 200,000 цената памучног еспапа а не увозимо више од 25,000 цената. 60,000 раденика бави се нашом памучном индустријом, која нам доноси годишње 40,000.000 талира.

— А ја сам негде читао, да ви напротив ткане материје морате да увозите са стране, нарочито из Инглеске, Белгије и Немачке? --

— То су вунене материје, и тога се у нас доста продукује, али опет увози се тога на 30 милиона франака годишње! —

— Опростите, али мени се ипак чини, да индустрија није главна снага Швајцарске? —

— То ја несам ни доказивао, само сам вам хтео показати, да ми не правимо само сатове! Ми смо вам и добри сточари... —

— О, ја веома поштујем швајцарски сир, а за швајцарске краве чуо сам док још несам имао ни појма о савезу од 25 слободних државица, који се зову Швајцарска! —

— Па видите, ми за то 500,000 цената сира узмемо годишње до 24 милиона франака, ми вам имамо преко 100,000 коња, преко милион крава и волова, преко 300,000 свиња, по милиона оваца, преко 300,000 коза! —

— Али са земљорадњом као да тражаво стојите? —

— То је истина али расудите сами. Од наших 724,9 квадр. миља што Швајцарска хвата, треба да одбијете 31 проценат на неупотребљиви терен, који је вечно покривен снегом, ледом и водом! —

— Е, али баш рад тих 31 проц. долазимо ми, толике хиљаде странаца, те вам остављамо наше паре! —

— Има вас сваке године у Швајцарској барем 115,000, али ваше паре не могу накнадити оно, што би нам дала земљорадња, да у место ових красних алпа имамо све саме њиве. Јер, видите, осем тих 31 проц. треба да одбијете 38 проц. на шуме и природне паше. Шта нам остаје? 31 проц. целе земље која би могла поднети за земљорадњу, па и то једва пола ако се ради, а остало све ливаде! —

— Е, али за то Швајцарска даје годишње 45 милиона цената хране за стоку, а то представља вредност од 112 милиона франака! Кад упоредите једно с другим, баш се немате шта тужити! —

— Та немамо, али опет да нема наше трговине, не знам како би било. Али колика нам је трговина можете сами судити кад вам кажем, да се цифра увоза и извоза креће око једне милијарде франака годишње! —

— Па лако је ђаволу у риту свирати, лако је и вашој индустрији било тако развити се. У колико сам видео, ваши кантонски друмови...

— Имамо их на 3.000 километара и то тако добро израђених, да слободно можемо рећи нема на европском копну државе, која би имала толико добрих друмова као Швајцарска! —

— Па поред тога толике железнице!... —

— Имамо 1400 километара свршених железничких пруга, то ће рећи на свако 4 миље швајцарске земље имамо по једну миљу и нешто више железнице. Па шта велите за наше телеграфе? Наше су жице дугачке хиљаду и две три стотине сахата! —

У тај мах приђе нам она лепа госпа у црно, што се мало час шеташе са г. Квернером, па му рече:

— Драги папа, ако се не варам оно је тај гисбашки водопад, за који у свима путничким књигама стоји да је „weltberühmt“, чувен у целом свету? —

— Јесте, драго дете, — одговори старац — али ти не треба да судиш о величанству тих каскада по том крајичку, где вода већ пада у бријенцко језеро. Горе, у планини су они велики басамаци стења што се преко њих ваља гисбашка вода, а они су доиста с правом чувени по це-

ломе свету. Али — пардон, господин ће добити чудноват појам о швајцарској друштвеној углађености. Ми се разговарамо, а ја вас још несам ни приказао једно другом. Допустите, господине, да вам представим моју кћер, госпођу удовицу Херцовицу, рођену Квернерову, дра медицине! —

— Покојни господин ваш муж био је лекар, госпо? — рекох ја држећи да се чича Квернер случајно погрешно „изразио."

— Не, господине. Мој је муж био уметник, сликар! — одговори ми она.

— Опростите, али мени се учини да га је ваш г. отац овога часа назвао доктором? —

— Ја сам доктор целокупнога лекарства! — рече госпођа Херцовица што може бити скромније.

— Онда ми допустите, госпођо, да се с вама рукујем, јер смо другови по науци и по занату! — рекох ја и пружих јој руку. —

Она без икаквог лажног стида прими моју руку и другарски ми је продрма.

Беше ми одиста веома мило што се једва један пут видех с једном од оних загонетака, које се зову женски доктори... Некада, док бејах почетник у науци, и докле сам знао на изуст катихизис либерализма, по коме сам хтео да уредим цео свет, чини ми се на једној омладинској

скупштини, говорио сам наравно и за еманципацију женскиња. Од тога говора упамтио сам само једну драстичност, а то је, да између мушкиња и женскиња нема никакве друге физичне разлике, осем што је карлица у костуру једних шира него што је на костуру других! Блажено полузнање! Њему се чини да влада ризницом целокупне мудрости прошлих и потоњих векова! Доцније кад ми живот показа, да ни „вјерују“ либерализма није ништа друго до — религија, вера, која је као и хришћанство учинила много добра, али која се исто тако не може да одржи пред страшним оружјем немилостиве позитивне науке, доцније када видех да је немогућно доказати никакву апсолутну једнакост, а камо ли једноправност у свету, доцније у опште сам све мање веровао, па разуме се, и у еманципацију жена.

С тога се врло обрадовах познанству са женским доктором. Хтео сам да видим на примеру оно, што ми се за књигом чинило a priori као да је немогућно,

— Госпођо колега, ако смем упитати, на коме сте универзитету свршили мед. факултет?—

— На циришком. Нема два месеца како сам промовирала! —

— Да л' је ваш покојни муж доживео тај радосни дан? —

— О, сиромах мој Херц. Он је већ давно иструнуо. Тек пошто је он умрьо ступила сам ја у медиц. школу! —

-- А!... Ја, знате, мишљах због црнине у којој сте... --

— То... црне хаљине... знате... опростите! — стаде муцати женски доктор, очи јој се препунише суза, и она се окрете на страну, да сакрије своје сузе.

Ја се збуних. Очевидно учинио сам некакву неотесаност, али шта?

Чича Квернер ми протумачи ствар.

— Ви сте -- рече старац шапћући — дарнули у ону рану њеног измученог срца, која највише боли. Она носи црно за јединим дететом, које јој је од Херца остало било. Тај анђелак од детета умрьо је тек пре месец дана и ја сам је на силу отргао од његовога гроба и повео сам је по нашој лепој домовини, не би ли међу овим горостасима дивовске природе малко заборавила на свој јад! —

Срећом и пароброд пристаде уз обалу, те несам морао дуго да сам себи пребацујем. Госпођа Херцовица брзо се прибра, и њено лице беше опет мирно, достојанствено.

Пођосмо уз брдо, извијуганим стазицама, на којима нам сваки корак даље откриваше све

лепше и лепше стране планинских лепота.

Ја и госпођа Херцовица иђасмо напред а швалије де Земунич са г. Квернером, са којим се међу тим беше познао, за нама. —

Или су та господа рад својих година и претилости ишли врло лагано или смо нас двоје у разговору сувише одмицали, еле на скоро они нас изгубише из вида.

— Колега — рекох мојој сапутници, видевши да јој пењање уз брдо постајаше све теже, — смем ли вам понудити моју руку, да се ослоните док се попнемо до каскаде? —

— Хвала — рече госпођа Херцовица па са свим без цифрања прими понуђену руку.

— Коју сте струку из целокупнога лекарства изабрали за своју специјалност, ако смем упитати, госпођо? —

— Ону која је по моме мишљењу једина могућна специјалност за жену доктора, а то је лечење женских и дечијих болести. То је поље на коме се не бојимо ваше конкуренције, јер мушкарац, ма како да је финог образовања и нежног срца никада не може имати толико такта, толико штедње за срамежљивост женску, и толико стрпљења са размаженом децом, колико можемо ми жене! —

— То би била дивна тема за инаугуралну

дисертацију каквога поборника женске еманципације! —

— Па ипак ја је несам изабрала. Моја дисертација говори о будућности коју има у лекарству једна мала операција, а то је трансфузија крви!

— Ваш ме избор изненађује. Такву би дисертацију очекивао пре од каквога хирурга, него од специјалисте за женске и дечије болести!...—

– А за што колега? Зар ви мислите да ће се трансфузија ограничити само на оне случајеве у којима је човек нагло изгубио много крви из какве ране, или на ексартикулације у куку где би оперирани умрьо од самога губитка крви за време операције, кад му се с друге стране не би доливало крви у тело, или само на изненадне интоксикације са гасом угљеног оксида? —

— То не мислим, госпођо, на против ја знам да је број оних унутрашњих хроничких болести, код којих смо се до скора узалудно мучили са роборирањем, непрегледан, ја знам, да је свима тим легионима лајкемије, анемије, хлорозе, шкрофулозе, рахитизма и т. д узрок немање крви, или рђава смеса крви, и да би према томе у свима тим случајевима најрадикалнији лек био улити болесницима нешто свеже, добре крви, али најзад трансфузија претпоставља операцију, истина малу али тек ваља је ножем извршити, а кад се ножем ради, тече крв. . —

— Ако ико страда од немања крви то смо ми жене и деца. Сви ти низови болести, које ви побројасте највише сатиру нас. А што велите за операцију, ја знам, да и међу вама мушкарцима-докторима има огромна већина, која толико зазире од ножа, да воли написати хиљаду рецепата него отворити и најмањи апсцес, али то су махом људи који су изашли из школе, када се још мислило, да унутрашњи практичар не мора нимало бити хирург. а овај опет да не мора знати унутрашњу медицину. Данас то зазирање од ножа постаје све ређе. А што ви мислите, да свако женско мора пасти у несвест кад год угледа крв, то се варате Жена се дотле боји крви докле не сазна шта је то крв, од чега и како је састављена, шта ради у животињском телу и кроз које канале у њему тече, а кад то научи она се више не боји крви. Да би вам показала да то није празно хвастање од моје стране, могу вам споменути да сам баш на испиту из прак. хирургије начинила једну трансфузију, и, ако на вашем путовању свратите у хируршку клиницу у Цириху, ви ћете видети својим очима резултат, јер је болесник као реконвалесценат још у клиници, а задржавају га и онако, јер је за сад уникум у својој врсти! —

— А какав беше случај? —

— Гризлица у зиду желучном, ulcus ventriculi rotundum, која беше од болесника начинила већ мумију. Што год је узео хране, лекова или воде све је повраћао, тако да најзад у мал не умре од глади. Ја предложих трансфузију, професор одобри, и ако машући главом, и ја изврших операцију. Ако видите тога човека сада, ви не ћете моћи веровати. Угојио се и црвени се као најздравији касапин!

— А, то је изванредно занимљиво. Ја сам и онако мислио ударити на Цирих због хируршке клинике, сад имам још важнију побуду! —

У то изађосмо на један висораван, на коме се подиже величанствени хотел и пансионат „Гисбах“, који је о свом трошку паробродско друштво подигло, и који је сазидан у стилу старих француских замкова, са врло живописним кулама.

Не тераси пред хотелом беше диван поглед на бријенцко језеро и на сам слап (водопад) гисбашки. Грдна маса воде стропоштава се преко 13 огромних басамака у стењу са таком силом, да се вода бели као млево, и да се са сваког басамака подижу читави облаци фине росе. Пред трећим, петим и седним басамаком тога циновскога слапа имају дрвени мостови како пред водом тако и испод воде, управо као галерије са којих путници могу из близа да гледају тај

величанствени слап. Ноћу се осветле сви степени гисбашкога слапа бенгалском ватром, и то мора да је изванредно лепо, гледати, јер већина путника остаје у Гисбаху преко ноћ само да види то осветљење. И паробродско друштво мора да је јако задовољно јер не само да његов хотел много ћари, него и за само осветљене сваки путник илаћа по 1. франак. — На жалост, ја сам то вече морао бити чак у Луцерну, па несам могао остати да видим ту „сцену из хиљаду и једне ноћи“ које јадне морају да трпе да их свако потеже који не уме да опише што је очима видео.

Ја бејах толико занесен необичном лепотом водопада да несам ни опазио промену која се учини на лицу моје сапутнице.

Оно озбиљно, научењачко, мирно лице, с којим мало час гввораше о најподробнијим питањима наше науке и уметности, беше уступило место изразу дубоке жалости и бола. Низа згрчено лице сустизаху се сузе, а стиснуте вилице показиваху да се силом уздржава, да не врисне од бола.

— Да пођемо до најближег моста под слапом, колега? — рекох ја иповучем је мало за руку.

Она пође, а не рече ни речи. Кад зађосмо иза прве шумице, која нас сакри од гледалаца

на тераси пред хотелом, госпођа Херцовица стаде јецати.

— Хвала... господине... по сто пута што разуместе како ми је тешко... Ја... ја не могу даље... —

И жена се сроза низ мене на траву поред стазице, па стаде јецати и плакати како сам само видео да плачу деца и хистеричке жене кад имају напад.

Ја сам знао из искуства да треба пустити осећање да се истутњи, знао сам да би свако питање сада вређало. да би сваки израз саучешћа изазвао само силнију буру, с тога сам ћутао и мирно чекао док прегрми главна олуја.

Госпођа Херцовица пошто се уморила од плакања, извади из недара једну детињу ципелицу, прилично изношену, са искривљеном петом и малом рупицом онде где је био палац детиње ноге — па стаде љубити ципелицу, а јецање се удвоји на ново. —

Кроз плач њен једва сам могао разумети ове речи:

— Бруно мој, сине мој, анђелу мој!...

То је ципелица њеног детета.

Јадан анђелак, сирота мајка!...

Ја не знам шта ми би у томе тренутку, али

нешто ми се очи замутише, нешто несам јасно видео.

У тај мах удовица подиже своје исплакане очи па ме погледа, и одмах за тим, чисто радосно устаде па ме ухвати за руку, и пријатељски стиште.

— О хвала вам, господине колега, хвала вам... Ја сам хтела у земљу да пропаднем од стида што несам имала снаге да барем од вас сакријем моју слабост, од стида што сте видели да и жена-доктор јеца и плаче као и свако друго слабо женско чељаде, али кад и у вашим очима... —

— Шта ћете, госпо... И мени су деца умирала... —

— Ох, онда знате како је мени кукавици...

— Знам колега, с тога несам хтео ни да заустављам бујицу суза, која из ваших очију грну. Ја знам из искуства колико је човеку после тих суза лакше! —

— Али при свем том што сте и ви колега окусили из те горке чаше, опет није могуће да можете потпуно замислити цео понор моје несреће. На целој кугли земаљској тешко да има створења тако несрећног као што сам ја! —

— Човек налази често неку жалосну усладу да увеличава сам своју несрећу! —

— Ево, па судите сами — рече она већ са свим утишана, узевши ме под руку, и пошавши са мном даље. — Ја сам јединица ћерка у мог оца. Он је прилично у стању и можете мислити да није ништа штедио, да моје образовање буде што потпуније. У пркос реалистичког правца којим се одликује наша швајцарска јавна настава, за дивно чудо, ја остадох идеалискиња, заносило ме је све што беше идеално-узвишено, лепо! Ја сам волела Рафаила Санчија него Њутна, волела сам Венус из Милоса и Апола Белведерског него парну машину или телеграф. Рећи ћете, то је апсурд, може бити: али човек не може ништа за то што му је целокупна душност устројена у овом а не у оном правцу. Кад ми је било шеснаест година, моја зла коб упозна ме са једним младим сликаром, са Херцом. То беше човек необичне лепоте и приличног дара уметничког, али што ме је највише к њему привлачило, он беше тек дошао из Италије, из те земље мојих најслађих снова, из те мете мојих најживљих прижељкивања. Да бих се ближе с њиме упознала, да бих до миле воље могла да се разговарам о колевци божанствене уметности, ја наговорим оца да ме даде сликати. Херц је долазио сваки дан у нашу кућу и — ми се заволемо, силно, страсно како се само идеалисте заљубљују.

Али мој отац није хтео да чује за такву свезу. „Зар за ту гладницу да дадем ја моју једину кћер? Никада.“ — „Па ако је он сиромах, ти имаш доста новаца бабо.“ — „Ја имам и твој мираз не ће бити мали. Али зар ја моје крваво стечене паре да дадем човеку, који с њима не уме ништа друго да уради осем да их потроши. Да си се загледала у каквога калфу из мојих радионица, ја бих те дао без једне речи. Али за тога бадавацију? Никада!“ Бадава сам му ја говорила о узвишеном упливу који има уметност на припитомљавање људи, бадава сам му причала, какав је културни покретач уметност, бадава сам му доказивала колико поштовања заслужују свештеници свете уметности, он ми је на све то одговарао: „Шта може с тиме да се купи?“ — Најзад када се уверисмо ја и Херц, да једно без другога не можемо живети, одбегнем ја од куће родитељске, па са мојим идолом — у свет...

— Ви, госпођо?.. — прекидох јој реч зачуђено.

— Ви не можете да разумете, такву екстраваганцију код мене? Ви ме видите овако смрвљену и убијену? — ал онда је у мене кипило сто живота. Прве недеље после нашег венчања, ми смо били најсрећнији пар људи под небом. Истина бесмо сироти као црквени мишеви, али

ми смо се волели ... а после Херц је радио за десеторицу, само да ја не осетим никакву оскудицу у оном раскошном комфору, на који сам код очине куће била навикла. Али срећа за мало трајаше. За иконе за које би у Паризу, Лондону или Берлину добијали хиљаде не даваху наши земљаци ни стотине. У нас нема таких пријатеља и мецената уметности, који би по неколико милиона скрхали у једну приватну галерију слика. И ко зна — да л' је то баш таква несрећа и неправда, као што ми се чинило онда, када почесмо осећати прву оскудицу. Херц стаде радити двојином више, и сад смо којекако излазили на крај, али — мој муж се разболе од тешког напрезања. Грудвичање у врховима његових плућа, које беше застало у оно доба кад се упознадосмо букну сада са новом жестином и за шест недеља мој муж беше мртав....

— Јадна госпо!.. — оте ми се и нехотице из уста.

— Кад ми је муж умрьо очекивала сам који дан да родим, јер бејах већ одавно ушла у девети месец. Оно новаца, што беше један Херц зарадио пре него што ће пасти у постељу са које се више није ни дигао, једва ми стиже да мужа пристојно сараним; од чега сада да живим? Да иштем од оца? Он би ме за цело с отворе-

ним рукама дочекао, али ја бејах сувише горда да признам погрешку која у мојим очима не беше никаква погрешка. Како сам живела док сам родила и док сам бабиње одлежала, то немојте ме питати. То не желим моме непријатељу. Кад стадох опет на ноге, ја сам се прво побринула да добијем рада. Шила сам, везла, плела, мучила сам се као нико мој, па опет сам једва толико зарађивала колико да не гладујем и да не идем боса. У то време баш чујем да се на циришком универзитету дебатовало питање хоће ли се допустити женскињу да слуша лекарство и да је донесена одлука да и жена може постати доктор медицине. Као каква муња пролети ми мисао кроз главу: А што не бих учила медицину? Моја знања беху и онако више знања каквога свршеног реалца или гимназијалца него девојачка. Што помислих, то и учиних. Дођем у Цирих, нађем по приватним кућама неколико добрих кондиција — давала сам часове из музике и цртања — па се уписах као редовни слушалац на медиц. факултету. Радила сам као мрав, али мој труд беше стоструко награђен, ја имађах моје слатко дете, мога Бруна. Кад год сам могла да ограбим који тренутак између часова и кондиција, ја сам трчала кући да видим како ми дадиља чува дете, да му ижљубим ње-

гове пуначке обрашчиће, да му загладим његову свиону плаву косу с чела, да му дадем какву нову играчкицу, па да онда с лаким срцем опет отрчим на посао. О, да знате како ми се мило радити! Моје другарице Рускиње и Американке, које су самном заједно училе медицину, говораху ми често: „Ви мора бити да од умора не можете ни вечерати, него одмах легнете спавати чим кући дођете.“ Оне несу ни слутиле да мој прави живот настајаше тек у вече, кад је свршен сав посао, кад сам могла бити само мати. О, каква је сласт за мене била кад ми је Бруно проходао, кад је први пут несигурним корацима посрћући дошао од сред собе до мене, пружајући ми своје обле, као млеком наливене ручице, и тепајући ми: „Мамице, мамице.“ Преко дан вазда имађах посла са лешинама и болесницима, са сухопарним фармаколошким системима и легионима празних грчких и латинских имена, а у вече бејах и ја дете, ваљала сам се с Бруном по патосу, лајала сам као куца, кукурекала сам као петао, мукала сам као крава, блејала сам као јагње, једном речју понашала сам се као дете, само да забавим моје детешце, и кад би ми се оно насмејало, а смејало се тако слатко, његов глас беше тако звучан као какво сребрно звонце кад звони, — онда бих ја само удвојила моја

бенављења. Па тек после вечере, кад је требало да Бруно спава! Са колико шала, играња, голицања и смејања беше скопчано то свлачење! Одрешим му ципелице — али, ја сам у овом тренутку детињаста, г. колега, кад вам причам ситнице које вас никако не могу интересовати? —

— О, напротив, госпо!... — рекнем ја и окренем главу на страну да ми не види очи.

— Видите... Ова ципелица коју носим у недрима као најдражу успомену на највећу срећу коју сам овога живота осетила, она је била сведок, таких љупких сцена... Скинем му обућу и чарапице, па пошто му ижљубим његове дундасте пуначке ногице које се румене спрам лампине светлости као да су од крви и млека, а ја се ко бајаги намрштим, напућим уста и напрћим нос па му рекнем: „Пи! Како ти смиде ногице!“ А њему то смешно, па се зацени од смеја. Ах, тај његов смеј, тај слатки смеј! он ће ми звонити у ушима докле сам год жива! Или га само дирнем малко испод пазува, а он се изврне преко мога крила па се мази, а кроз отворена румена усташца његова беле се његови као снег бели зубићи. А ја га само зграбим, па га притиснем на моје груди, па га љубим и трчим с њиме по соби као луда... Најзад га метем у колевку, па му певам његове најмилије песме, да

га успавам. Али њему није до спавања, он хоће још да се игра! Најзад ми се досади, па га станем збиља псовати: „Што не спаваш, лонцијо једна! Гле ти њега, таки да спаваш!“ А он мисли то је још шала па се наново зацени од смеја тако, да га морам опет ижљубити. Не ће он у колевки да спава. Узмем га к себи у кревет не би ли пре заспао! Аја! Ту он тек стане радити, бори се са великим мојим јорганом да га одгура његовим малим ножицама, ја га покријем, он се окрене наопачке тако, да му глава дође доле, а ногице на јастуку поред моје главе. „Море, хоћеш се ти смирити један пут?“ А он се прићути и смири бајаги, али није прошло три четири секунда, он опет окреће све тумбе, ради, стење, као какав амалин, док се не умори, па онда се шћућури мени на прса, и заспи као јагњенце. А ја осећам влажни дах из његових груди, осећам како му срдашце куца на мојим грудима, како куца брзо, брзо као у зеца, осећам његову десну ручицу где се савила око мога врата онако мека, онако топла, осећам све то, осећам моју срећу читаве сахате, често до по ноћи, па је сркућем као гурман, кап по кап!.,. У тим тренутцима често ми беше жао што ми природне науке уништише и последњу илузију и последњи трун религије, јер ако игда, са мојим уснu-

лим дететом на грудима молила бих се од срца томе милостивом оцу свију људи, да ми подари дуг и срећан живот моме драгоме детету... Али заман... И религија је само леп сан, из кога нас наука тако немилостиво пробуди... Па све то, све те успомене шта су, кад се упореде са оним сећањима, када сам на моме Бруну опазила како лагано ниче оно што се зове људска интелигенција! Како ми је било кад сам из његових устанца први пут чула: „Мамо, ја мислим, да...“ Он *мисли*! Ко да га не пољуби за то? Сваки дан смо се шетали заједно по вароши, у пољу, по језеру, како је кад време било, и на тим шетњама пљуштило је од његових питања: „Мамо, а за што онолике бабе и старци иду у ону велику кућу са оном великом кулом?“ — „Па то је црква, сине.“ — „Мамо, је ли, а шта је то црква?“ — „То је кућа у којој се људи моле Богу.“ — „А, је ли, мамо, а за што га моле, шта је то Бог, ко је он? Где је он, шта ради он?“ — „Е па ти много на један пут питаш“, рекла бих му на то, а за себе бих помислила: „ти више питаш него што ти ја умем одговорити.“ Бејах му купила пуно играчака али таквих са којима се дете учи, „скултуромáнију“, и „малог неимара.“ Да сте видели с каквим је стрпљењем градио кипове од воска, с каквом је даровитош-

ћу конструирао од оних дрвених коцака, читаве куће, цркве, столице, кревете. Али што ми беше у очи упало, све је градио велике крстове... Ја знам најбоље да нема и не може бити предсказивања, и да је са свим случајно ако се каква слутња обистини, али сад и нехотице морам да помишљам на то. Тако су ми пролазили дани у највећем раду и највећој срећи. Страх који ме у почетку мучио да не ћу моћи издржати студије на медицинском факултету беше неоснован, ја се уверих да јака воља може да савлада и тешкоће које нам гради организација нашег сопственог тела... Моје је дете расло и напредовало тако да су ми све суседкиње завидиле... По гдекоја старија жена рекла би ми: „Ђерко, жао ми те је, Бруно ти је сувише паметан, а тако прерано паметна деца не живе дуго...“ Мени беше као да ми когод забоде нож у прси кад год те речи чујем. Какво задовољство имају људи да таке ствари казују једној мајци? Сад бих им се чимгод осветила да могу, што су им се речи обистиниле, али онда, онда је требало само да погледам у пуначко румено лице мојега Бруна, па да им се из гласа подсмехнем. Та он беше оличено здравље! Што је већи постајао, све сам се више бавила његовом будућношћу. Дању и ноћу, на сокаку и у сред предавања, моја

је мисао била код мог анђелка, ја сам мислила о његовој будућности, ја сам зидала куле по ваздуху... Ето скоро ће бити доба да га дадем у школу. Али не, не дам га до десете године, не дам да се душевно напреже док се телесно не развије, нека најпре гимнастикује, нека учи пливати, нека учи јашити, па после ће за једну годину научити толико колико друга деца не науче од 6-те до десете године. Особито јашити! Купићу му једног малог понија, па мало инглеско седло, па ћу му наручити панталонице од јеленске коже, па чизмице са сребрним мамузицама, па леп мали сако од црне кадифе, па леп мали цилиндар, па жуте шведске рукавичице, па крбач са посребрњеним држаљом на коме је израђена коњска глава! У лето, свагда кад ми изјаше синак закити ће га мајка најлепшом ружицом или најлепшим шебојем! Да изгледа мајци као прави кавалир. Па онда ћу му купити мали чамац за језеро, па кад научи добро пливати, онда нека се сам воза по језеру... А кад порасте даће га мајка да буде механичар... Он ће измислити какву важну машину, која ће целој светској индустрији дати други правац. Мој Бруно биће најславнији човек свога доба, а новаца имаће као плеве... Онда ће га мајка оженити, и то не Швајцарком, него каквом Инглескињом, оне су

тако лепе, тако умиљате, тако пуне духа!... Ах па кад ја већ остарим па станем њихати моју унучад, *његову* децу!...

— Са таким мислима ишла сам једном кући из универзитета на коме бејах тај дан положила први ригорозум. Дођем кући, а мога Бруна нема. „Где је дете?“ „Игра се у сусетству с децом“ одговори ми дадиља. Изађем у авлију и чујем његов слатки глас. Смеје се грлица моја, да ми чисто на ново свану. Једва сам га довикала кући. Ето га трчи сав запурен, гологлав, плаве витице његове свионе косе лепршају се у зраку. Ручали смо, и прилегли мало после ручка као и обично да продремамо једно по сахата. На један пут Бруно врисну и пробуди и себе и мене. „Шта је, сине?“ „Мамо, боли ме глава. Зима ми је.“ Ја га опипам, врео као усијана пећ. Брже га свучем, те у постељу. Претпишем му лаксанс, обложим му главу хладним крпама. Мислила сам да ће бити каква мала инсолација, с тога што непрестано јури по сунцу гологлав. Али прође 24 сахата а грозница не попушта, температура 40·0. Пулс једва да се изброји. Дадем каломел и пустим му пијавице иза ушију. Никакве помоћи. На против појави се по кожи некакав егзантем, рад кога помислих да нису морбили. Али ни та друга дијагноза није ми ва-

ђала, јер та осна стаде се периодички појављивати са егзацербацијама грознице. Сад га стадох кљукати кинином, али та панацеја не поможе такође ништа, напади грознице понављаху се сваки дан у одређено време... Помислих навикао му се организам на то сретство, дај тинктуру arsenic. Fowleri, дај тинктуру nuc vomic. Аја, напади све ужаснији, главобоља така, да се јадно дете лупа обема песницама у главу... И ја сам све то морала да гледам, а не знађах ни *шта је* моме детету. „Мора бити да то само ја не знам. Ја сам женско, куд може женска постати прави лекар?“ Зовнем све најбоље лекаре циришке на конзилијум. Једни кажу: туберкули у мозгу, други није већ просто наступна грозница, трећи није него запаљење мозга на томе и томе месту у мозгу! И сваки је имао пуно доказа за своје схватање! Мени се смучи. Јадна унутрашња медицино! И од тога заната ја сам намислила да живим? Мене беше стид о томе да мислим. Најзад се колеге у неколико сложише, и апсолутном већином гласова (каква утеха за ме!) решише да је било некакво ексудативно запаљење у омотачима мозга и да треба јодним калијем гледати да се ти рестови запаљења растуре, резорбишу. Слушала сам и радила сам све што беше одлучено. Моје анђелче које беше пре болести пунач-

ко као наливено а здраво и румено као ружа, сада беше остало само кожа и кости... И сваки дан беше му све горе... Мени је ваљало спремати се за докторске испите, а мој Бруно није ме пуштао ни тренутка од себе. Све је хтео да поред њега лежим. Дешавало се да заспи, и ја се полако дигнем с његове постеље, на прстима пређем преко собе до мога писаћег стола. Али тек што бих ја отворила књигу, он би већ опазио да ме нема крај њега па би се таки горко заплакао, да ми је срце у недрима пуцало од бола. „Зашто плачеш, Бруно? Па ето мајка је у соби, ето ти је мо'ш видети одатле". — „Е мамо али ти не знаш, како је мене страх. Мене хоће неко да украде." ... А мене само нешто стегне у грлу. Плакала бих као мало дете, ал' не смем да он не види, него ћутим па опет легнем крај њега. — Шта ме се тичу књиге, шта ме се тичу испити? Нека држе да не сам кадра била спремити се, нека мисле да се на делу доказало како женскиње није кадро изучити никакву озбиљну науку, нека останем без хлеба, што сам пренебрегла кондиције, шта ме се тиче живот кад моја душа, кад моје дете трпи нечовечне муке, не може ни да живи ни да умре... Тако је то трајало читава три месеца. Док на један пут појавише се грчеви у детињој муску-

латури... Сад сам знала моје добро јутро! Али опет, ко зна, можда се ја варам? Та наше је знање тако проблематично! Тамо у великим капиталама европским, у Паризу, Берлину, тамо има специјалиста који су прави богови суврема знања. Дај да њих за савет упитам. Они ми дадоше четири дијагнозе као утеху. Па опет у лечењу беху тако сложни! „Не може се ништа учинити". И — то је све... Последња сламка уздања за коју се јадна утопљеница бејах ухватила, откиде се.... Сад је ваљало непрестано гледати у чељусти најгрознијој смрти, и бројати тренутке кад ће ми прогутати оно што ми је драже од сопственог живота. Грчеви беху постали страшни за гледање; дете се превијало као црв. Потиљак и пете му се додириваху. Тако силан беше опистотонус. Његове лепе плаве очи беху сад разроке и разрогачене... Ето већ три дана како ништа не може да окуси. А свест му је још тако бистра! Последње вече његовога живота рече ми: „Мамо, опрости ми"... Ох, тешко мени, какав га је крвник *то* научио да ми каже?... Ја да му опростим, а шта да му опростим? Што је био мој анђео, моја цигла срећа, моја дика, моја узданица!.. После тога кобног опроштаја грчеви нису скоро никако попуштали. Помоћни мишићи за респи-

рацију стадоше се напрезати... То беше жеђ за кисеоником, жеђ за ваздухом... По кадшто му закрчи нагомилани слуз у гркљану, да ме сву прође некаква ледена струја од главе до пете... Ја сам у клиници дечијих болести видела много деце на самрти, али тако дугачку борбу с душом, тако ужасно умирање беше ми сачувано, да први пут видим на моме рођеном једином детету... Страховите мисли севаху ми кроз главу. Да му забодем какву иглу у животни чвор здужене мождине, или да га хлороформирам док не престане дисати, или да му забодем бистури у сред срца? За што да човек нема права спасти оно, што му је најдраже на свету од таких мука?... Какво је то законодавство, то је варваризам, то је дивљаштво!...

— Срећом (каква иронија), срећом није се дете дуго тако мучило! Још једном се грчевито ухвати својим костурским ручицама за ме, још једном врисну. „Мајко, не дај ме!“ па — беше лешина... Бруно беше мртав... Шта је после било не знам. Кад сам к себи дошла видела сам оца мога... Остало знате. Ја бејах постала створење без своје воље, ствар коју је свако могао вући са собом, и мој отац ме води као што видите по Швајцарској да — помислите само — да заборавим Бруна... Ето, господине, па суди-

те сами јесам ли имала право што сам вам рекла да сам најнесретније створење на свету!...—

„Дубоко ме беше потресла та прича о тако једном свакидашњем догађају. Али ја прибрах сву снагу да не покажем свог узбуђења већ да поутешим ожалошћену мајку, ако могнем.

— Будите уверени, госпођо, да потпуно схватам тешку жалост вашу, и да вас од срца жалим. Али, видите, да сте ви обична жена ја бих вас тешио тиме што је тако воља Божија била, рекао бих вам „Бог дао па Бог и узео“, потсетио бих вас на други, небески живот...

— О, да знате, господине, колико бих дала за веру у тај други живот, да сам је могла себи повратити у оним дугим ноћима које сам пробденисала поред самртне постеље мога детета, кад ми наука са свим немилостиво рече, нема помоћи, кад ми рече: свака индивидуа која у себи не носи услове за самосталан живот мора да пропадне. његов облик растварa се у хемичке елементе из којих је био састављен, а ови служе као храна осталим организмима који су кадри да одрже борбу за опстанак! Како ћу да верујем у „будући живот“ кад знам, да смрт није ништа друго већ промена облика на извесном делићу вечне васионске материје. Али у пркос

тога знања срце боли да би човек свиснуо од бола! —

— Баш за то, колега, ја вам не бих световао ни ово путовање којим вас отац мисли утишати. За жену на таквој висини позитивног знања, по моме мишљењу има само једна утеха у подобној несрећи, а то је *рад*, неуморан, удвостручен, непрекидан рад. —

Госпођа Херцовица махну зловољно руком.

— Не могу да радим. За кога да радим, за што да радим? Ви не треба да заборавите да је само код вас мушкараца усредсређен живот у мозгу, а код нас у нашем материнству, и кад је у нами мати несрећна, убијена овако као ја, онда онај остатак од жене не живи више, он вегетује! —

Ја сам ћутао. Доиста то је једна огромна истина, о коју ће се по свој прилици сломити сви покушаји, да се социјално потпуно изједначи мушкиње са женскињем. Па ипак, ја сам сматрао за своју дужност, да покушам тешити је.

— При свем том, госпођо, што сам потпуно убеђен да је тако, опет држим да би рад, када би се присилили на њ, имао врло благотворног утицаја на целокупну душност вашу. Допустите да вам испричам једну кратку биографију из моје фамилије. Ви сте сигурно слушали за патње и

страдања хришћана у турским областима? То што хришћани данас трпе тако је грозно, да крвавим устанцима краја нема. Па ипак то је стање цвеће, кад се упореди с оним које беше у Турској док се по њеним варошима није још знало за конзуле европских сила, за ту слабу контролу, за ту сенку хришћанских уздања. Пре четрдесет година живела је једна моја сродница у једном хришћанском селу у Маћедонији, сиротињски, али тек је живела од свога рада, и хранила је своју децу, а имала их је шесторо, које од кога здравије и лепше, две кћери и четири сина. Мужа јој беху Турци искасапили на сред чаршије без икаквог узрока, чини ми се што се пред њима прекрстио, шта ли. Једну кћер обешчастише јој у по дана пијани сејмени агини, и то тако зверски, да је после неколико дана умрла. Сиротица мати у мал' није полудела од ужаса. Али помисао да се ваља бринути за осталу децу сачува јој памет, и она једне ноћи натовари двоје најмлађе деце на леђа, узе једно за једну а друго другом руком, па побеже с њима из села. Једина девојчица која беше најстарија међу децом могла је ићи сама и носила је бошчу са нешто мало крпа и хлеба за два три дана. Куда се упутила јадница? То ни она сама није знала. Један јој је брат утекао из села пре ње, и за њ је после не-

колико година чула, да је калфа на некаквом занату у Београду, у Србији. Тамо — рекоше јој — нема ни ага ни спахија, тамо имају хришћански судови, тамо нико не сме никоме учинити насиље. Она је све ноћу путовала а дању се крила по шумама, док је најзад не издаде снага те паде од умора украј пута... Срећом наиђоше кириџије, који се са својим коњма враћају, да у Србији приме нове товаре... Кумила их је и богородила да и њу поведу. и да јој децу понесу, али они не хтедоше ни да је чују док им није обећала платити кирију. Уздала се сирота да ће јој брат у Београду моћи позајмити толико новаца. После три недеље дана мучнога путовања најзад стигоше у Београд. Јест, али брата нема, отишао је у свет, да тражи бољи хлебац... Кириџије опет иште своју кирију, и она би пре умрла него да слаже људе. Кад је била у највећем очајању извади један трговац милостива срца те плати за њу. Годину дана је сиротица радила, прала и шила туђе кошуље, док је поштено вратила зајам оном добром трговцу. Сад је била потпуно срећна. Све што је од сад зарађивала, све то беше за њену децу, и она су ишла тако чиста и тако лепо обучена, да је сваки мислио, е су богаташка деца. Својим радом и својим поштењем беше сирота праља стекла поштовање и

пријатељство првих породица у вароши, које су је примале, које су њену децу призивале да се играју са њиховом децом. Једном је у једној такој богатој кући била слава. Девојчица сироте праље, која беше већ израсла читава девојка, послуживала је ваздан а у вече је задржаше на кућевном балу. Кад је после по ноћи доведоше кући није могла да се наприча свију дивота што их је тај дан видела и уживала, торокала је толико, да ју је најзад мајка морала отерати у постељу. Тек што погасише свеће и заспаше, стаде писка девојчета. „Шта је, дете, Бог с тобом?“ — „Нано, боли ме срце.“ — „Ех, шта ће бити, играла си много, па си назебла“ — одговори јој мати, угреје један цреп те јој мету на трбух. Али девојка све више вришти. Уплашена мати потрчи до лекара, али док се вратила, девојка беше мртва... Јадна мати није плакала, није викала, она је стојала просто као штатуа од камена. Кад јој се повратила реч, само је ово говорила: „Господе, што ми је оте тако крвнички? За што барем колико толико није боловала? Та барем да је боловала, да јој тражим лека, да јој тражим лекаре?“ „Видите ли, госпођо, да и боловање најдражега детета може да буде под извесним одношајима утеха? Кадшто изгледа као да Бог хвата људе за реч. Најста-

рији син те јаднице, који већ беше свршио пола гимназије с одличним успехом, који већ беше почео зарађивати и помагати мајци да издржава фамилију, тај паде на један пут у постељу на којој је шест година боловао од разгнојавања кичменога стуба. Шта мислите да је сирота прала радила? Ни један богаташ није имао у болести толико неге, лекара и лекова као њен син. По свима чувеним бањама га је водила, и свуда је зарадила својим рукама не само путни трошак и лекарину, него је остављала по нешто новаца за понуде своме болеснику. Најзад ослободи јој се и тај болесник живота, и тако је ишло редом док јој сва деца не помреше осим једног јединог синчића, по имену Јована. Сад се сиротица овако молила Богу: „Господе, ништа ми није жао на те што си ми толику децу узео. Ето, ја сам све заборавила, ето не ћу ни да мислим на њих само да тебе не увредим. Господе, остави ми само Јована, остави ми сина од заклеткве.“ И најзад као да се и самом Богу сажалило, остави јој Јована у животу. Он сврши све школе у Београду, стаде у једну велику трговину као књиговођа, одатле доби позив од једне милионарске куће у Бечу — сигурно сте и ви чули за барона Сину — за секретара источних језика и књиговођу, са платом од две хиљаде форината го-

дишње. Сад Јованова мајка није више била надничарка, сад ју је син издржавао. Крајње богме већ беше и време. Педесета година живота беше превалила, све је снаге беху већ издале. Изгледаше као да нека праведна судбина хоће да јој позлати вече њенога живота, да је награди за све муке и патње које јој за 50 година пређоше преко главе... Кад на један пут, освану њен Јован у Београду, блед као смрт, сув и мршав као каква авет, и кашљући сваки час оним сухим, кратким, кобним кашљем, који јој и сувише познат беше. Јадној мајци заледи се срце у недрима, као да се отворише на један пут сви гробови њене деце пред њом. „Шта је, сине, ако Бога знаш? Где су они твоји румени обрашчићи. Јоцо? Где је оно твоје непрекидно весеље, јабуко моја?“ — „Није ништа, нано... Јако сам назебао... Принципал ми је поклонио неколико хиљада форината да проведем зиму у Алгиру. И ти ћеш са мном!“ И одоше преко Цариграда. Хоће Јоца том приликом уз пут да пропутује мало. Знате, њему ништа не фали он је само јако назебао! На по пута, на пучини морској, не далеко од Пиреуса атинског издахнуо је Јован на крилу своје несрећне мајке а у 25. години својега живота. Четврт сахата пред своју смрт причао је својој мајци каква ће чуда видети у Ал-

гиру, и како ће се лепо њих двоје тамо наместити... Када су полазили из Београда, говорила је сиротица свакоме пријатељу и познанику своме: „Јоца је последња узданица моја, једини стуб живота мога, једина радост моја, вид очију мојих, дах прсију мојих. Ако се њему — штогод догоди, ја ћу скочити у море.“ По њеној прошлости можемо веровати да је те речи искрено казала, да је сама у њих веровала, па ипак она није скочила у море, него је мирно ишла за Јоциним сандуком, који јој милосрдни људи набавише, кроз улице атинске до на гробље, шта више, упамтила је и то, да је Јоцина пратња наишла на некакав батаљон војске, и како је цео батаљон узео пушке к рамену, како су јој лепо почаствовали њено дете, њеног последњег мртваца... Већ њена се деца и не зову другче, него мртваци. — У Атини, па чак и у Трсту било јој је којекако, ту је било људи који су разумевали кад иште парче хлеба или чашу воде, али кад се затворише у један вагон железничкога влака за Беч, — јер она се беше упутила у Беч да благодари барону Сини, што је дао новаца да јој се јединац излечи — онда настадоше муке, о којима пре ни појма није имала. 48 сахата није окусила ништа, није ни кап воде попила, није се с места свога помакла, ни нужде

ради, јер се бојала да не остане од влака, а од немачкога језика не разумеваше ни речи. Најзад ето једне велике вароши. То ће бити Беч, јер сви путници изађоше. Изађе и она. Донеше јој њено сандуче и оставише га крај њених ногу, па одоше. Сви се путници разиђоше са железничке постаје, она стоји као укопана. Долазе јој неки људи, говоре јој, види се да би јој хтели помоћи али они не разумеју шта им она каже. Најзад ето једног ношача који натуцаше по коју словенску. Он од целог њеног разговора разумеде речи: „Грчка црква“ и „Српска кавана“, и он је поведе у онај крај вароши где се обоје налази, и понесе њен пртљаг. Иду, иду преко два сахата. Цича, зима, снег, вејавица, камен пуца, а наша несретница није 48 сахата ништа окусила. Ношач застајкује често пред сјајно осветљеним прозорима разних великих кавана и пита је: „је ли овде?“ А она само маше главом да није. У неко доба ноћи наиђоше на стари Fleischmarkt, она познаде цркву, потрча кафани преко пута и погледа кроз џамове на вратима не би ли какво познато лице угледала. Срећа је добро послужила. Један искрени другар и пријатељ Јоцин, који је из Београда био дошао по еспап, и који се сад сигурно после театра био свратио на шољу каве, сеђаше за једним столом. Име му је

Никола. Мученица само што имађаше снаге да ношачу покаже тог јединог познаника свога у томе мору од кућа и људи, па се онда скљоца на снег пред каваном. Можете мислити како је газда Николи било, кад је изишао и видео на улици онесвеснуту мајку свога пријатеља, о коме је мислио да путује у Африку. Он је однео сиротицу у свој стан, угрејао је и поткрепио па јој онда уступио своју собу да отпочине. Она је сву ноћ преседела на канабету шћућурена и гледајући укочено преда се. Сад се опет молила Богу, шта мислите, каквим речима? „Господе, не дај ми да полудим!“... Сутра дан била је код Јоциног принципала. Он јој поклонио неколико стотина форината, а што јој је више добра учинило, богати господин кануо је једну сузу за њеним јединцем... Па сад? Куда сад? Кући. А где јој је кућа? У Маћедонији, или на атинском или београдском гробљу? Највише гробова има код св. Марка у Београду, тамо ваља ићи... И она се врати, да плаче своју децу *и да ради из нова*, јер ваља живети... Газда Никола, које из сажаљења, које знајући је како је добра газдарица, понуди је да дође к њему, да му буде у место мајке и да му чува кућу. Материнско срце толико жуди за децом, да усваја туђу, кад нема више својих. Она пристаде, и ево је десет годи-

на како нико у вароши не сумња да она није права мајка газда Николина. Он се већ ожењио одавно, има многу децу, која њу зову стара мајком, и коју је она очувала. Да видите само како се старица с њима игра и смеје! Смеје? Да како, она је срећна! Најстарији Николин син зове се Јоца, као и онај што лежи у атинском гробљу. Људско је срце тврђе од камена... Ето, видите, госпођо, шта би ви радили да је Бруно имао већ 25 година, да је постао најславнији човек свога доба, па да је у то доба умрьо, а вас оставио без игде ичега у свету? Кад већ није био за живот, онда је боље што је преминуо као срећни анђелак, који није осетио ни капи онога чемера, којим нас залева сваки тренутак у животу, сваки дан у страшној, неморалној, грозној борби за опстанак. Благо њему! Он је од целог живота проживео само најслађи санак! —

Госпођа Херцовица пратила је са највећом пажњом моју приповетку, — која ће многима мојим читаоцима бити позната јер познају сва лица — и она све мирпије и мирније дисаше, а кад сам свршио, пружи ми руку.

— Хвала, г. колега. Ваша ме је прича више разгалила него цело путовање по Швајцарској!

— Ето их — зачусмо глас швалије де Земунича из оближњег шушњара — фрајнд, јесам

вам казао да ће они бити код моста испод васерфала?

У то се показа и свеже лице г. Квернера, који се био страшно задувао пењући се уз брдо.

— Уф! — стењао је сиромах фабричар — ја не знам какво задовољство налазе људи пентрати се по овим врлетима. А где сте ви, господо доктори? Спадосмо с ногу тражећи вас!—

— Абер фрајнд — прихвати швалије — ви сте се са свим без узрока ешофирали. Ја сам вам већ казао: фрајнд, истина је да је мој ландсман млад, истина да је ваша госпоја кћи — фрау фон Херц, и кис ти ханд — врло лепа и у том трауер анцугу врло рајценд, али опет, ви требате да знате с ким имате посла! — и сад мој витез стаде ређати велике и славне фамилије с којима је он род, стаде ређати све моје титуле, и казивати му каква сам ја страшна зверка...

Каква микроскопна интелигенција у тог ритера! Он не може да види млађа човека са лепом женом ни да се шећу сами, а да не помисли шта би он радио на месту тога човека.

— Та маните ме, господине — стаде се бранити г. Квернер — можете ви бити и рођени брат сунчев, то се мене ништа не тиче, ја сам тражио доткоре да идемо на доручак у хотел а не што ме је страх пустити ћерку да се сама шеће!

И тако сви заједно сиђемо на терасу пред хотелом.

После доручка опростимо се од г. Квернера и г-ђе Херцовице те сиђемо опет на језеро, да чекамо прву ватрењачу која ће нас даље одвести.

Г. Квернер хтео је на сваки начин да преноћи у Гисбаху. Хтео је свакако да покаже својој кћери бенгалско осветљење гисбашкога слапа.

У $10^1/_2$ сах. пре подне дође пароброд „Oberland“ који нас за четврт сахата превезе преко језера у Бријенц, малу варошицу, у којој узесмо поштанска кола за даље путовање.

Још на ватрењачи грабили су се путници за места у омнибусима поштанским, јер капетан од „Оберланда“ продаваше карте за седишта у тим поштанским колима. Оно у Бријенцу има доста поштанских омнибуса, и запрегне их се толико колико треба, али несу сва места у тим колима подједнако добра. Осим оних 6 седишта у затвореној средини кола, имају два седишта по задди, отворена, са којих се цела околина види, а опет имају кров за случај да удари киша. Па онда, чини ми се да је и место поред кочијаша, јако у цени. Ја и швалије добисмо на жалост места унутра у колима, те смо се морали задовољити панорамама које нам се уз пут отвараше кроз прозоре на омнибуским вратима. Фон Зе-

мунич био је са свим задовољан с местом, јер прво није се на њему могло назепсти од цуга (на против у мал се не угушисмо од врућине), а друго могло се у ћошку и лепо спавати, што спада међу главна задовољства у Швајцарској за све путнике његовога „плага“, да се послужим његовом речју.

Од Бријенца несам много видео. Парабродска постаја и пошта десиле се некако на крају варошице, а човек се није смео маћи од свога омнибуса за које му је карта гласила, јер иначе могао је човек да остане или да се после задовољи са каквим му драго местом у колима. Толико сам само видео да су Бријенчани врло велики богомољци, јер се баш онда беше пустила црква на врви све улицом у стајаћем руху, који има особити крој али није ни мало лепо за мој укус — а нарочито жене са њиховим лепо подвезаним молитвеницима. Једно ми нарочито беше пало у очи. Неке од тих жена имаћаху црвену траку уплетену у косу, а друге опет белу. Питам, шта је с тим тракама, значе ли оне штогод?

— Господине — рече ми једна девојка у поштанској причекаоници, где уједно беше и магаза, и пошта, и телеграфска станица, куцкајући некакву депешу — коју год женску видите са

белом траком у коси знајте да је још девојка, а која носи црвену, та је већ удата! —

— Sehr sinnreich! — рече мој швалије лорњетирајући младу телеграфискињу, која срећом по њу, не разумеде фину досетку мога витеза.

Најзад троми кочијаши упрегоше, ми поседасмо сваки на своје одређено место па онда хајд у планину Бриниг. Диван је и мајсторски изведен друм уз ту грдну планину, а околина коју човек види пењући се и силазећи с Бринига тако је романтично-лепа, да ми је управо мило што сам још сад у поштанским колима, прешао преко Бринига, док несу и ту провукли бесомучну железницу. У суновратној дубини испод нас гледали смо десно дивну једну долу у којој беху повучени канали и регулисање реке као да су писаљком нацртане на хартији, а не ископани мотиком у неравној и ћудљивој земљи. Преко доље на другој страни подиже се фронат горостасних гора, са којих се слевају сијасет божији рипаљака, које се спрам сунца светле као сребрне траке повучене у мркоме зеленилу планинском.

Сви смо се дивили и узвикивали од радости гледајући ту прекрасну панораму, само швалије де Земунич беше као на угљевљу. Кад год је погледао кроз десни прозор од омнибуса свагда

је дрекнуо од страха, толико га је плашила висина на којој се вожасмо, и он би одмах зажмурио као ноје што завуче главу у песак, па се више не боји никога.

— Ама фрајнд — говораше непрестано сиромах швалије — ово није никакав шпацир... Ово је да човек сломије врат. I donk für so a Varagnüg'n! Јесте л' чули, фрајнд, Sö, Kutscha', i steig ab... Ја хоћу да сиђем. Ви ако сте полудили, ломите вратове... ја не ћу... Sö, aussi möcht' i'! —

Бадава смо му сви говорили да се окане детињарије, да се не боји ничега, да кочијаш може зауставити кола ако би се и најмање што догодило! —

— Аја, не помаже, он је сваки час замишљао како се омнибус отиснуо низ брдо заједно с коњима, па се ваља низа стење као грудва снега.

Десио се с нама у колима неки обешењак, г. *Крахн* из Бона трговачки књиговођа, који путује за свој ћеф, па кад виде како је швалије плашљив, а он стаде да прича о несрећним случајевима који се по Швајцарској догађају.

— Бога ми сте ви чудни људи, господо — стаде нас ко бајаги псовати г. Крахн — што замерате обазривости нашега сапутника? Зар ви

не знате да се у Швајцарској сваки дан догоди по који несрећан случај који неколико живота кошта? И то на оним местима на којима је до сада стотинама хиљада путника прошло без икакве опасности?

— Јел'те? — прихвати швалије дршћући од страха — Кажем ја? Sö, aber aussi möcht i'! —

— Ето шта се догодило пре 15 дана. Један Инглез, по имену Маршал који је путовао само да се мало проће, овако као ми сад... —

— Овако, као ми сад... — понављао је швалије машинално. —

— Пењао се из Кур Мажера на Монблан, и повео је био са собом двојицу најбољих вођа за то пењање, и то Лемана из Мајерингена и Алнера из Гриндлвалда. Разуме се као што је обично на таким вратоломним пењањима, сва тројица су била повезана један за другога ужетом. І'де је било најстрашније, Маршал поклизне и стропошта се у таку дубину да је на месту остао мртав. И Леман који је пао преко Маршала остаде мртав на месту, само је Алнер остао жив, јер је на њих двојицу пао, али је врло дуго лежао у несвести! —

Швалије сад није више ништа говорио, већ стаде се мучити да отвори врата од омнибуса, али заман. Кондуктер их беше споља закључао, сигурно да их не би деца отворила на незгодно-

ме месту, па да се не би каква несрећа догодила. Е у мал се није заплакао као мало дете. Срећом кола савише на једном јако савијеном колену друма у лево, те тако се сад није више видело у онај понор испод Бринига и наш се швалије утиша. —

У подне стигосмо у село *Лунгерн* у коме се мењају коњи и где путници ручају. Код „Лафа“ постављен table d' hôte као да је човек у каквој вароши, у великом салону. Послуга не може бити лепша — све младе девојке. Јела прекрасна, али ми бесмо сувише добро доручковали у Гисбаху, те с тога не могасмо ни окусити. Али опет несмо за бадава платили таксу, јер цела трпеза беше излог прекрасних жена, све самих Инглескиња, те тако, што је изгубио желудац то су накнадиле очи које су се „напариле.“ Враг би их знао те Инглезе. Кад бесмо у *По* у јужној Француској причаше нам да сваке зиме има по 14,000 Инглеза у тој вароши. Сад опет у Швајцарској сваки је други путник Инглез, а г. Крахн каже, да у његовом Бону на Рајни има свагда бар 4,000 инглеских породица. Па куд их траје већ толико? Али да, за њих је живот на континенту тако баснословно јевтин, да они чим им понестане трошка путују по Швајцарској, по Италији, по Немачкој, не толико ради поуке или

провођења, већ да уштеде мало пара, да поврате равнотежу својега домаћег буџета.

И код Лунгерна има језеро које се тако исто зове, али није ни мало лепо по околини, већ је корисно богатством у рибама. Пре године 1836. било је огледало језерско више за 40 метара, али практични Швајцарци несу жалили ни труда ни трошка, док несу начинили уметнички „штолен“ који је дугачак 1400 метара и који је учинио да ниво језера спадне за 40 метара. Што ми је у Лунгерну још пало у очи, то је, да су сељачке куће махом на два боја велике и зидови целе куће покривени с поља танком шиндром као рибљом краљушти.

Из Лунгерна до *Сакселна* прошли смо поред доста села и заселака, али ја ни једноме несам забележио имена. У Сакселну стадоше кола да се коњи одморе и да путници чалабркну штогод код „Лафа“ или „Анђела“ или код „Коња“ („Ресли“). Ту је врло важна сеоска црква. У осталом та швајцарска села нису ни мало налик на наша по броју становника, јер у Сакселну има до две хиљаде становника. На месту на коме је сад сакселнска црква, ту је пре 500 година била колиба светога пустињика Никлауса фон дер Флих, који је живео од самога корења. По казивању наших кочијаша тај је пустињак био прави

чудотворац, с тога га у томе крају славе као земаљског патрона, а папа га је пре неколико година прогласио за свеца. С тога сваке године непрегледне гомиле швајцарских сугрђана иду на аџилук у Сакселн, да се поклоне светим моштима, које се налазе у стакленом орману иза олтара. И ми видесмо, стотинама побожних аџија који тај дан стигоше у Сакселн како врве Никлаусовој богомољи, која је сад сазидана у племенитоме стилу. са лепим перистилом од црних мраморних стубова и са лепим мраморним олтарима. У Сакселну има скоро у свакој башти по један диван ладњак са живим зидовима, и живим кровом од шимшировог дрвета, а осем тога има и правих богаташких летњиковаца, јер као што је познато само богатство још не ослобађа од поштовања светих моштију, па ни у републикама швајцарским. Каква лепа и велика школа има у Сакселну, па ипак толике аџије! —

Кад пођосмо из Сакселна даље, ја не могох да се уздржим а да мојим сапутницима не кажем утисак који су на ме учиниле аџије у Сакселну.

— За ме је — рекох — свагда била загонетка за што у Америци, у тој земљи за коју кажу да је огњиште свију грађанских слобода, у којој сам народ чини тако огромне жртве за своје

образовање, какве су на нашем европском континенту нечувене, за што у Америци у којој нема никакве „владајуће религије“ терају право идолопоклонство с јеванђељем, за што је код њих празновера тако ужасно раширена као што сведочи мрак у духовима, поред кога могу шпиритисте, и шекери играти своје врзино коло, као што су у средњем веку у Европи радили флагеланти, жртве играчког беснила и т. д. Кад дођосмо у Сакселн, а оно и у Швајцарској иду гомилама људи на аџилук светим моштима!... —

Један сув старац, који је седео преко пута од мога пријатеља де Земунич, са нешто мало седе косе на ћелавој глави, са лицем на коме се укрштало стотину бора, али на коме беху и брада и бркови скоро обријани, са необично дугачким и добро уштирканим „фатермердерима“, са дугачким до грла закопчаним капутом кестењаве боје, само се осмехну на моје речи. Цео дан је седео у колима с нама и није ни речи казао, а сад се окрете мени.

— Празновера, господине, није ни у каквој свези са формом државне владе, већ је просто особина младих народа. Празновера је у толико вера у колико је злоупотреба ипак нека употреба. Јака вера, па и празновера, *ојачава* младе народе, она је војничка врлина која је Римља-

нима прибавила многу победу. Празновера као год и деспотизам, покорност и страх, то је особина која је свакоме народу нужна особито у почетку његовога живота, јер се њима запечати извесна стална величина народња, па онда тек настаје доба када све то постаје сметња, што је пре било добро и целисходно![1]

— One person with a belief is a social power equal to ninety nine who have only interests (човек који верује, то је друштвена снага равна снази 99 људи који немају вере већ само материјалне интересе), рече један сапутник за кога не бих никад рекао да је Инглез, док он не цитира ту познату изреку Џона Стјуарта Мила.

Швадије де Земунич осећаше потребу да и он каже штогод, да се и он уплете у разговор, с тога уздахну:

— Ах, како су лепе ове зелене ливаде! Као да су тепих од зеленог сомота! Ах, па како су сафтиг! Баш ме је жао што сад нисам во па да мало пасем на оваквим ливадама!

Разуме се омирски смеј у нашем омнибусу, који само окуражи мога витеза да оспе читав плотун тако генијалних примедаба. Међу тим ја несам хтео да испустим лако старца који ме та-

[1] Hellwald, Culturgeschichte стр. 322,

ко изненадио беше својим погледом на празновер у, па наставих започети разговор.

— Расположење људско — настави старац, коме се сад и на носу могло чинити да је осе дио за катедром — и наклоност свему што је *чудновато*, не може се одрећи, јер је факт, јер је особина људске организације и природног устројства, као што показује просвећена садашњост. Најстарији и најпростији појам о чуду, то је непрестано утицање и мешање божанства у природни ток догађаја, а то је основа многим религиозним системима. Без појма о Богу нема религије, по томе и свака религија закључује у себи чудо. Прво хришћанство оснивало се много на веровању у чуда, оно беше суспендовало све природне законе у корист свога творца, и то није ни мало сметало његовоме ширењу. Она религија која не би то учинила, која би била тако у слози са свима природним законима да искључује свако чудо, не би у опште више била религија. Баш је суштина сваке религије у „надприродностима“, и доиста не може се одрећи да у човеку има нека метафизичка потреба, *жеђ за заблудом*![1] —

Код тих речи старчевих и нехотице морадох да помислим на духове у асталима који својим

[1] Hellwald, Culturgeschichte, 392.

„самосталним“ покретима погађају прошлост и будућност целога друштва које га пита, [1]) помислих на чуда која почини наша народна медицина са најпростијим лековима на свету, јер ако човек оздрави, онда је он једино оздравио зато за што су му гасили угљевље, или што су му свештали масло, помислих на небројене литије богомољаца које дан данашњи врве у Лурд, Перej и ле Монијал у Француској, помислих на зазиђивање живих људи у темељ какве зграде, на вештице и вукодлаке које налазимо код свију народа у целоме свету, и доиста као да ће чича имати право с његовом уређеном жудњом за заблудом!

Не беше по сахата прошло како смо измакли од Сакселна, а пут нас нанесе опет крај обале једнога језера, које беше у лепој сенци од старог ораховог дрвећа. То је сарненско језеро, које је не само лепо и питомо него и пуно лепих форелица. Мало доцније стигосмо и у сам *Сарнен*. То је варошица од 4000 становника, главно место у Обвалдену, и престолница „владе.“ И ту застадосмо мало код поштанског хотела. Док су неки путници ужинали, ја сам се осврнуо мало по варошици. Лепа општинска кућа, у њој слика св. Никлауса фон дер Флих, рељеф од

[1]) Види моје: „Путничке црте. Књига прва. Два дана кроз Чешко-саску Швајцарску,“

обвалденскога терена и апсана која има врло поносито име „Bürgerstube“ (грађанска соба). На једном брежуљку велика црква, са дугачким шиљастим торњем без укуса сазидана, као и већина цркава које сам у Швајцарској видео. У побочним олтарима пуно костура. Све саме мошти светаца. — На другом једном брежуљку војни магацин. На томе је месту стајао замак аустријскога тиранина, који је срушен 1308. године, лицем на нову годину. Али зграда којом се Сарнен може поносити, то је кантонска школа. На јужном крају варошице подиже се величанствена кантонска болница сазидана 1859., али тек што сам мислио да уђем у њу, дотрчи један дечко да ми јави како су омнибуси готови за полазак. Једва сам уграбио да прочитам натпис на болници а и он је карактеристичан „Christo in pauperibus.“ —

Кад сам дошао до поштанског хотела хтедох одмах да уђем у омнибус, али швалије де Земунич узе ме под руку.

— Фрајнд, само на један момент погледајте у ову кафану. Да видите што још нисте видли. Ови су Швајцери прави Mordkerls! —

Попнемо се уз басамаке (под којима видех статују од камена која представља некаквог Енглеза ама тако комичног као да је овога часа

искочио из Дикенсовог „Пик-вик-клуба“) — па онда у пространу салу где је трпезарија кафане. Погледам две елегантно обучене младе госпе седе за клавиром па свирају „у четири руке“ некакву сонату. Свирачице окренуше своје лепе главе к вратима која ми одшкринусмо. Ја се поклоним учтиво а швалије маше им пријатељски руком, као да су Бог зна како добро познати.

— Па шта има ту особито? — питам ја мога земљака,

— Те две даме то су просто две келнерке, које кад немају посла свирају у клавир. Фрајнд, како вам се то допада? Па још како су лепе! Особито она са косом семел-блонд! Само штета кад се смеје јако јој искочи цанфлајш (дêсни)!

— Господин от Земунич, ама кад ћете се ви један пут опаметити? —

— Фрајнд, шта ћете, младо срце, у мене је са свим младо срце! Због ом, голубице моје! — Једва сам га одвукао у кола.

Кад изађосмо из Сарнена угледах велико стрелиште, на коме видесмо гомилу људи где гађа у нишан.

— Ама ја сам данас скоро у сваком селу поред којега смо прошли видео стрелишта, шта је то? — упитах мога комшију. —

— То су општинска стрелишта — рече ми

г. Крахн — у којима се сваки може вежбати у стрељању когод хоће. Влада даје барут за та вежбања без паре! —

Сад нас је пут водио кроз обвалднерску земљицу пуну узвишене а просте лепоте, кроз земљицу која наличи на какав природни парк са дивним воћњацима, луговима, са читавим сводовима и правим домовима од зеленила са јеловим шумама кроз поља пуна сочног ливадског зеленила и пуна шареног пољског цвећа. Сељаци које сретасмо уз пут беху виткога стаса, широких плећа, многи имађаху врло карактеристичне главе с лицем пуним израза. Г. Крахн причаше ми да се мушкарци у томе крају врло радо рву и да имају праве празнике за рвање.

— Ови сељаци можда несу тако паметни као Нидвалденци, али су тако исто чврст и веран народић! — Заврши г. Крахн.

Најзад, око заранака стигосмо у *Алпнахт* или како се паробродска постаја зове Алпнахтгестаде. Ту се опростисмо са старинским комуникационим средством, са поштанским колима, да седнемо на пароброд који нас је чекао на алпнахтској обали најлепшег швајцарског језера.

1875.

С БОГОМ.

ИЗ БАЛЗАКОВИХ ФИЛОСОФИЧКИХ ШТУДИЈА.

„Хајд'мо, чиновниче, напред! Ваља нам похитати, ако мислимо да стигнемо за сто кад и остали. Опружите ноге! Скочи маркиже! Ама овамо! Тако! Ви прескачете преко бразда, као сушти јелен!“

Ове речи изговори један ловац, који сеђаше угодно на међи шумице Адамова острва, пушећи хаванску цигару, и чекајући својега друга, који је по свој прилици био по шибљацима у шуми залутао. Крај њега стајаху и четири пса бакћући, и гледајући с њиме онога, коме се он беше обрнуо. Да би се разумело, колико су они испрекидани узвици задиркивали, ваља рећи, да је ловац што не беше приспео, био омален, дебео човек, с испупченим трбувом, правог господарског изгледа. С муком је прескакао преко бразда скоро пожњевене неке њиве, и грудве, што му се лепљаху за обућу, баш му озбиља сметаху корачати. Уз то, да је још више јада, коси

сунчани зраци изгоните му крупне капље зноја. Како се с особитом бригом старао да се не изврне, посртао је час напред час назад, као год што кола одскакају кад се бесно вози. То беше један од оних септембарских дана, што се својом екваторском врућином журе, да грожђе са свим сазре. По времену се видело да ће скоро олуја. Небо се истина још плавило и још се одвајаху према нижем хоризонту густи црни облаци, али се могло видети како се страшно брзо умножавају беличасти облаци, застирући исток и запад суром лаганом завесом. Ветар је беснео још само у вишим ваздушним слојевима, а атмосфера је на ниже притискивала врело испарење земаљско. Како је доља, кроз коју пролазаше ловац, била свуд унаоколо опкољена високом шумом, те је тако била у заклону, беше у њој таман као у пећи. Ћутљиву шуму около као да је жеђ палила. Тице и инсекти умукоше, а дрва се вијаху, једва да се могло опазити. Они, који се још сећају како беше у лето 1819, треба да се сажале на јаде сиромаха министарског чиновника, који се крваво знојио да стигне свог шаљивог другара. Овај опет, непрестано пушећи, беше прорачунио по сунцу, да ће бити од прилике пет часова по подне.

— До врага, где смо ми ово? — запита де-

бели ловац, бришућ зној с чела, па се подупре уз једно дрво спротив свога друга, јер не осећаше више снаге у себи, да прескочи јарак, што их је још растављао.

— Зар мене питаш? одговори ловац смејући се; а беше се лешкарећи наслонио на високу жуту траву, која беше обрасла брежуљку. Он баци крајичак цигаре што му беше остао, у јарак, па викну — Светога ми Петра, не ће ме нико више навести, да нагнем путовати по земљи у којој није власт позната, па ма ви били тај, мој стари школски другару!

— Али, Филипе, зар сте ви заборавили француски? Нема сумње, ви сте своју памет оставили у Сибирији, одговори дебељко погледавши некако и смешно и тужно на један дрвени стуб, што беше на неких сто корака од њих. —

— Аха! одговори Филип зграбивши пушку, па скочи затрчав се пољем право стубу. — Овамо Албоне, овамо! Полу лево, -- викаше он своме другу показујући му један широк насип. — *Пут из Бељета у Адамово острво*, прихвати он на ново, на тај начин дакле доћи ћемо на касански друм, јер се он, мора бити, укршта с путем од Адамова острва.

— Тако је пуковниче! рече господин Албон,

мећући на главу своју капу, којом се расхлађивао.

— Дакле напред, мој поштовани саветниче, — одговори пуковник Филип, звизнувши псима, који као да њега боље слушаху него својега газду чиновника.

— Знате ли ви г. маркиже — настави шаљивац војник — да нама данас ваља прећи још две миље? Оно село, што се види тамо доле, ваљада ће бити Беље.

— Боже мој, викаше маркиз Албон — па идите у Касан кад вам се то тако допада, ма морате сами. Макар да је олујина, ја волим овде чекати да ми ви пошљете коња из замка. Ви сте данас збијали шалу са мном Филипе! Ми смо хтели да се мало проведемо у лову, а не да се удаљујемо од Касана, хтели смо ловити зечеве по околини, коју познајем. А ви место да уживам, начинисте да од четири часа у јутру па до сад трчим као кер, а несмо ништа друго доручковали осим два чанка млека. Ах, да се хоћете заплестн у какву парницу на дворском суду, учинио бих да је изгубите, па ма сто пута имали право! — и уморени ловац седе на један гранични камен под дрвеним стубом, скидајући са себе пушку и своју празну торбу, па уздишући дубоко.

— О Француска, ето какви су ти чиновници! — смејаше се грохотом пуковник Сисиски. — Хеј мој Албоне, да сте ви били шест година усред Сибирије као ја...

Он не доврши што је хтео рећи, већ диже очи к небу, као да хоће да покаже, да су те несреће тајне, за које само Бог и он знају.

— Хајдмо, мичите се — додаде он. Ако ту останете, ви ћете пропасти! —

— Шта ћете ви Филипе! То је стари обичај чиновнички! — На моју част, ја сам претерао. Да сам бар једног зеца убио! —

Ретко се налазе два човека различна међу собом, као што то беху ова два ловца. Министарскоме чиновнику било је четрдесет и две године, а изгледао је као да му нема више но тридесет, међу тим војнику је било тридесет година, па је тако изгледао, као да му најмање има четрдесет. Обојица су били окићени црвеном руменом ружицом, што је показивало да су обојица официри почасне легије. Неколико проседих витица, као сврачије крило, спуштаху се испод пуковникове капе; а саветникове слепе очи украшаваху лепе плаве коврчице. Један је био висок, сув, коштуњав и нервозан, издајући својим борама на бледоме лицу или страшне страсти, или грдне несреће, које је морао претрпети; лице

другара његова блисташе се од здравља, весело. и достојно епикурејца. Обоје беху препланули од сунца, и на њиховим дугачким чарапама од суре коже, познаваху се трагови од јаруга и бара, кроз које су прелазили.

— Хајд'мо, викаше господин Филип, напред! За часак ћемо стићи у Касан да заседнемо за господску софру.

— Да Бог да се никоја у вас не заљубила, док сте год живи, одговори саветник смешно жалосним лицем, ви сте неумољиви као год какав члан казненог законика.

Филип Сисиски задрхта силно; његово велико чело намршти се. Цео му се облик онако натушти, као што изгледаше небо у тај мах. При свем том што му нека горка успомена згрчи сваку црту, опет не заплака. Као што је обично у снажних људи, он је умео да сузбије своје узбуђење на дно својега срца. Он се стидио, као што чини мноштво чистих характера, да покаже на среду своје јаде, знајући да им никојега човека реч помоћи не може и стрепећи да од њих не начине спрдњу људи, који не ће да их разумеју. Господин Албон био је од оних „нежних душа, које су кадре да погоде јаде, и које такође затишти рана коју су нехотице задали коме својом непажњом. Он је поштовао ћутање својега

пријатеља, диже се, заборави на свој умор, па пође узањ ћутећи, и кидајући се од љутине, што је позледио рану, која још не беше зарасла.

— Који дан, пријатељу, рече Филип стиснувши му руку, захваљујући му очајничким погледом за кајање, које Албон учини ћутећи, — причаћу ти о моме животу. Данас не бих могао.

Ћутећи одоше даље. Пошто пуковника сасвим прође туга, и чиновник опет осети да је уморан; по нагону, који особито имају уморни људи, загледаше у сваку тамнину шумску, промераваше врхове дрва, завириваше у сваки улаз, надајући се да ће наћи какво преноћиште, где би могао замолити да га приме. Доспевши до једног раскршћа, учини му се, да се међу дрвљем нешто дими. Он се заустави, погледа здраво пажљиво, па виде неколико зелених и угаситих борових грана.

— Кућа! Кућа! повика тако радосно, као што би какав мрнар викнуо: земља! Филип, онако дубоко замишљен, пође за њим и незнајући.

— Ја овде волим омлету, парче хлеба, и столицу, него у Касану диване, црне гљиве и бордовско вино! — Таквим је усклицима чиновник исказивао своје усхићење, што је опазио зид, који се на далеко белио кроз густу тамну шуму.

— Ах, ах. Та то је, чини ми се, некакав стари намастир, — викну маркиз Албонски, приспевши до једне старинске и поцрнеле решетке, одакле је сагледао у сред широког и грдног врта некакву зграду по староме начину, којим су се негда зидали намастири, — ама су знали ти угурсуски калуђери, где им се ваља настанити! Таким се узвиком чудио чиновник појетичкој пустињи, коју сад сагледа.

Кућа беше на застранку једне планине; на врху које је било село Нервиљ. Стогодишње јеле, што састављаху око тога места венац, чињаху, те је оно доиста пустињачки изгледало. Главни стан, у коме су негда калуђери становали, беше окренут к југу. У врту је могло бити простора до четрдесет јутара. Уз кућу се пружала зелена ливада, и кроз њу вијугаху љупко неколико бистрих поточића, који су се дивно гранали, немајући на себи никаквих вештачких украса. Овде онде уздизаху се поносито зелена дрва с разнобојним лишћем. За тим оне пећине за становање намештене, оне масивне терасе са својим разореним стубама и поломљеним подупирачима, даваху чудан изглед овој дивној Тиваиди. Овде је вештина ујединила своје створове с природом и њеном убавошћу. Људске страсти морале би скршити се под овим великим грмо-

вима, који оно место под својим гранама брањаху исто тако од светске вреве, као и од жаркога сунца.

— Да чудна нереда! — рече г. Албон пошто се нагледао тужног оног израза, којим развалине прелеваху целу околину, што тако изгледаше, као да је на њој тешка клетва. Беше као какво тужно место, које су људи одбегли. Бршљан беше свуда раширио своје вижљаве гране и своје густе засторе. Угасита, зеленикаста, жута и црвена маховина прелеваше својом романтичком бојом сва дрва, клупе, сав кров и све стење.

Прозори су на киши и на свакој непогоди обветшали. Неколико прозорних капака вишаху о једној шарци. Распукнута врата већ више никоме не сметаху на уласку. Воћке беху претоварене, али светлом маховином, од које се никад ништа узбрати не ће; крајњи немар беше их толико запустио; по стазама је расла висока трава. Ти остатци зачињаху целу слику неком чаробном поезијом, а буђаху сањаличке мисли у гледаоцу. Какав песник остао би као прикован онде, па би потонуо у дубоку сетност, дивећи се нереду што беше тако пун сугласја, и пропадању, у ком беше толико чара. У тај мах неколико сунчаних зракова продреше кроз густе о-

блаке, те обасуше хиљадостручним бојама то полудивље позорје. Таман цреп на крову ражари се, маховина блисташе, фантастичке сенке узавреше по ливади испод грмова; мртве боје оживеше, живе супротности одскочише још више једна од друге, а лишће је трептало у светлости, да се на њему свака пружица могла распознати. На један пут, светлост се угаси. Тај предео, што мало час чисто говораше, намршти се и постаде сетан, или боље да речем, нежан као најнежнији јесењи сумрачак.

— Ово је вилистан! — рече чиновник сматрајући кућу већ као своју имаовину. — Чије ли је то? Имати тако добро, а не становати у њему значи бити права стока.

На један пут искочи једна жена испод орахова дрвета што беше с десна до решетке и не градећи никаквога шума прође поред чиновника тако брзо, као сенка каквога облака. Та га прилика скамени.

— Гле сад, шта је вама Албоне? — Запитаће пуковник.

— Трљам очи, да видим да ли спавам ол' сам будан — одговори саветник прегнувши се целим телом на решетку не би ли прилику опет згледао.

— Она је по свој прилици тамо под оном

смоквом! — рече он Филипу показујући му једно дрво под зидом лево од решетке.

— Она? За кога то велиш? —

— Зар ја знам за кога? — прихвати г. Албон. — Сад баш предамном, рече он лагахним гласом — диже се некаква чудна жена; мени се чини да је она пре из царства сенака, но живо чељаде. Она је тако гипка, тако лагахна, тако ваздушаста, да би човек могао слободно рећи да је прозрачна. Лице јој бело ка исто млеко. Црних је очију и косе, а и у црноме руху. Пролазећи крај мене погледала ме је, и при свем том што се ја не плашим од свачега, тај ми је поглед следио крв у жилама.

— Је ли лепа? запита Филип.

— Не знам. Ја сам јој само очи видео на целоме лицу.

— До врага с Касанском вечером! кликну пуковник. Да останемо овде. Ја бих имао вољу да уђемо ма како у то чудно добро. Видиш ли те црвено намазане капке и те црвене бразде на оквирима вратним и на крилима? Зар не изгледа то као ђавољи стан, који је можда наследио добро калуђерско? Хајдемо, потрчимо мало за том црном и белом госпођом! Напред! — викаше пуковник живахно раздраган.

У тај мах зачуше оба ловца, где нешто ци-

кну, као кад се миш ухвати у кљусу. Они занемеше, па слушаху. Лишће на неколико џбунова у тишини шушкаше као мрморење каквога поточића. Али при свем том што су се они тако напрегли, да би и најмањи шушањ чули, земља остаде чисто нема, нити хотијаше да изда корак непознате, ако је у тај мах ишла.

— Чудна посла! — викну Филип идући дуж зида, што је врт ограђивао.

Оба пријатеља приспеше на мах на пут, што је водио из шуме у село Шоври.

Пошто су се испели на стазу према парискомдруму. нађоше се пред једном великом решетком, одакле су могли видети лице тој тајанственој кући. С те стране је непоредак изгледао да не може бити грђе. Грдне улоке у зидовима одвајаху три главна стана тога здања, што на глагољ сазидано беше. Црепови и комаће од плоча и развалених кровова, што беху по земљи разбацани, показиваху јасно, колико је кућа запуштена. Нешто воћа беше опало, те трулјаше на земљи, јер га немаше ко купити. Једна крава пасијаше дуж јаруге и чупкаше цветиће са живе ограде, а једна коза међу тим бршћаше грешн и виново лишће.

— Овде је сама хармонија, и непоредак је на неку руку организован! — рече пуковник ву-

кући за узицу од звона; али у звонцу не беше клатна.

Ловци не чуше ништа друго но шушањ, који обично постаје кад два зарђана гвожђа трљамо. При свем том што су мала врата у зиду пред решетком била веома опала, опет их не могоше отворити никојим упињањем.

— Охо! Ово несу чиста посла! — рече он своме другу.

— Да несам чиновник — одговори г. Албон — рекао бих да је црна жена била вештица!—

Тек он што то изговори, а крава дође решетци, па им пружи своју врелу њушку, као да је жељна видети људе. За тим је за улар узме и поведе једна жена, то јест ако се тим именом сме назвати једно суштаство, што се из џбунова подиже. Жена је носила на глави црну мараму и испод ње се спуштаху витице њене плаве косе, која би се слободно могла упоредити с повесмом куделье. На врату немађаше никакве мараме. На њој је била груба вунена сукња с црним и угаситим пругама, за неколико палаца краћа но што би требало, те јој се тако ноге виђаху. Могао би човек помислити, да је и она од оних црвенокожа што их је Кунер прославио, јер њене ноге, врат и руке изгледаху исто као црвен кремен. Никакав зрачак од душе не осве-

тљаваше њезино бенасто лице. Њене плавкасте очи беху мутне, немајући никаква огња у себи. Неколико ретких белих длака беху јој на место обрва. На послетку су јој уста тако била срезана, да су јој се видели зуби, који не беху у лепом реду, ма беху бели као псећи.

— Гле, жена! — викну пуковник Филип Сисиски.

Она дође полако до решетке, зијајући у лов це, и непоказујући лицем ништа. Кад је згледа ла, помучи се да се усиљено насмехне.

— Где смо ми ово? Каква је то тамо кућа? Чија је? Ко сте ви? Јесте ли одавде? —

На сва ова питања, и на читаву гомилу другог којечега, што ју питаху пријатељи, не одгори она ничим другим до гунђањем, које више приличаше животињи но људском створу.

— Та зар не видите да је и глува и нема? — рече чиновник.

— Бонзом? — крекну сељанка.

— Ах, она има право. Ту је може бити негда био стан за калуђере! — рече г. Албон.

Они отпочеше на ново питати. Али сељанка, као какво ћудљиво дете кад се заинати, смејаше се, играше са својом нанулом, трзаше улар на крави, која стаде опет пасти, блејаше у оба

ловца, испитиваше сваки комад руха на њима; она шикаше и грокташе, какоташе, само не проговори ни речи.

— Како ти је име? запита Филип погледавши је оштро као да је смете.

— Женевијева! — одговори она смејући се неким животињским смехом.

— До сад је крава по најпаметнији створ с којим се сретосмо! викаше чиновник. Хоћу да опалим из пушке не би ли ма ко изашао.

Тек што Албон зграби своју пушку, пуковник га заустави, па му показа прстом непознату, што им беше тако раздражила радозналост. Иста жена чињаше се као да је дубоким премишљањима занета, и лагано корачајући иђаше једном подугачком стазом, тако, да су оба пријатеља имали када, да је добро размотре. Рухо јој беше од црног атласа, који је већ здраво изношен био. Њене дуге косе спуштаху јој се као многобројне кићанке преко чела, око рамена, чак до струка, да су јој у једно биле и шал. По својој прилици она беше навикнута на тај непоредак, јер она ретко заглађиваше своје косе спрама оба уха, но само би по један пут хитро макнула главом, па ако се коса није издигла, не трућаше се више, да ослободи своје чело или своје очи од тога густога вела. У осталом њено кретање беше тако

поуздано и хитро, као што се само у животиње налази, и што је код жене чудновато. Ловци се скаменише гледајући како се она лако успужа на јабуку, па се на грани тако намести, као да је тица. Она браше јабуке, јеђаше, па се онда пусти на земљу дражесном лакошћу, којом се само веверица личи. Њени удови беху тако гипки, да јој ни један помицај није био усиљен. Она се играше у трави, ваљаше се у њој као што би само какво дете чинити могло; док на један пут опружи и ноге и руке, па оста у томе положају исто онако немарно и природно, како би лежала каква мала мачка кад заспи сунчајући се. Из даљине се зачу како гром загрме, и она се жустро окрену, па стаде четвороношке трчати као псето што бега од туђина. Рад тога чудног положења, подели јој се коса на два курјука, те се спушташе с једне и с друге стране главе, допуштајући тиме ловцима да се диве њеним белим раменима, што блештаху као пољска кадифица, и њеноме врату, по коме се могло судити како је савршено цело тело.

Она врисну боно, па се усправи са свим. Њени покрети тако се дражесно попуњаваху један другим, они се извршиваху тако лагахно, да није наличила на човечији створ но на какву девојку од оних прилика, што их славе спеви О-

сијанови. Она приђе некаквоме кориту, стресе с једне ноге ципелу, па се стаде тиме забављати, да замаче своју алабастарски белу ногу у извор, по свој прилици дивећи се како је разиграла таласиће, па се прелевају као дијаманти. За тим клече на ивицу корита па се забављаше као дете, завлачећи врх својега перчина у воду, па трзајући га брзо да би могла гледати како се капља за капљицом цеде с њега, и како се према сунцу блистају као низ бисера.

— Та је жена луда! — викну чиновник.

Женивијева крекну нешто промукло, што се канда тицаше ње, и она се живо окрену, уздигнувши косу с лица на једну и на другу страну, У тај мах могоше пријатељи да сагледају црте на лицу тој жени, а она, како је њих спазила, у неколико скокова дотрча решетци као каква кошута.

— *С Богом*! — рече она слатким, хармоничким гласом, ма осем те мелодије коју ловци чисто прогуташе, не беше у њему ни мрве од осећања, никакве мисли...

— Г. Албон се дивио дугачким трепавицама њених очију, густим и црним обрвама њеним, и оној блештећој белоћи на њеним образима, на којима не беше ни трага каквоме руменилу. Само плаве жилице шараху њене образе. Кад се

чиновник обрну своме пријатељу, да му каже како га је потресла та чудна жена, нађе га у трави, где се пружио као мртав. Господин Албон избаци пушку не би ли ко притрчао па викнувши: стаде се трудити да дигне пуковника. Непозната, која непомично стајаше, кад зачу тресак, побеже као стрела, јаукаше као рањено живинче, и обрташе се по ливади показујући свима знацима како се уплашила. Г. Албон зачу, где грме некакве каруце на путу с Адамова острва, и стаде призивати шетаче у помоћ машући марамом. Одма се кола упутише према Бонзому, и г. Албон познаде у њима своје суседе, г. Гранвиља са његовом женом, и они се брзо сиђоше с кола уступајући их чиновнику..

— Госпођа Гранвиљевица имађаше случајно једно стакаоце салмијака при себи, те га брзо подметуше Филипу под нос!

— Ма ко је та жена? — питаше чиновник показавши непознату.

— Кажу да је из Мулена дошла, одговори г. Гранвиљ. Зове се грофица Вандијерска, и веле да је луда; но како је овде тек два месеца, ја вам не бих смео јемчити да је све истина што се поговара.

Албон се захвали г. Гранвиљу и његовој жени, па отиде у Касан.

— То је она! — викну Филип дошавши к себи.

— Која то? — питаше Албон.

— Стеванија. Ох, мртва а жива, жива а луда! Ја мишљах, издахнућу! —

Смислени г. Албон, увидевши у каквој је важној кризи његов пријатељ, добро се чувао, да га пита или дражи; па је само нестрпљиво желео да стигну у дворац; јер пуковник се беше сав тако променио, да се бојао да није грофичина страшна болест и на њега прешла. Тек што кола стигоше до капија Адамова острва, Албон посла слугу градскоме лекару, тако, да је лекар био већ код постеље, кад пуковника у њу намештаху.

— Да се г. пуковник не беше десио на што срце, — рече хирург, био би мртав Умор га је спасао! Лекар, пре но што је наредио какве понуде требају болеснику, оде сам да му спреми неко пиће, што ће га разблажити. Сутра дан у јутру, беше Филипу боље, но лекар је хтео собом да га пробуди.

— Ја вас уверавам, господине, рече лекар г. Албону, да сам се бојао, да не буде мозак поремећен. Господин је Филип силно потресен, и његове су страсти жарке. Али код њега је то добро, што, кад је претрпео први удар, нема се

чега више бојати. Сутра можда не ће бити више никакве опасности! —

Лекар се не беше преварио, и сутра дан допусти г. Албону да може походити својега пријатеља.

— Мој драги Албоне, рече Филип пружајући му руку, ја се надам од тебе, да ћеш ми учинити једну услугу. Похитај на мах у Бонзом, извести се о свему, што будеш могао дознати за ону жену, коју смо видели, па ће с места врати, јер ја ћу бројати тренутке.

Господин Албон скочи на коња, па откаса некадашњем намастиру. Приспевши на место спази некаквог високог сувоњавог човека с љубазним лицем, где стоји пред решетком. Албон, дознавши да он станује у тој развалјеној кући, каза му рад чега је дошао.

— Шта, господине, викну непознати, зар сте ви избацили ону кобну пушку. Та ви ми мал' не убисте моју јадну болесницу! —

— Како господине, ја сам у ветар избацио?

— Ви бисте грофици мање наудили, да сте је згодили.

— Онда не треба ни ја ни ви да се извињавамо, јер ваша грофица мал' не уби мог пријатеља г. Филипа Сисиског.

— Да то не буде барон Филип Сисиски, ви-

кну лекар склопивши руке. Је ли он био у Русији, кад се прелазило преко Березине? —

— Јесте, прихвати Албон, он беше допао ропства од Козака, те га одведоше у Сибир и тек се вратио од прилике пре једанаест месеци.

— Изволите, уђите господине, рече непознати, па уведе чиновника у један салон при земљи тога стана, у коме је све сама ћудљива пустош била. Поломљене драгоцене порцеланске саксије стајаху крај некаквога часоказа. Свилене искићене завесе на прозорима беху поцепане а двоструке муселинске завесе беху још недирнуте.

— Видите, рече он г. Албону кад ступаше, како страшно пустоши красни створ коме сам се ја посветио... Она ми је нећака; при свем том што је моја вештина тако слаба, ја се надам да ћу јој једном повратити разум и то по начину којим се на несрећу само богаташи служити могу!

За тим, као и сви људи што живе у пустињи, кад их обузме тужно осећање, он причаше опширно овај догађај што иде, само што је причање прекидао час приповедач, а час чиновник.

Маршал Виктор остављајући висове код Стуђанке, које је бранио вас дан 16. Новембра 1812., око девет часова у вече, остави онде хиљаду одабраних људи, да бране до последњег тренутка

један од она два моста, начињена на Березини, који још стајаше. Та аријергарда беше се жртвовала, да се постара спасти грдно мноштво пешака, који никако не хотијаху оставити војничких кола. Беше суђено, да великодушност ове чете не буде ни од какве користи. Војници, што гомилама нагртаху на Березинске обале, нађоше ту, на несрећу, сијасет кола, скриња и покућства сваке руке, што беше напустила војска, која је прелазила 15. и 16. Новембра. Ови несрећници, наследивши из ненада толико благо, како су били од зиме утучени, сместише се у пуста преноћишта, поломише војничке ствари, те стадоше градити себи колибе, ложише ватру од свачега, што им паде шака, убијаше коње, да се захране, дрпаше чоху и платно из кола, те се покриваше, па спаваху, место да наставе свој пут, па да мирно пређу Березину још за ноћи, коју нека несрећна судбина већ беше на горке јаде војсци наменила.

Неосетност ових јадних војника може само онај схватити, који се сећа, да је собом прелазио преко недогледно грдних пустиња покривених снегом, где нема другог обзорја до снега, где нема другог пића ван снега, нити друге постеље сем снега, где нема друге хране ван снега и неколико смрзнутих роткава, или које прегрши

брашна с коњским месом. Ти несрећници, умирући од глади, жеђи, умора и неспавања, приспеше у равницу, где нађоше дрва, ватре, хране, и небројено напуштених кола, преноћишта, на послетку читаву привремену варош. Село Стуђанку, с места развалише, поделише, па пренесоше с висова у раван. Ма како да беше јадно то сеоце и макар колике да беху опасности, све то беше шала људима, који не виђаху пред собом ништа друго ван ужасних руских пустиња. На послетку се начини грдна болница, која није трајала ни двадесет часова.

Ови људи, којима беше већ и живот омрзао, кад набасаше из ненада на добро, не мишљаху више ни на што друго, до на одмор.

Међу тим топови рускога левог крила сипаху непрестано ватру преко те масе, што се у снегу час црњаше као каква грдна мрља, а час пламћаше; али та страшна ђулад не чињаху се смрзнутој гомили другаче, него као једна незгода више. То беше као олујина, у којој муње свако презире, јер ако и погоде овде онде кога, ту ће бити или болесник или умирући, или ће можда бити мртвац. Свакога тренутка приспеваху нове чете пешачке. Те покретне лешине растураху се одмах, да просе за какво местанце од огња до огња; за тим, почем их ма-

хом одбијаху, скупљаху се с нова, да силом задобију гостопримство, које им нико не хте указати. Заман прорицаху неколицина официра смрт сутра у зору, они трошише сву снагу, што им беше заостала и која требаше да се пређе преко реке, само да задобију бедно преноћиште за једну ноћ, да се јадно и жалосно одморе; та смрт, што их чекаше, не беше никакво зло, кад им само даваше, да који часак проспавају. *Злом* су називали само глад, жеђ и зиму. Кад се не нађе више ни дрва, ни ватре, ни платна, ни закриља, страшни борци сместише се међ' онима што немађаху ништа и онима, који беху тако богати, да су имали колибу. Најслабији подлегоше. На послетку наста и тренутак, где неколико људи, што их гоњаху Руси немађаху никаква другог преноћишта ван снега, и они легоше уњ, да више никад и не устану. Ова гомила готово уништених створова и нехотице беше постала тако непомична, тако глуха, тако неосетљива или можда срећна, да је маршал Виктор, који је јуначки бранњаше од Витгештајнових двадесет хиљада Руса, био принуђен, да силом отвори себи пут кроз ову шуму људску, да би могао прећи Березину са својих пет хиљада, што је водио цару. Ови несрећници волели су трпети и да их газе, него се помаћи, и они умираху ћутећи, о-

смејкујући се на своје ватре, што још тињаху, и не сећајући се Француске...

Војвода Велински појави се на другој обали реке око десет часова ноћу. Пре него што се упустио на мостове, који вођаху у Замбен, он повери судбину стуђанске аријер-гарде Еблеју, томе спасу свију оних, што преживеше Березинске несреће. Око поноћи остави велики ђенерал своју колибу украј моста, с једним храбрим официром, па стаде посматрати углед на пољу између реке Березине и пута из Боризова у Стуђанку. Топови руски беху умукли; небројене ватре у тој снежној пустињи светлуцаху се, и као да не просипаху светлости, већ указиваху овде онде по коју прилику, која на себи немађаше ништа човечко. Тридесет хиљада несрећника, скупљених из свију народа, што их је Наполеон повео у Русију, беху ту и играху се својим животом с некаквом, чисто животињском безбрижношћу.

— Спасимо све ово, рече ђенерал свом официру. Сутра зором биће Стуђанка у рукама руским. Требаће, да се мост запали у онај мах, кад они приспеју, тако је пријатељу, само храбрости! Похитај на висове, па реци ђенералу Фурнијеру нека похита, јер једва да је толико времена остало, да се пробије кроз овај свет и да пређе преко реке. Кад видиш да се кренуо, ти ћеш с

њиме. С неколико ваљаних људи запалићеш без милосрђа све колибе, кола, ковчеге, све! Гони ту светину на мост! Штогод има две ноге, нека пребегне на другу страну. Пожар нам је потоњи извор. Да ме беше Бертије пустио, да уништим та проклета кола, не би ова река више никог прогутала ван мојих јадних понтоњера, ван то педесет јунака што спасоше војску, и који ће се скоро заборавити! —

Ђенерал метну руку на своје чело, па оста замишљен. Он премишљаше, како би му у Пољској био гроб, и како се нико ни речју не ће зазвети за те врсне људе, што се држаху у води — у Березини! — само да наместе балване за мост. Од свију остао је још само један у животу, или да се боље изразим, у патњи, и станује незнан и нечувен у једном селу! — Ађутанат оде. Није тај храбри официр отишао ни сто корака, а ђенерал Ебле пробуди неколико од својих паћеника понтоњера, па поче своје милосрдно дело, палећи преноћишта око моста, и натерујући тиме спаваче, да прелазе Березину. Међутим млади ађутанат, беше с прилично муке приспео у једину колибу, што беше цела остала у Стуђанци.

— Овај је кућерак сигурно препун, друже, рече он једноме човеку, кога опази на пољу.

— Ако уђете, онда сте прави војник — рече

официр не прекидајући свој посао, одваљујући сабљом иверје од куће.

— Јесте ви то, Филипе, рече ађутанат познавши по гласу, да је то један од његових пријатеља.

— Јесам. А гле, гле, та то си ти стари!— одговори г. Сисиски погледавши ађутанта, који такође није имао више од двадесет и три године. — Ја сам држао, да си ти већ на другој страни реке. Доносиш ли нам воћа и колача, да засладимо ручак? Бићеш добро примљен — дода за тим, дајући кору од једног дрвета своме коњу место зоби.

— Тражим вашег ђенерала, да му кажем гласе од Еблеја, нека се крене у Замбен. Једва вам је толико времена остало, да продрете кроз ту масу лешина, којој ћу ја све да запалим, само да је покренем.

— Ти ме угреја твојом новошћу, да се почињем знојити. Мени ваља избављати два пријатеља. Ах, да није та два створа било, ја бих био већ мртав. Рад њих штедим мојега коња, те га не једем. Смилуј се, ако имаш коју кору! Ево тридесет сахата како несам ништа окусио, а тукао сам се као бесан, само не би л' сачувао оно мало топлоте и храбрости, што ми је остало!

— Јадни Филипе, ни мрве! Али ваш је ђенерал ту! —

— Не устежи се, слободно унутра. У томе су амбару наши рањеници, а ако се мало више попнеш, опазићеш нешто као свињац, ту је ђенерал. Због Бога, јуначе, ако буде суђено, да још који пут заиграмо кадрил по дворанама париским...

Он не заврши, јер горњак, што дуну у тај мах онако издајнички, натера ађутанта, да гони коња да се не би смрзао, а Филипу се усне укочише... Тишина наступи на скоро. Само јечање рањеника, што из куће долажаше, и мајорова коња жвакање који од муке и глади гризаше смрзлу кору с дрвећа од кога беше кућа сграђена, прекидаше ту тишину. Мајор баци сабљу у корице, зграби љутито уздице и отрже коња од те красне хране, ма да се коњ одупирао, јер као да му се и то допадаше.

— Хајде, коњицу, хајде! Само ти, добро моје, можеш спасти Стеванију. После, за цело ћемо се слободно одмарати, за цело ћемо умрети! —

Филип, увијен у једно џубе, које и њега и његову енергију управо очува, поче да трчи, лупајући ногама о стврдли снег, само да не охладни са свим. Тек што је мајор коракнуо једно пет стотина корака, спази повећу ватру на ономе месту, где беше јутрос оставио своја кола под

стражом једнога старог солдата. Обузе га страшан немир. Он имађаше снаге, да спасе своје пријатеље, а не би је имао да спасе самога себе; тако су се и владали сви они за време тога тумарања, у којих је било каког силнијег осећања. Он брзо стиже до некаква јарка, где је од топовске танади склонио једну жену, друга из детињства, своје највеће благо!

Неколико корака од кола, беше једно тридесет пешака попадало око једне грдне ватре, потичући је прошћем, остатцима од кола, точковима и кошарима. Ови војници беху без сумње потоњи од оних, што од стуђанског подножја до проклете реке састављаху море од глава, огњева и кулача, живо море, што се покреташе једва осетним мицањем, и које мукло брујаше, и само што га по кадшто прекидаше какав грозан узвик. Ови несрећници у глади и очајању, беху напали на кола. Стари ђенерал и млада жена, које нађоше у њима, завијене у огртаче и ћуркове, сеђаху сад шћућурени пред огњем. Један прозор на колима беше сломљен. Тек што људи око огња смотрише мајора и коња, заурлаше као што само глад учинити може.

— Коњ! Коњ! —

Тај узвик чисто беше један глас.

— Пуштајте, узмите се на ум! — викнуше три војника, нишанећи на коња.

Филив се испречи пред својом имовином:

— Назад угурсузи, или ћу вас побацати све у вашу ватру. Тамо горе, ено доста црклих коња, идите, па тражите, ако вам треба! —

— Ала је шаљивац овај официр! Један, два — још се противиш? — рече један грдни гренадир, — не ћеш? Па лепо! Нек буде по твојој вољи! —

Један врисак женски надвиси праску из пушака. На срећу Филип не беше рањен, али кобила беше пала, па се копрцаше. Она тројица довршише јој муке бајонетима.

— Нечовеци једни, оставите ми барем покровац и пиштоље, — рече Филип очајно.

— Узми пиштоље, рече гренадир. Што се тиче покровца; има један пешак, који већ два дана нема скоро ништа на себи, но се кочи у својој киселој хаљини. Тај је пешак наш ђенерал.

Филип ћутећи гледаше човека, и његово обвештало рухо, његове на десет места продеране панталоне, и његову службену капу, порубљену леденицама. Он похита да узме своје пиштоље. Њих петоро довукоше кобилу до огња, па је стадоше тако вешто дерати, као најумешнији дерилачки момци у Паризу. Чудновато кидаше пар-

чад, па их бацаху на жар. Мајор похита, да седне до оне жене што беше онако вриснула, познавши га. Она беше непомична и седећи на једном јастуку из кола, грејаше се; ћутећи га погледа, и не осмехнувши се. Филип опази за тим онога војника, коме беше поверио, да брани кола; јадник беше рањен. Њега беше надвладало мноштво, и тек што бејаше подлегао пешацима, али као оно псето, што је до последњег тренутка бранило ручак својега господара, он бејаше такође узео свој део од плачке, па је био себи начинио као неки огртач од беле чохе. У овај мах забављао се преврћући комад од кобиле и мајор му читаше на лицу радост при помислу на таку сласт. Гроф Вандијерски беше од потоња три дана постао исто дете, па седећи на једноме јастуку до своје ћери, гледаше укочено у пламен, који га поче разгревати. Њему је исто тако све једно било, кад Филип дође и што су у опасности, као и борба, која му је кола развалила. За тим Сисиски ухвати младу грофицу за руку, као да хоће да јој покаже, како јој је одан и како му је тешко, што мора да је гледа у такој невољи; али он оста ћутећи до ње, седећи на једној снежној груди, која се поче кравити и расплињивати, па онда заборави и на опасност и на све, поред среће што се грејати

може. Његово лице исказиваше и преко његове воље врло глупу радост, и он очекиваше нестрпљиво, да се једном испече оно парче од кобиле, што беху дали његовом војнику. Мирис од надимљене прженице дражаше његову глад, а она уђуткиваше и његово срце и његову храброст и његову љубав! Он разматраше са свим равнодушно, што се учинило од његових кола. Сваки од оних, што беху око ватре, беше добио по штогод од покривача, јастука, ћуркова, мушких и женских хаљина, што беху имовина грофова, грофичина и мајорова. Филип се обазре да види не би ли се могло што још .учинити од ковчега. Према огњу опазио је, како сребрно посуђе, злато и дијаманти леже разбацани, нити икоме пада на ум, да што себи узме. Сви ти људи, што их случај беше сакупио око тог огња, ћутаху, тако, да је у томе ћутању нешто страшно било, и сваки је само оно радио, што му је прека невоља била. Страшно чудновата беше та беда! Лица беху нагрђена зимом и запачкана читавим талогом блата, кроз које сузе из очију мораху продирати преко лица, и дубљина тога пута показиваше, колико је дебела та кора на лицу. Њихове запуштене и нечисте браде грађаху их још нагрднијима. Једни беху увијени у женски шал, други у коњски покровац, блатом умрљане по-

њаве, из којих се топио лед; гдекојима беше на једној нози ципела, а на другој чизма; на кратко не беше ни једнога, да није смешно накарадан у своме руву. Па поред толиких побуда за смех, стајаху сви озбиљни и намрштени. Само пуштање огња, пуцкање пламена, жубор у далеком околу, и удари сабаља, којима најгладнији скидаху најбоље месо с кобиле, прекидаше тишину. Они, што беху најуморнији, спаваху, и да се ко од њих скотрљао у оган, нико га не би пробудио. То окорело у јаду друштво мишљаше, ако не буде мртав, жар ће га већ подсетити, нека се боље намести... Ако би се који јадник у огњу пробудио, па пропадао, нико му се не би сажалио. Неколико војника обазре се, као да хоће да оправдају, што су сами тако неосетљиви, тиме, што су и други сасвим неосетљиви. Млада грофица погледа два пут овај углед, па оста ћутећи. Пошто се повише комада испекоше на жару, стаде сваки да једе с оном прождрљивошћу, којој се згадимо и кад је у скота видимо.

— Ово ће бити данас први пут! Тридесет пешака на једном коњу! — викну гренадир, који беше кобилу примлатио.

То беше једина шала, која показиваше народни значај. —

На скоро, повећи део тих јадних војника уви

се у своје хаљине, па леже на прошће, или што му драго, само да није на голоме снегу, те заспа не бринући се за сутра. Пошто се мајор угрејао, и наситио, неодољив дремеж стаде му притискивати трепавице. Док се борио с тим дремежом, посматрао је младу жену, којој се виде-ше склопљене очи и нешто чела, како се била наместила према огњу да спава; она беше увијена у једно постављено џубе и у један груб драгонски огртач; на једноме уху беше јој једна дрља крви; капа од астрагана и марама, којом ју је под брадом свезала, чуваше јој лице од зиме колико толико; она беше и ноге завила у огртач. Беше тако увијена, да није наличила ни на какво биће. Зар је то потоње женско у околу? Зар то беше слава вереникова, краљица париских балова? Ох? Ни око самога најприврженијог пријатеља није кадро више да распозна ништа женско у тим крпама и одроњцима. Зима беше надвладала љубав у женскоме срцу.

На мајорове очи беше неодољиви сан спустио тако густ заклон, да је крозањ видео само две точке од оца и ћери. Буктање огња, та новаљана лица, та зима, што на читава три корака посрташе од жара, све то беше сан! Филип ужасхташе од грозне мисли. „Ми ћемо сви изгинути!"

ако и ја заспим! Ја не ћу да спавам!“ па опет заспа.

После једног сахата, пробуди Филипа некакав страшан узвик и праска. Дужност и опасност, у којој му је пријатељица, на један пут му притискоше срце. Он викну; његов узвик наличаше на какву рику. Само он и његов војник беху на ногама. Пред њима, у ноћној тами, бешњаше огњено море, прогутавајући тму људи, преноћишта и колибе; они чујаху очајање и урлик, виђаху хиљадама бесних и накажених лица. У сред тога пакла продираше једна војничка колона к мосту, кроз улице од лешина.

— То се повлачи наша аријергарда, викну Филип. Нема више надања.

— Ја сам сачувао ваша кола, Филипе, зачу се пријатељски глас.

Филип се окрене и према огњу позна младог ађутанта.

— Ох, све је изгубљено! — одговори мајор — појеДоше ми коња. Па онда, како ћу натерати укоченога ђенерала и његову ћер да се крену!

— Узмите једну главњу из огња, па им запретите.

— Да запретим грофици! —

— С Богом, викну ађутанат, једва ми је о-

стало толико времена да пређем преко те проклете реке, а то морам! Имам у Француској мајку! Грдне ли ноћи! Та гомила воли остати у снегу, и већина воли да се спржи но да устане. Сад је четири сахата, Филипе. За два сахата Руси ће се кретати. Ја вас уверавам, да ћете видети Березину начичкану још једном лешинама. Филипе, мислите на себе! Кад немате коња, не можете носити грофицу. Дакле, хајдемо, хајде са мном! — рече он, узевши га за руку.

— Пријатељу, зар да оставим Стеванију!

Филип зграби грофицу, исправи је, па је стаде дрмати тако сурово, као што само очајање може, не би ли је пробудио; она га погледа укоченим, чисто мртвим очима.

— Треба да полазимо, Стеванија, иначе ћемо овде умрети! — Место сваког одговора, она се стаде спуштати да опет легне. Ађутанат зграби једну главњу, па стаде њоме махати грофици пред лицем.

— Да је спасемо, и против њене воље! — викну Филип, зграби Стеванију, па је однесе у кола.

Он замоли ађутанта да му помогне. Обојица дигоше старога ђенерала, и не загледајући да л' је жив или мртав, па га положише до његове

ћери. Мајор гураше нагон сваког што на земљи лежаше, узе им свима што беху опљачкали, натрпа све те прње преко оца и ћери, а у један крај каруца баци неколико печених комада своје кобиле.

— Ма шта сте ви намислили? — запита га ађутанат.

— Да вучем! — рече мајор.

— Ви сте сишли с ума!

— То је истина! — викне Филип скрстивши руке на прса.

На један пут као да га обузе нека очајна мисао.

— Теби је поверавам, рече он своме храбром војнику, ухвативши га за руке, за један сахат. Упамти, да треба пре да умреш, него да ма кога пустиш да приђе колима.

Мајор зграби у једну шаку грофичине дијаманте, а другом трже сабљу па стаде њоме тући бесно оне спаваче, за које му се чињаше да су још држећи, и стаде будити онога грднога гренадира с још двојицом, на којима се не могаше разпознати чин.

— Ми смо пропали! — рече им он.

— Ја то знам и сам — одговори гренадир, али ми је све једно! —

— Па лепо; кад нам на сваки начин ваља мрети, зар није вредније продати живот за једну лепу жену, да ако да Бог, те још једном видимо Француску? —

— Мени је милије, да спавам, рече један који се ваљаше по снегу, и ако ме опет станеш задевати, мајору, забошћу ти бајонет у трбух.

— Око чега је ствар официру? прихвати гренадир. — Онај је пијан. Знаш, парижлија је, па живи по својим ћудима.

— Ово ће бити твоје, храбри гренадиру, викне Филип износећи му тму дијаманата, ако хоћеш да пођеш са мном, па да се тучеш као бесан. Руси су само на десет минута одавде; у њих има коња. Да одемо до њихових првих батерија, па да им отмемо две мрцине.

— Али стража, мајору? —

— Један од нас тројице, одговори он војнику. Прекинувши погледа ађутанта — И ви ћете, Иполите, с нама, је л'? —

Иполит махну главом, пристајући.

— Један од нас тројице напашће на стражу, настави мајор. У осталом зар буду спавали и ти проклети Руси! —

— Видиш мајору, ти си јунак. Али хоћеш и мене пустити после у твоја кола? — питаше гренадир.

— Хоћу, ако ти не остане кожа тамо горе. Ако ја паднем, Иполите, и ти гренадиру, — рече мајор обрнувши се својим друговима — за-

куните ми се, да ћете се бринути, да спасете грофицу.

— Прима се! — викну гренадир.

Они се упутише руској линији, на батерије, што онако ужасно сатираху злосрећну масу, која беше попадала реци на обалу. Неколико тренутака, пошто измакоше, зачу се коњски трк на снегу, и топџије пробудивши се, опалише неколико пута; зрна прозвизнуше спавачима више глава. Коњски топот беше тако убрзан, као кад ковач кује. Храбри и великодушни ађутанат беше пао. Џиновски гренадир остя здрав и читав. Филип, бранећи свога пријатеља, беше рањев бајонетом у раме; али при свем том он се беше тако добро дочепао коњске гриве, и беше коња тако стег'о листовима, као да га је вргао у том-руке.

— Слава теби, господе! -- викну мајор нашавши кола на месту, и војника непомична.

— Ако ћете по правди, треба да ми учините да добијем крст. Јесам ли се добро држао, ха? —

— Још несмо ништа учинили. Треба да упрегнемо коње. Држите та ужета! —

— Неће стићи! —

— Е па лепо, гренадиру, дедер скини с тих

спавача шалове или појасеве, па да се помогнемо како могнемо! —

— Држи! Гле, па мртав овај зановетало! — рече гренадир пљачкајући првог, којега беше дочепао. — Ах! Ама су шаљивци! Сви помрли!—

— Шта, сви?

— Да богме! По свој прилици, коњско месо не вари се добро, кад га човек на снегу једе!

Филип задрхта на ове речи. Зима беше стегла двапут жешће.

— Боже, зар да изгубим девојче, које сам спас'о већ двадесет пута! —

Мајор се наже над грофицу: Стеванија, Стеванија!

Она га погледа.

— Госпо, спасени смо!

— Спасени! — понови она паднувши на ново.

Како тако, упрегнуше коње. Мајор се наоружа пиштољима, па узјаше на једнога коња, управљајући левом уздице, а у десној је држао сабљу; гренадир скочи на другога. Старога војника бацише по преко грофа и грофице, јер му се беху ноге смрзле. Мајор шибаше коње сабљом, па тако су кола чисто слетела у равницу, али ту наиђе на небројене незгоде. Још мало, па онда не могоше ни крочити, ван ако је хтео да тера преко људи, жена и деце, што спаваху, јер

они не хоћаху ни да хају што их гренадир буди. Узалуд је господин Сисиски тражио стазу, којом је аријергарда продрла; ње беше сасвим нестало, као што се на мору изгуби траг од какве лађе. Једва је могао у корак да иде, па и то га сваки час заустављаху војници, који хоћаху да му убију коње.

— Хоћете ли ви да стигнемо куда сте намислили? — запитаће гренадир.

— Хоћу, ма животом платио, ма ме стало целога света! — одговори му мајор.

— Терај, не граде се сковерци, док се не налупа јаја!

Гренадир натера коње преко људи, окрвави точкове, испреваљује ноћишта, остављајући за собом двоструку бразду од мртваца, на томе пољу од самих глава. Али, душа ваља, гренадир викаше непрестано колико га грло доношаше.

— С пута, ма на страну мрцине! —

— Несрећници! — повиче мајор.

— Како да није, овака смрт или од зиме, или од топова. све једно! — рече гренадир, подбадајући коње својим бајонетом.

Сад их смете једна невоља, за коју је дивно чудо, што им се не беше већ догодило из раније. Кола се преврнуше.

— Знао сам ја да ће то тако бити! — викне

гренадир, кога не беше кадро ништа смести. — Ох, ох, друг нам је мртав!

— Јадни Лоране! — рече мајор.

— Зар се звао Лоран? Да не беше он из пете ловачке регименте? —

— Тако је! —

— Па то је мој брат од стрица. Ба! овај псећи живот није вредан ни да га човек оплаче на оваквом времену.

Грдно времена изгубише докле кола подигоше, докле коње упрегоше, а време беше и сувише драгоцено. Потрес је био тако силан, да се грофица пробудила, отресла оних силних покрова, па устала.

— Филипе, где смо ми то? — викну она слатким гласом, гледајући око себе.

— Пет стотина корачаја од моста. Сад ћемо преко Березине. На оној страни, Стеванија, не ћу вам досађивати, тамо ћемо бити ван опасности, па ћу вас пустити да спавате. После ћемо лако стићи у Вилну. Да Бог да, да никад не сазнате, колико је ваш живот стао! —

— Та ви сте рањени? —

— Не мари то ништа! —

Злосрећни час беше куцнуо. Руски топ огласи да је зора. Освојивши Стуђанку стадоше млавити равницу; и кад је прво зора заплавела, о-

пази мајор како се на висовима колоне крећу и уређују. Гомилом завлада силан метеж, јер оне се пробудише у маху. Сваки схвати за час у каквој је опасности, па се по нагону заталаса све живо к мосту. Срећом, мајор и грофица беху још подалеко од обале. Ђенерал Ебле беше запалио зграде на другој обали. Руси се спуштаху тако брзо, као пожар; човек, жена, дете, коњ, све живо нагрташе на мост. У залуд их узбијаху с друге страпе, нико не шћаше да се стукне. Не само да се мост повреди од толике навале, но и побочна ограда на њему попусти сили људских таласева, и гомила људи стропошта се као урвина у воду. Појединн јауци не могаху се чути; све се то сли у некако мукло брујање, као кад стење пада у воду. И на скоро лешине прекрилише Березину. Свет, који нагрташе, стаде силно узмицати, и судараше се с онима, што куљаху напред, тако силно, да се грдно много људи угушило. Гроф и млада грофица требало је да захвале својим колима што осташе читави. Коњи нагрћући бесно газиште, на што су год наишли, али поплава људска и њих прегази и смрви. Мајор и гренадир спасоше се силом. Они убијаху бранећи се да њих други не убије. Ради тога оркана од људских лица, ради тог прилива и одлива, у коме се свако тело покреташе једним

и истим правцем, березинска обала оста за час пуста. Гомила се растури по пољани. Што је по неколико људи скакало с брега у воду, то не беше из надања, да се докопају друге обале, јер то би за њих било као и видети Француску, већ само да се спасу Сибира...

То очајање и спасе неколико храбрих људи. Један официр пређе реку скачући са санте на санту; а један војник пређе чудновато на једној гомили леда и лешина. На послетку помисли тај народ, ваљда не ће Руси стати па убијати тридесет хиљада људи, без оружја, укочених, смрзнутих, који се не могу ни бранити, па их стадоше чекати с грдном, грозном резигнацијом.

Тако остадоше мајор и гренадир, гроф и његова ћи сами, неколико корачаја од моста. Њих четворо стајаху са сухим очима, замишљени, у сред грднога мртвила. Неколико одабраних војнака и официра, у којима околности беху повратиле сву енергију, прцдружише се с њима. Тако се скупи од прилике педесеторо. Мајор опази на двеста корачаји развалине од колскога моста, што се беше још синоћ срушио.

— Да начинимо сплав! — викнуће он. Он тек што то изусти, а они сви јурише к остатцима. Гомила стаде збирати гвоздено комаће, тражити греде и даске, ужета, на послетку све што

требз за сплав. Једно двадесет оружаних официра и војника стражарише под командом мајоровом, да не би други очајници нагрнули, сазнавши шта су ови намислили. Осећање и жудња за слободом у заточеницима не може се ни упоредити с оним осећањем, што подбадаше на рад ове злосрећне Французе.

— Ево Руса, ево Руса! — викаху стражари радницима. И даске се бацаху како је ко дочепао, те сплав растијаше у ширину у дужину и у висину. Ђенерали, војници, пуковници, све се то сагибало вукући точкове, гвожђе, ужад и даске; тако је само могло изгледати, кад се градио Нојев ковчег. Млада грофица сећаше крај свога оца, па гледајући како се ради, сажаљеваше што није кадра да и она помогне мачим. Међу тим она навезиваше покидана ужета. На послетку, сплав беше готов. Њих четрдесеторо спусти га у воду а десет војника држаху ужета да се не отисне од обале. Радници тек што угледаше да је сплав на води, полетеше с обале са страшном саможивошћу. Мајор надајући се томе беснилу у први тренутак, задржа ђенерала и Стеванију за руку, али кад виде, шта се учини, он задрхта. Сплав беше тако пун начичкан као партер у каквоме театру.

— Дивљаци, стаде он викати, ја сам вас пр-

ви подсетио да начините сплав; ја сам ваш спаситељ, па мене не ћете да пустите.

Они му одговорише збуњеним гуњћањем. Они што сећаху на ивици сплава, управљаху сплав батинама према другој обали угађајући како ће боље продирати кроз санте и мртваце.

— Тако ми громовника, све ћу вас побацати у воду, ако не примите мајора и његова два друга! — викну гренадир, па извадивши сабљу не даде отиснути, и стаде проређивати редове не бринући се за страшну вику.

— А, јао, падох! Хајд'мо! Уби ме! На пред! — што се сад на сплаву подиже.

Мајор погледа сухим оком своју вереницу, а она подиже очи к небу с узвишеном резигнацијом.

— С тобом ћу умрети! рече му она.

Беше чисто смешно, како стајаху људи на сплаву. И ако је сваки грдио, нико се не усуди да се противи гренадиру, јер беху тако стиснути, да би требало да само кога год гурну, па да се сплав преврне. У тој опасности намисли некакав капетан, да се отресе тога солдата, али гренадир му опази намеру по покрету, па шчепавши га баци га у реку.

— Аха, угурсузе, жедан си, ето ти на! —

— Ево два места, викнуће за тим. Хајдемо мајору, добаците ми ту вашу вереницу, па хај-

де. Ште ће вам та стара дртина, кад ће и онако сутра црћи!

— Брзо, похитајте! — викну стотина гласова.

— Хајде мајору... Ови грокћу а и имају право! —

Гроф Вандијерски збаци са себе прње, па се покаже у ђенералском оделу.

— Да спасемо грофа! рече Филип.

Стеванија му стисне руку, па онда му полети загрливши га страшним загрљајем.

— С Богом! — рече она.

Они се разумеше. Гроф Вандијерски дође к себи, поврати своју снагу, па скочи на сплав, а Стеванија за њим осврнувши се потоњи пут на Филипа.

— Мајору, хоћете ли моје место, шта је мени до живота? викну гренадир? Ја немам ни мајке ни жене, ни деце, нигде никога! —

— Ја њих теби поверавам! викне му мајор, показујући руком грофа и Стеванију.

— Не бојте се, чуваћу их ка очи у глави! —

Сплав се тако силно отисну од обале, на којој оста мајор укочен, да су се сви на њему затресли. Гроф који стајаше на крају, падне у реку. Баш чим је пао, једна му санта одсече главу, па је откотрља подалеко као какву лопту.

— Хеј, мајору, мајору! — дозиваше гренадир.

— С Богом! — довикиваше му неко женско чељаде.

Филип се стропошта смрзнут од ужаса, зиме, жалости и умора.

— Моја јадна нећака беше полудела, дода лекар поћутавши мало. Ах, господине, прихвати за тим ухвативши Албона за руку, како то беше страшан живот за тако младу и нежну женицу. Пошто је некакав несрећни случај беше раздвојио од гардијског гренадира, који се зваше Флериот, она се, за читаве две године, повлачила за војском као играчка једне гомиле ниткова. Причаху ми, како је ишла босонога, скоро нага, немајући по читаве месеце ни крова ни хране; како су је час узимали у болницу, а час је гонили као живинче. Једини Бог зна, какве је беде преживела јадница. Она беше у једној немачкој варошици у лудници, а њени рођаци поделише њено благо, држећи да је мртва. Године 1816. наиђе на њу гренадир Флериот и позна је у једној штрасбуршкој гостионици, у коју баш беше дошла из затвора. Неколицина сељака причаше гренадиру, како је грофица читав месец дана проживела у шуми, и како је не могоше ухватити преко свега хајкања. Ја сам се онда десио само на неколико миља од Штрасбурга. Чувши

за некакву дивљу девојку, зажелим да видим шта је у ствари с тим створењем, о коме се толико смешних прича разносило. Како ми је било, кад познадох грофицу! Флериот ми исприча све што је знао о тој страшној историји. Ја поведем и њега сиромаха с мојом нећаком до у Оверњ, али га ту изгубих. Он је једини нешто мало владао грофицом Вандијерском. Само је он могао њу наговорити да се обуче. Реч „*С Богом*!“ беше за њу цео језик, па и њу је ретко изговарала. Флериот покушаваше да је подсети на гдекоје појмове, али не учини ништа више, но да је почела мало чешће изговарати ту несрећну реч. Гренадир је знао да је забавља, играјући се с њоме; и њиме сам се надао, али...

Стеванијин ујак ућута за мало.

— Овде је, прихватиће за тим на ново, нашла неки створ, с којим као да се разуме. То је једна сељанка идиоткиња[1]), која је љубила, поред све своје укочености и блесанства, и то некаквог зидара. Тај зидар хтео ју је узети, јер она имаше неколико јутара земље. Једна Женевијева била је за годину дана најсрећније створење на свету. Једноч се спреми, па како је би-

[1]) Идиот је блесаст човек, та се болест добија од живота у влажним дољама, где никада сунчана зрака не допире.

ла недеља, оде да игра са својим Далотом ; она је разумевала шта је то љубав, у њеном срцу беше места за једно осећање. Али Далот се нешто премишљаше. Беше нашао другу девојку, здраву, а с два јутра земље богатију но што је Женевијева. Далот је дакле изневери. Оно мало светлости, што љубав унесе у њу, угаси се, и она више не умејаше ништа друго, до косити и чувати краве. Моја је нећака постала нека као пријатељица тој сиротој девојци, јер их везује невидљиви ланац, заједничка судбина, и један узрок рад кога су полуделе. Ено, видите! — рече Стеванијин ујак доведавши Албона к прозору.

Чиновник одиста опази Стеванију на крилу Женевијевином. Сељанка чешљаше врану косу Стеванијину некаквим грдним коштаним чешљем, а она клицаше од милине, која је по нагону обузимаше при томе. Албон задрхта угледавши напуштено тело, и животињску немарност, што тако потпуно показиваху, да је душа одлетела.

— Филипе, Филипе! — викну он — прошли јади и невоље нису ништа. Зар баш ни мало нема наде? — запитаће.

Стари лекар погледа к небу,

— С Богом, господине, рече г. Албон притиснувши руку старчеву. Мој ме пријатељ чека. Ви ћете похитати да га обиђете.

— Зар је баш она? викну Сисиски, пошто је саслушао прве речи маркиза Албона — ох! Ја сам још сумњао! — дода за тим, и неколико суза скотрља му се преко лица из његових очију, што обично тако оштро погледаху.

— Она је, грофица Вандијерска! — одговори чиновник.

Пуковник скочи силно, па се стаде облачити.

— Ма Филипе, јеси л' ти полудео! — запита маркиз зачуђен.

— Ја не отрпех више, рече Филип просто. То је ублажило све моје јаде. Па какву бих ја беду или зло могао осетити, кад само помислим на Стеванију. Ја идем у Бонзом. Хоћу да је видим, да с њоме говорим, да је излечим. Она је слободна. На нас ће се срећа осмехнути, или нема божијега промисла. Та зар ти мислиш, да се та јадна жена не ће освестити, кад зачује мој глас? —

— Она те је већ видела, па те није познала! одговори чиновник тихо, опазивши какве претеране наде плануше у његовом пријатељу, и трудећи се да га сумњом спасе.

Пуковник задрхта; али покуша да се осмехне, и да једним равнодушним покретом покаже како он то не верује. Нико није смео да се успротиви пуковниковој намери.

Он се настани после неколико часова у староме намастиру код лекара и грофице Вандијерске.

— Где је? — викаше он тек што је стигао.

— Полако! — одговори му Стеванијин ујак. Заспала је. Ево 'вамо! —

Филип угледа јадницу, где се на једној клупи на сунцу шћућурила. Њена коса, распуштена по лицу, заклањаше јој главу као шума од жарке припеке; руке беше љупко спустила до земље; цело тело беше јој дражесно положено као у какве кошуте; ноге беше лако пода се савила; кожа јој беше бела као порцелан а прозрачна као у детета. Женевијева стајаше непомична до ње, држећи у руци једну јабланову грану, коју је Стеванија без сумње мало час откинула с каквог вршка, и хладећи њоме своју другарицу у сну, не даваше да јој муве досађују Сељанка угледа господина Фанжата и пуковника, па као живинче кад позна свога госу, окрену се грофици, па лебђаше и даље над њом, не показујући ни најмањим знаком, да се чему чуди, или да штогод мисли. Ваздух згореваше. Камена клупа чисто светљаше, а усијана пара што се уздизаше са земље, блиставаше над ливадом као прашина од злата. Женевијева као да и не осећаше жегу, која тако прождираше све живо. Пуковник силно притисне руке лекарове,

што их држаше у својима. Из очију му се поткрадоше сузе, па скотрљавши се низ његове мушке образе, падаху код ногу Стеванијиних.

— Господине, ово је већ друга година како ми срце пуца с дана на дан! рече ујак — скоро ће и вама бити као и мени. Па и ако не усплачете, знам да вам бољци не ће бити лакше!

Обојица се разумеше; пошто се још једном од срца руковаше, осташе непомични гледајући и дивећи се оној тишини, којом беше сан застрьо красни створ. По кадшто би Стеванија узданула, и у тим уздасима беше толико правога, свесног осећања, да јадни пуковник задрхта од радости.

— Ох — рече му Фанжа тихо — господине, не варајте се. Она је сад са свим при себи.

Они што су се кадгод по који сахат услађавали гледајући како спава каква особа, коју они од срца љубе, и како се осмешкује будећи се, схватиће сласти и страхоте, које је пуковник у тај мах осетио. За њега беше тај сан машта, а њено буђење се спремало да му буде смрт, од које страшније бити не може. На један пут некакво јаре притрча клупи, па стаде њушити Стеванију; она се пробуди, па га узме немарљиво у крило, а живинче се није плашило ни мало. Али она тек што угледа Филипа, скочи, па побеже са својим четвороногим другом чак до јед-

дне живе ограде, па онда крекну као уплашена тица; то је кречање пуковник још један пут чуо, и то кад је њу г. Албон први пут на решетци угледао. На послетку она се успуже уз једно сандалово дрво, сакри се у зеленој улоци међу лишће тога дрвета, па одатле стаде *странца* мерити радозналије но сваки шумски славуј.

— С Богом, с Богом, с Богом! — рече она, ма у тој речи не беше ни трага од каквог душевног уплива. Она је изговараше тако равнодушно, као што тице цвркуђу.

— Она ме не познаде! — викну пуковник очајно. Стеванија, зар не познајеш Филипа, та ја сам твој Филип, Филип! —

И јадни војник пође дрвету; ама није но три пут корачио, а грофица га спази, и у очима јој се огледаше како на њега сумња; па онда једним скоком створи се на багрену, а с тога дрвета скочи на једну јелу, па се љуљушкаше с гране на грану нечувеном лакошћу.

— Немојте за њом! — рече г. Фанжа пуковнику. Учинићете, да се вас тако боји, да не ћемо моћи ништа учинити, ја ћу вам помоћи, да се с вама упозна и да се припитоми. Ходите на ову клупу. Ако се учините да јадницу и не видите, не ће дуго потрајати, па ће доћи да вас загледа.

ПРИП. ВЛ. ЂОР.

— *Она*! Да ме не позна и да бежи од мене! — понављаше јадни пуковник, па се успрси уз једно дрво, које својим лишћем осењаваше сеоску клупу; глава му беше клонула на прси. Лекар ћуташе. На скоро ће грофица сићи полако с јеле; скакуташе као барски пламенови у дољама, пуштајући се на вољу лахору што нијаше гране у дрвља. Спуштајући се заустављаше се на свакој грани, да загледа странца, па видећи, да се не миче, сиђе са свим на земљу, исправи се, па се упути лаким кораком право к њему, преко ливаде. Пошто се приближила клупи на једно десет корачаја, рећи ће лекар пуковнику тихо! Узмите пажљиво из мојега деснога шпага неколико комада шећера, па јој покажите; онда ће доћи. За вашу љубав одричем се тога задовољства, које осећам хранећи је тим посластицама. Шећером ћете је најлакше домамити и упознати се, јер она је душу дала зањ! —

— А док је била при свести — рече Филип тужно — не могаше ни погледати слаткише! —

Стеванија крекну на ново, па полети Филипу силно, угледавши шећер, који он држаше међ палцем и показачем десне руке, мамећи је; али за тим се заустави од страха, који по нагону облада њоме.

Она гледаше шећер, па махаше главом од-

ричући, као они јадни пси што не смеду дотаћи какву ствар док пред газдом не одчече целу азбуку до потоњег слова. На послетку скотска сладострастност надвлада страшљивост. Стеваниja скочи на Филипа, пружи своју лепу препланулу ручицу за шећером, дотакне се драганових прстију, зграби свој плен, па побеже у џбун. Ова грозна појава уби са свим пуковника; сузе му грунуше као киша, па побеже у собу.

— Зар је љубав малодушнија од пријатељства? Ја се још надам, господине бароне! — рече г. Фанжа. Моја сирота нећака била је још горе но што је ви сад видите! —

— Та зар може бити горе? —

— Она је ишла гола! — прихвати лекар.

Пуковник се згрози, па пребледе. Лекару се учини сумњива та бледоћа, приђе му, те му огледа било, и нађе да га је ухватила страшна грозница; како није било за оклевање, он га однесе, те положи у постељу, па му спреми нешто мало опијума, не би л' мирно спавао.

За читавих осам дана био је барон Сисиски на смрти; такође и суза не беше више у његовим очима. Његова измучена душа не могаше подносити да гледа грофичину лудост, али он се, да тако речемо, навикну на те страшне околности, па нађе и по гдешто утехе у своме

јаду. Његово јунаштво беше безгранично. Он имађаше снаге да мами Стеванију, те да је храни посластицама; он се тако брижљиво старао за ту храну, он је знао тако вешто управљати нагоном своје веренице, тим потоњим парчетом, што јој од свесности остало беше, да се скоро *припитомила* тако, како никад није. Пуковник силазаше свако јутро у врт, па пошто би узалуд дуго тражио графицу, не могући наћи дрво на коме се на каквој грани њиха, или онај буџак у коме се сакрила да игра с каквом тицом, или с које се стране на кров испела, он би обично стао звиждукати славну песму: Partant pour la Syrie... јер га она подсећаше на једно позорје из њихове љубави. Одмах би му Стеванија притрчала лаким скоком као исти паун. Она се беше тако навикла на пуковника, да није ни најмање зазирала од њега. Одмах би му села на крило, загрливши га својим сухим и живахним рукама. У томе положају, што је тако драг љубавницима, Филип даваше шећерлемета сладострасној графици.

Пошто би појела све, она би стала претурати по шпаговима својега пријатеља, с онаким истим покретима, као што то мајмуни раде. Ненашавши ништа више, гледала га је јасним очима, ма немајући у њима никакве мисли нити свести; после се обично играла с њиме: ски-

даше му ципеле, да му види ноге, кидаше му рукавице, меташе себи на главу његов шешир; али за то му она опет допушташе, да јој слободно глади косу, да је загрли, и примаше равнодушно његове жарке пољупце. Кад би он стао плакати, она га гледаше ћутећи. Она је истина разумевала песму: Partant pour la Syrie, али да изговори своје име, *Стеванија*, до тога не могаше пуковник дотерати. Филипа потпомагаше, у његовом страшном предузећу, нада, која га никако не остављаше. Јадни вереник, ако би кадшто угледао Стеванију где мирно седи на клупи под каквим жутим јабланом — беше јесен — сео би крај њених ногу, гледајући јој тако дуго у очи, докле се год њој допадало да то трпи, надајући се сиромах, да ће његов жарки поглед повратити јој свест; по који пут уображаваше и беше тврдо убеђен да је опазио неколико зрачака, обновљених, живих и умекшаних у њеним очима, па викаше „Стеванија, Стеванија! Ти ме чујеш, ти ме видиш!“ Али њој је тај узвик личио на ветар што вијука савијајући дрвље, или на мукање краве какве, кад хоће да се на њу успење; а пуковник би ломио руке од очајања, од очајања свагда обновљеног. Време и та залудна напрезања само умножаваху његову бољку. Једно вече, небо беше тихо, зачу стари лекар у

сред тишине што владаше у тој сеоској усамљености, барона, где набија пушку. Старац се досети, да је Филип изгубио наду. Сва му крв јурну к срцу, и што се брзо разабрао у бунилу што га зграби, то је било и с тога, што је волео да му је нећака жива на макар била и луда, него да је мртва... Он дотрчи.

— Шта ви то чините? —

— Ово је за ме, одговори пуковник показујући руком један већ напуњен пиштољ на клупи, а ово је за њу! — и он стаде спремати пиштољ, који је у руци држао.

Грофица лежаше на земљи играјући се лоптама.

— Дакле ви не знате, прихвати лекар хладно, скривајући како је могао боље, колико се уплашио, да је она ноћас у спавању изговорила: „Филипе!“

— Она је изговорила моје име! — викне барон и пиштољ му испаде из руке, те га Стеванија одмах зграби; али он јој га одмах отрже из руку, па зграбивши и други с клупе, побеже.

— Јадно моје дете! — викне лекар, пошто ју је својом љубављу спасао. Он пригрли луду на своје груди па настави — Мало те не уби онај себичњак! Хоће да те убије с тога, што страда. Он не уме да те љуби, дете моје, рад

тебе саме! Али ми ћемо му опростити, је л'? Он је несмислен а ти само луда. Тако! Само Бог треба да те позове к себи. Ала смо ми будале! Ми мислимо да си ти несрећна за то, што не делиш с нама наше јаде!... Али, рече он узевши је на колена, ти си срећна, ништа те се не тиче, па живиш као тица, као питома кошута!

Она отрча једноме косову што скакуташе, зграби га цикнувши задовољно, удави га, па га спусти под једно дрво не мислећи ништа.

Сутра дан, тек што је свануло, пуковник сиђе у вртове да тражи Стеванију. Он се узд'о у срећу. Не нашав је, стаде звиждати. Кад му вереница дође, он је узе за руку, па први пут заједно шећући, одоше под једно дрво. Жуто лишће опадаше под јутарњом росом. Пуковник седе, а грофица сама од себе седе му у крило. Филип дрхташе од усхићења.

— Злато моје, рече он љубећи страсно грофичине руке — ја сам Филип! —

Она га гледаше радознало.

— Ходи, додаће за тим пригрливши је. Чујеш, како ми срце бије? Оно је куцало свагда за те само. Ти си ми нада све драга. Твој Филип није мртав, он је код тебе Ти си моја Стевенија, а ја сам твој Филип!

— С Богом! рече му она, С Богом! —

Пуковник задрхта, јер му се учини да је и грофица почела осећати његово узбуђење. Он мишљаше да јој је његов силан узвик, у коме је била изказана нада, вечна љубав, и рушећа страст, повратио свест.

— Ох Стеванија, ми ћемо бити срећни!

У тај мах она крекну задовољено, и у очима јој беше неки зрачић свести.

— Она ме је познала!... Стеванија!

Пуковник осети, где му се срце напрегну, и где му се трепавице овлажише. Али он угледа на један пут парче шећера, које му грофица показиваше, јер док он говораше, она је чепркала по његовим џеповима. Он држаше, да је онај зрачак у очима био одблесак какве човечке мисли, не знајући да је то го мајмунски несташлук. Филип онесвесну, Фанжа нађе грофицу где седи на телу пуковниковом. Она гледаше шећер с оним ачењем, коме би се дивили да је нешто при свести, па да хоће да подражава своме папагају или својој мачки.

— Ох, пријатељу, викну Филип дошавши к себи, ја умирем сваки дан, сваки тренутак. Љубим сувише. Ја бих сносио све, само да је у тој лудости задржала бар штогод од жене на себи. Али гледати је непрестано тако дивљу, без икаквог стида, видети... —

— Ви би ваљда желели какву луду с опере? — рече лекар зловољно. Дакле предрасуда је над вашим пожртвовањем у љубави. Па шта, господине, ја сам себи одузео тужно задовољство да храним моју нећаку, ја сам вам уступио и играње с њоме, а за ме сам оставио само најтеже дужности. Док ви спавате, ја бдим над њом, ја . . . Идите, господине, напустите ју. Оставите ову жулосну пустињу. Ја умем да живим с тим јадним сушта-ством, јер ја разумем њену лудост као и њен говор — покретима, ја знам њене тајне. Доћи ће дан па ћете ми захваљивати.

Пуковник оде из Бонзома да се потад само још на једаред врати уњ. Лекар се запрепастио кад виде колики је утисак учинио на свога госта, он га замилова као и своју нећаку. Ако је од то двоје љубавника требало кога жалити, то је одиста био Филип; зар није носио у себи терет тако страшног јада? Лекар стаде разпитивати за пуковника, па дознаде да је побегао у неко добро што га имаћаше близу Сенжермена. Барон усни нешто, па беше склопио један план, по коме мишљаше да ће моћи грофицу освести-ти. И не јавивши лекару, он је остатак јесени провео у спремању за то грдно предузеће. Кроз његов врт тецијаше нека речица, што се зими изливаше, па је тако нешто личила оној бари

што беше дуж Березине на десној обали. Село Сату, што на једној унци лежаше, довршивало је оквир тој ужасној слици, као што Стуђанка обухваташе березинску пољану. Пуковник скупи раденике да прокопа канал који ће представљати реку што је прогутала два блага Француске, Наполеона и његову војску. Филипу пође за руком, да помоћу својега доброг опомињања начини и онај крај обале, где су Еблејеви мостови били.

Он укопа стубове мостовске, па их тако попали као што беху они стубови што пешацима посведочаваху, да им је затворен пут у Француску. Пуковник заповеди, те се донесе онолико и онаких истих остатака, какви су били они, од којих његови несрећни другови начинише сплав. Он опусти свој врт, само да буде потпунија представа, јер је у њој била његова потоња нада. Он наручи војничких и обвешталих хаљина, којима ће обући неколико сељака. Он подиже колибице, ноћишта и батерије, па онда све запали! У кратко, он не беше заборавио ни најмању ситницу која би могла припомоћи, да се когод сети на онај ужасни углед, и он беше постигао што је желео. Кад у почетку Декембра обави земљу снег дебелим, белим огртачем, он позна Березину. Та лажна Русија беше тако за чудо налик на праву, да многи пуковникови војнички другови познаше

у њој своје беде и прошле јаде. Господин Сисиски није ником говорио о том трагичном понављању, и ако се у то време много париских друштава забављало с том ствари као с неком лудошћу.

У почетку Јануара 1820, пуковник седе на једна кола, што беху тако начињена, као она што су довезла грофа Вандијерског и Стеванију из Москве у Стуђанку, па отпутова к шумици адамског острва. И коње беше упрегао на длаку онаке, као што беху они, које је он отео из руских редова мењући свој живот на коцку. На њему беше оно изношено рухо, оружје, и она цела опрема, коју је носио 17. Новембра 1812. Он беше пустио браду и косу, беше забаталио своје лице, да само буде потпуна превара.

— Ја сам погодио! — викну Фанжа видећи пуковника где силази с кола. Ако желите, да вам испадне за руком што сте наумили, не показујте се с тим колима. Вечерас ћу дати мојој нећаци мало опијума док она буде спавала, ми ћемо је преобући онако, како је била на Стуђанци, па ћемо је метнути у та кола. Ја ћу за вама у мојим колима.

Око два сахата у јутру однесу графицу у кола. положе је на јастуке, па је покрију једним дебелим огртачем. Неколико сељака држаху свеће дивећи се тој чудној отмици. На један пут

врисну нешто кроз ћутање и јутарњу тишину. Филип и лекар се обрнуше, па видеше Женевијеву, која дотрча полунага из собице, у којој спаваше.

— С Богом, с Богом! Све је прошло! — викаше она гушећи се врелим сузама.

— Шта је теби, Женевијево? — запита г. Фанжа.

Женевијева махаше главом очајно, подизаше руке к небу, гледаше кола, уздахну некаквим дугим крчањем, показиваше знацима како је страшно уплашена, ма не рече више ни речи.

— То је добро предсказање, викну пуковник. Ова девојка погађа да више нема другарицу. Она *види* можда, како ће Стеванија да поврати своју свест.

— Да Бог да! — рече г. Фанжа потресен овим догађајем.

Од како је почео разматрати полуделе, наишао је више пута на њима по нешто из неког другог живота, дар, да проричу будућност, који се чешће находи код дивљих племена, као што путници причају.

Као што је пуковник прорачунао, Стеванија пређе измишљену Березину око девет сахата из јутра, и пошто је била на једно сто корачаји од места, које је одређено било за сцену, пробуди

је један тресак. То је био знак. Хиљаде сељака заурлаше као год оно очајничко викање, што подиже страх међу Русима, када се двадесет хиљада пешака својом кривицом предадоше смрти или ропству. На тај узвик, на то грување топова, грофица скочи из кола, па трчаше у бесноме страху по смрзнутоме снегу, види погорела ноћишта и кобни сплав како га спуштају у смрзнуту Березину. У гомили се блисташе Филипова сабља. Стеванија врисну таким гласом, да се следи срце у свакога, па стаде пред пуковником, а он грцаше. Она се прибра, па стаде на ново гледати ту чудну појаву. У један мах засијаше јој се очи оном светлошћу, која се најјасније види у тичијим очима; за тим она превуче руком преко чела, онако исто као кад се когод нечега сећа, она посматраше ту живу успомену, тај прошли живот, где пред њом пролази, трже живахно главу к Филипу, и *угледа га.* Ужасна тишина завлада гомилом. Пуковник дахташе, несмејући да проговори, а лекар плакаше. Лепо Стеванијино лице бојадиса се нешто мало, па затим све више и више, док јој лице поста свеже и лепо као у какве младе девојке. Образи јој поруменише као скерлет. Живот и срећа, оживљени пламеним разумом, растијаху са сваким тренутком, као какав пожар. Грчевито дрхтање пође

јој од ногу к срцу. После тих знакова, Стеванијине очи засијаше душом. Она беше жива, она мишљаше! Она задрхта, можда од ужаса. Бог јој одреши по други пут мртви језик, па упали на ново потуљену душу. Човечка воља дође са својим електарским струјама, па на ново оживе то тело, кој беше напустила тако дуго.

— Стеванија! — викну пуковник.

— Ох, то је Филип! — рече јадна грофица.

Она му паде на прса, а он је пригрли својим рукама, што дрхтаху. Гледаоци задрхташе кад угледаше тај загрљај. На једанпут сузе престаше она се укочи као да ју је гром ударио, па рече слабим гласом.

— С Богом Филипе! Ја те љубим, с Богом! —

— Ох, она је мртва! — дрекну пуковник раширивши руке.

Стари лекар прихвати лешину своје нећаке, загрли је као какво момче, па однешавши је, седне с њоме на један пањ. Он гледаше грофицу метнувши јој на срце своју уздрхталу руку.

— Па баш истина, рече он гледајући час грофицу час укоченога пуковника. Стеванијино лице прели блесак лепоте, као светитељски венац; можда јемац за какву сјајну будућност.

Мртва је! —

— Ох, тај осмех, викаше Филип, та погледајте овај осмех! Зар је могуће? —

— Она је већ охладнела! Одговори г. Фанжа.

Господин Сисиски пође неколико карачаји, да се спасе од тога угледа; но он се заустави, па стаде звиждукати, као да чека своју драгу, ма кад виде да је нема, он се одљуља даље, као какав пијаница, непрестано звиждучући, само се не окрену ни један пут.

Ђенерал Филип Сисиски био је у свету врло љубазан, с тога су га здраво волели, свуда лепо примали. Има неколико дана како му једна госпођа комплиментисаше, како он има чврст характер, и како је добре воље.

— О госпођо, рече јој он, ја плаћам скупо моју веселост у вече, кад сам сам.

— Зар сте ви игда сами? —

— Нисам! -- одговориће он смешећи се.

Да је какав познавач природе људске загледао у тај мах грофу Филипу у лице, можда би се згрозио.

— Што се не жените? — настави госпођа, квја имађаше неколико ћери у неком заведењу. Ви сте богат, имате достојан чин, од старинског сте племства. Ви имате дара, лепе будућности, вама се све осмешкује.

— Тако је; прихвати он — само што ме баш тај осмех убија! —

Сутра дан се иста госпођа запрепасти кад чује, да се пуковник ту ноћ убио. Висока друштва забављаху се с тим чудним догађајем погађајући му узроке. Према ономе, који је размишљао, мењао се и узрок тог убиства; час је био рад картања, час рад љубави, час рад славољубља, а други опет говораху, да су му домаћи послови и рачуни били замршени, па тиме тумачише потоњу сцену од једне драме, која се започе још 1812. Само један стари лекар и један чиновник знадијаху да је Филип Сисиски био од оних људи, којима Бог помаже да сваки дан из нова побеђују невидљива чудовишта, која их нападају, и који морају да подлегну, како Бог тргне своју руку са њих! —

1865.

УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА * БЕОГРАД *